

૪૨૧૮

THE
HISTORY OF SURAT.

સુરતની તવારીખ.

ખનાવનાર.

એદલજી ખરજેરજી પટેલ.

આ. ડૅફ્ટ આસિસ્ટન્ટ માસ્ટર.

ગવર્નમેન્ટ મિદલ સ્કૂલ, સુરત.

આ ચોપડી સને ૧૮૬૭ના ૨૫મા આક્ટ પ્રમાણે નોંધાવી, હુકમ સ્વાધીન રાખ્યા છે.

સને ૧૮૯૦.

સુરત અખબાર છાપખાનામાં નરસિંહદાસ ગોત્રીદાસ છાપી.

કીમત રૂપીઆ ૫૦.

પ્રસ્તાવના.

સુરત દુનિયામાં જાણીતાં થયેલાં શહેરો માંહેલું એક છે. એ કેટલું પૂ શાકું છે, એમાં રાજ્ય કેલું ચાલતું હતું, મળતે શાં શાં સુખ દુઃખ હતાં; એ માં કેટલીવાર લડાઈઓ થઈ, ઘાડ પડી; કેટલીવાર દુકાળ, આગ, રેલ વગેરે ની આફતો પડી, અને લોકોને કેટલીવાર પોતાનો જીવ જીવનગારો ભાંય ભં ડાર કરી નાસી જવું પડ્યું તે જાણવાની ઘણાંઓ ઉલટ રાખે છે.

મારા મનમાં તે ઉપરથી વિચાર આવતો કે સુરતની તવારીખ લખવી. એટલામાં સન્ન ૧૮૭૮માં હુંલડ થયું. મેં અનુભવથી જાણ્યું કે લોકોમાં તવારીખ નું જ્ઞાન હોત તો એવી હડતાલ પડત નહીં અને એ હુંલડ થાત નહીં, એટલા માં મારા વાંચવામાં આવ્યું કે, નામદાર સરકાર પોતે પણ ગુજરાતી ભાષા, માં સુરતની તવારીખ લખાવેલી જાવાની ખાહેશ રાખે છે. આ કારણથી મેં આ તવારીખ લખી. તે લખવામાં મેં કરી વિદ્વાતા ખતાવવાની કે કોઇપર ઉપકાર કરવાની નેમ રાખી નથી. મેં માત્ર

“ No life is worth living that is not useful to man.”

એ કહેવત પ્રમાણે માણસજાત તરીકે મારી એક ફરજ ખળવી છે. એ તવારીખ લખતાં મેં સાચવટ છુપાવ્યું નથી. કોઈની ખાતર સુરતથી કા મ કીધું નથી. મને જે વાજબી લાગ્યું તે મેં લખ્યું છે. મેં આગળા વખત ની “ પરદેશની ખીનાં ” નોંધી છે, તે નોંધવામાં મારો હતો એ છે કે, ચાલ જી વર્ષમાં સુરતની આગલી હાલત વિશે ખોટા વિચારો ચાલે છે, તે દૂર થાય. કોઈ સુરતને પાંચ પચીસ હજાર વરસપર વસેલું શહેર ગણી તેને સાતમે આસમાને ચઢાવે છે, તો કોઈ પડની દશામાં આવેલાં આ શહેર તરફ ઘણી હલકો વિચાર રાખે છે. કોઈ આ શહેરના આગળા રાજ કત્તાઓને જોઈ એ તથી વધારે ઠાહ્યા તથા ઇનસાફી સમજે છે તો કોઈ તેઓને હરકાત જુલ મગારો કહે છે. કોઈ મુગલાઈ રાજ્ય ગયાથી પરમેશ્વરના પાડ માને છે તો

કોઇ સુરત શહેર કંપનિ સરકારે “દગાથી લીધું,” એવું કહે છે. આ વાત માં ખરું જોડું શું છે તે આપોઆપ માલમ પડે, એટલા માટે મેં “પરદેશની ખીના” દાખલ કરી છે. સુરતમાં પોરટયુગીઝ, ઈંગ્લેન્ડ, વલંદા, ફ્રેન્ચ અને પેશ્વા એક બીજા સાથે હરીફાઈ કરતા, તેઓ ઉત્તર તથા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ફેટલા ખજવાન અથવા ફેટલા નખળા હતા—તેઓ પોતાની સ્વજમી માં રાજ્યક્રિય કળામાં ફેટલા વધેલા હતા, અને તેથી જો ઈંગ્લેન્ડ સુરત લીધું ન હોત તો કોઇપણ બીજા પ્રજાએ સુરત લીધું હોત તેના વિચાર લખવાને મેં એ ખાખત વધારી છે. ટુકામાં એકસ સદીમાં સુરતની એકસ હાલત હતી, પછી સુરત ફેટલા વધ્યું અથવા પાછલ પડ્યું તે સઘળાનો મુકાબલો કરી વાંચનારાઓ સુરતની તવારીખ વિષે ખરા વિચાર પર આવવાને શકિત માન થાય એટલા માટે મેં તે ખીનાં વધારી છે,

આ તવારીખ જેમ અને તેમ ઘણા લોકો—પુરોહિત, સ્ત્રીઓ તથા બાળકો, વળી ભણેલાઓ તેમ જોડાઈ ભણેલાઓ પણ વાંચે, અને નહીં ભણેલાઓ સહેલાઈથી સમજે, એવા હેતુથી લખી છે, તેથી લખાણ સાદી ગુજરાતી ભાષામાં કર્યું છે.

આ તવારીખ મેં મારા મિત્ર મિં એદલજી દોરાબજી તલાટી (એદિફ્ટન સ્ટેન હાઇસ્કૂલના વાઇસ પ્રિન્સિપાલ)ને ખતાવેથી તેમણે એની ગોઠવણો પસંદ કરી, એક સુચના કરી હતી. તે એકે એમાં જાણીતાં કુટુંબોની તવારીખ દાખલ કરવી. મેં તેમ કરવાને ફેટલીએક ગ્રંથકેલીઓ વચ્ચે કારોશ કરી, પણ એપડીનું કદ ધેવડું થઈ જતું હોવાથી અને વખત વધારે જરો એવું જણાયાથી મેં તે ખાખત એમાં દાખલ કરી નથી.

એ એપડી લખતાં મને ફેટલીએક તવારીખો વાંચવી પડી છે, તેમાં જોટી મદદ સુરત તથા ભરૂચના ગેઝેટીયરથી મળી છે. “પારસી પ્રકાશ” નામના કીમતી ગ્રંથની પણ મેં મદદ લીધી છે. જે જે એપડીઓની મેં મદદ લીધી છે, તેના અનાવનારાઓના તથા મારા મિત્ર મિં પાલનજી બેનનજી કોટવાલનો ફેટલીએક ખખર અંતરે માટે ઊપકાર માનું છું.

એદલજી બરબેરજી પટેલ.

નેકનામ શરફાઝ ખાન બહાદુર
ઝનાબ મીર ગુલામખાખાખાન સાહેબ
મુ. મુરત.

આપ સાહેબ આ પુરાતન તથા નામાંકિત શહેરના
શુભવંશી નવાખી ખાનદાનના નખીરા છો—આપ દેશીઆ
નું સદા કલ્યાણ કરવામાં એક નિષ્ઠાથી અને આગ્રહ પૂર્વક
મથન કરો છો—તથા આપના ઉત્તમ ગુણો જાણી હર્ષ પામી,

આપ સાહેબને આ

હિંદ દેશના રત્નરૂપ પુરાતન શહેર

“ મુરતની તવારીખ ”

મોટાં માન તથા પ્રેમ પૂર્વક અર્પણ કરી છે.

કર્તા.

સુરતની તવારીખનું સાંકળિયું

મકરણ ૧ લું.

પાનું.

તથ્થરીખ	૧
પુરતના ચમત્કાર—આજે વસ્તી—કાલે મેદાન.	૨
સુરત—એક મેદાન.	૩
ભરૂગચ્છા—ભરૂચ શહેર.	૪

મકરણ ૨ લું.

સુરત શહેરનું પુરાતમપાણું.—એ શહેર ક્યારે અને હાણે વસાવ્યું ?	૫
સુરત—એ નામ સાચી પડ્યું ?	૬
સુરત ક્યાં આવેલું છે ? —એ શહેરના વતની હાણ ? .	૭
ખીચ સાતના લોકો હતા કે નહીં ? —તે વખતે લોકોની હાલત.	૮
તે વખતનો રાજકારભાર.	૮
એ વખતની પરદેશની ખીનાં.	૯
ચૌદમી સદીમાં સુરતની હાલત.	૧૦
એ વખતની પરદેશની ખીનાં.	૧૧
પંદરમી સદીમાં સુરતની હાલત.—ગોપી.	૧૨
ગોપીતળાવ.	૧૩
એ વખતની પરદેશની ખીનાં.	૧૪

મકરણ ૩ લું.

યુરોપીનયન લોકોનો પગપેસારો—પોરટયુગીઝ.—કિલ્લો.	૧૮
અકબર પાદશાહના રાજ પહેલાં સુરતનો કારભાર.	૨૦

(૨)

મકરણ ૪ થું.	પાનું.
અકબર પાદશાહની સુરતપર ચઢાઈ.	૨૧
અકબરના રાજ પહેલાંની આમલની.—મુગલાઈ રાજ.	૨૨
અકબર પાદશાહનું રાજ.	૨૨
એ વખતની પરદેશની ખીનાં.	૨૪

મકરણ ૫ થું.	
જહાંગીર પાદશાહનું રાજ.	૨૫
ઈંગ્લે આખા વચારે સુરતની હાલત.	૨૬
ઈંગ્લેને ઢોઢી રથાપનાં પડેલી મહેનત.	૨૭
ઈંગ્લેને પાદશાહે આપેલા હુકો.—શાહજહાં પુરમ.	૩૦
વલાંદા વેપારીઓની ઢોઢી.	૩૧
શાહજહાંનું રાજ.	૩૨
શાહજહાંના અમલમાં આખાદી.	૩૪
કેપ્ટન સરકારની ઢોઢીના ચીફ (વડા અમલદારો.)	૩૬

મકરણ ૬ થું.	
આરંગઝેબ પાદશાહનું રાજ.	૩૭
મરાઠાઓની ધાડ અને લંટ.	૪૦
દગીઓને સુઝેલી પિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.	૪૨
હોર્ન-કર-જાખ્યાવેરો.—મુબાઈની સને ૧૬૬૧માં હાલત.	૪૩
સને ૧૬૫૮થી ૧૭૦૭ લગીના મુંદસદીઓ.	૪૪
ઉપજની વીગત.	૪૫
સાવણીનંદા લોદાની હાલત વગેરે.	૪૬

	પાત્રું.
ઈગ્ધાંદના વણકરો.	... ૪૬
ઈમજની ખીછ કંપનિ.—જોડાયેલી કંપનિ અને તેના વહીવટ.	૫૦
ચૈરટેયુગીક.—ક્રાંસના વણકરો.—ઐરંગજેખના રાજ્યના	
પાછલા ભાગમાં હાલત	... ૫૧
લોકોનું મમ્લિકપણું	... ૫૨
વેપારમાં બરકત-નફો.—એ વખતનાં જાણીતાં કુટુંબો.	... ૫૩
એ વખતની પરદેશની ખીનાં.	... ૫૪

મકરણ ૭ મું.

ઐરંગજેખ પછીના પાદશાહો.	... ૫૭
સને ૧૭૦૭થી ૧૭૩૩ લગીના નવાબો.	... ૫૮
નવાબ મોલીનખાન, સૈયદ અસાલખાન, ફાઈર કુલીખાન, લહેવારખાન.	૫૯
મુત્રાં અમદુલ જહર.—નવાબ ફત્તેહઅલીખાન.	... ૬૦
નવાબ સોહરાબખાન.	... ૬૧
અહમદ અલેખી.	... ૬૩

મકરણ ૮ મું.

નવાબી રાજ્ય.—સને ૧૭૩૩થી ૧૭૫૯ લગીના નવાબો.	૬૪
નવાબ તેગખખાન.	... ૬૫
કંપનિના અમલદારોનું અમમ્લિકપણું.	... ૬૬
નવાબ તેગખખાન ('આલુ.)	... ૬૭
નવાબ બેગલરખાન (હકુરતખાન.)	... ૭૧
નવાબ સફરખાન.—નવાબી માટે માંહે માંહે લડત.	૭૨
નવાબ અલી નવાઝખાન.	... ૭૪
નવાબ મીઆ અરચન.	... ૭૫

મકરણ ૯ મું.

પાનું.

• કિલ્લા માટે ઈંગ્લેન્ડ તથા નવાબ વચ્ચે વિગ્રહ.	...	૭૬
કિલ્લો ઈંગ્લેન્ડના હાથમાં આવ્યો તે વખતે સુરતની હાલત.		૭૮
નવાબની સવારી.	...	૮૦
કિલ્લો ઈંગ્લેન્ડના હાથમાં આવ્યો તે વખતે સુરતની હાલત (આલુ.)		૮૪
કળવણી તથા ઠળા કે. રામય.	...	૮૬
તે વખતનાં નામાંકિત કુટુંબો.	...	૮૮
સોઠોના પોશાક.	...	૮૯
સોઠોના ખોરાક.	...	૯૦

મકરણ ૧૦ મું.

નવાબી તથા ઈંગ્લેન્ડ લેણું રાખ્યું.—સને ૧૭૫૯ થી ૧૮૦૦ લગીના

નવાબો.	...	૯૧
સીંદી સરદાર.	...	૯૪
સચીનના નવાબ.	...	૯૫
સચીનના નવાબો.—ચઢતી પડતીનાં કારણો.	...	૯૭

મકરણ ૧૧ મું.

કિલ્લો લીધાપછી રાહર ઘેતાં લગીનાં ૪૦ વર્ષમાં સુરતની હાલત.		૯૮
રાહરમાં ઈંગ્લેન્ડનું ચલાણ.	...	૯૮
નવાબનું લશ્કર.—પોલીસ.	...	૧૦૦
ઈનસાફ.	...	૧૦૨
ખેતી અને ખેડૂત.	...	૧૦૪
" ચોરાસી ખંદરના વાવઠો "	...	૧૦૫

વેપાર.	...	પાનું. ૧૦૬
વેપારની જાણ.	...	૧૧૦
ઉપજ.	...	૧૧૧
જમીનનું મહેસુલ.—સુકાત.	...	૧૧૨
જકાર્ત.	...	૧૧૩
સરટિફિકેટ ટેક્.—“ ચામડી.” મુજબ કર.		૧૧૪
નાતબાનો તફાવટ રાખ્યા વગર કર લેવાડવાની ઈંગ્લેન્ડની દોરેસ.		૧૧૫
ઈંગ્લેન્ડ પોતે કર કેમ લેતા.	...	૧૧૫
પરદેશી છાડીવાળાઓ.—પરદેશી છાડીવાળાઓની હુલાત.		૧૧૫
નવાબી રાંજવના ઊલ્લા દિવસો.	...	૧૧૬
સને ૧૭૯૯નું તંબાકુ બાબત હુકમ.	...	૧૧૭

મકરણ ૧૨ મું.

નવાબ પાસેથી શુરત લેવાને હિંદુસ્તાનના ગવર્નર જનરલ તથા મુંબાઇના ગવર્નર વચ્ચે પત્ર વહેવાર.	...	૧૧૯
મુંબાઇના ગવર્નર ગવર્નર જનરલપર લખેલો પત્ર.	...	૧૧૯
મુંબાઇના ગવર્નર મિં જોનાઠન ઢંકનપર શુરતના ચીફ મિં સીટને લખેલો પત્ર.—મરહુમ નવાબનાભાઈ મીર નાસરુદ્દીન તરફનો રકબો.		૧૨૦
મીર નાસરુદ્દીનખાને મિં જોનાઠન ઢંકનપર લખેલો પત્ર.		૧૨૧
મિં દેનિયલ સીટને મિં જોનાઠન ઢંકનપર લખેલો પત્ર.		૧૨૧
મિં સીટનપર મીર નાસરુદ્દીને મોકલેલો રકબો.	...	૧૨૨
મુંબાઇના ગવર્નર મિં જોનાઠન ઢંકને મીર નાસરુદ્દીનપર લખેલો પત્ર		૧૨૩
નામદાર ગવર્નર જનરલ તરફથી મુંબાઇના ગવર્નરપર પત્ર (છુટ્ટા પાનું.)		૧૨૩
શુરતના હાલકાર.	...	૧૨૬

	પાત્રું.
મુંબપુના ગર્વરે સુંરતના કરાર બાબત ગર્વરે જનરલને લખેલો પત્ર.	૧૨૮
નામદાર ગર્વરે જોનાઠન કંકને સુરત લીધા બાબત કરેલી નોંધ.	૧૨૮
ખીર તાસરદીનખ ન સાહેબ નવાબની આરજ. ...	૧૩૦
સુરત રાહરે લીધા બાબત નામદાર ગર્વરે જોનાઠન કંકને કરેલી	"
ખાતરી નોંધ. ...	૧૩૩
નવાબ સાહેબને મસતદપર બેસાડવાની ક્રિયા. ...	૧૪૦
ગર્વરે સાહેબને લેટ. ...	૧૪૧
સુરત રાહરે ઈંગ્લેન્ડ, સરકારે લીધા બાબતનો ગર્વરે કંકને કાઢેલો ઠંઠેરો.	૧૪૧
સુરતમાં ઈંગ્લેન્ડ રીજય. બે વખતની પરદેશની ખીનાં. ...	૧૪૩

મકરણ ૧૩ મું.

નવાબ પાસેથી કંપની સરકારે સુરત લીધું તે વખતે હાલત — વરતી.	૧૪૫
ચલાણી નાણું. ...	૧૪૫
મજૂરી. ...	૧૪૬
સોંધવૂરી. ...	૧૪૭
પાંજરા પોળ. ...	૧૪૮
અંધેર રાજ. ગરાસીઆ. ...	૧૫૦
લંટારા. ...	૧૫૨
કુદી વસ્તુઓનાં વેચાણ — પારસી (વહાડીઆ) વહાણ બાંધમારા.	૧૫૩

મકરણ ૧૪ મું.

અમલદારોની નીમતુક. ...	૧૫૪
નવાબ તથા તેમના વારસો. ...	૧૫૫
આમલદારી. — સુરતી ફાર. ...	૧૫૭

પાનું.

મવડાના ઠાકર જકાત.	...	૧૪૬
તાડી તથા નીરો.	...	૧૪૮
છામમ મહેડી-બોધાનના બળવો.	...	૧૬૦
મીઠાંપર પહેલવહેલો કર.—મીઠાંનું હુંલડ.	...	૧૬૨
વલંદા ક્રેચ તથા ફીરંગીઆની બાંધ થયલી છોદીઆ.	...	૧૬૪
સને ૧૮૫૭નો બળવો.	...	૧૬૪
બળવા વખતે સુરતની હાલત તથા વકાદારી.	...	૧૬૬
ઇનકમટેક્ષ.—રેલવે તથા તાર.—રોરનો સંટો.	...	૧૬૮
રૂની કુમાઇ વખતે પારસી સપ્તાવત.	...	૧૭૦
અફળુ તથા “ઉંટીયું કુટીયું”	...	૧૭૧
આનંદનો દિવસ.	...	૧૭૨
લાઇમ્સ ટેક્ષને લીધે હડતાલ તથા હુંલડ.	...	૧૭૩
પ્રુદરતી અમલકાર.	...	૧૭૬
વીજળીના દીવા.—૨થ નિક સ્વરાજ.	...	૧૭૭
૧૮૮૩ની રેલ.—આઇમ્સ ફેક્ટરિ.	...	૧૭૮
નવું ફોખમું.—પાતાળ કૃપા.—વટલેલ.	...	૧૭૯
તારાને વરમાદ—યંત્રકળાથી ચાલતો ઉદયોગ.	...	૧૮૦
સને ૧૮૮૯નો અગ્નિહોપ.—મોઘવારી.	...	૧૮૧

મકરણ ૧૫ મું.

સુરતના છોટ.	...	૧૮૩
શહેરપનાહ છોટ.	...	૧૮૪
શહેરપનાહની અંદર આવેલા ભાગો.	...	૧૮૫
આણખપનાહ છોટ.	...	૧૮૭

પરિ.	...	૫૫૭.
મહામદન લોહાનાં ધર્મનાં મકાનો.	...	૧૮૯
હિંદુ લોહાનાં ધર્મનાં મકાનો.	...	૧૯૦
પારસી લોહાનાં ધર્મનાં મકાનો.	...	૧૯૩
વહરા લોહાનાં ધર્મનાં મકાનો.	...	૧૯૬
યુરોપીયન લોહાનાં ધર્મનાં મકાનો.	...	૧૯૮

મકાન ૧૬ થું.

ધરતીકંપ.—સુરતમાં આવેલી મોટી રેલો.	...	૨૦૦
સને ૧૮૮૩ ની મોટી રેલ.	...	૨૦૪
મોટી આગ.—રત્નમપુરાની આગ.	...	૨૦૮
સને ૧૮૭૭ (સંવત ૧૮૯૩ ના અગ્નિ કાપ.	...	૨૦૯
નાની નાની આગ.—સને ૧૮૮૯ના અગ્નિ કાપ	...	૨૧૧
“ માતાનો કાપ ” !	...	૨૧૨
સલામતપુરાની આગ—સગરામપુરા તથા રત્નમપુરાની આગ.	...	૨૧૩
લોહાના ગભરાત.	...	૨૧૪
લોહ રે.	...	૨૧૫
કલન.	...	૨૧૬
કુકળ.	...	૨૧૭
કુકળો કળ.	...	૨૧૮
સાકાકળ.—અગ્નિાતરે કળ.	...	૨૧૯

મકાન ૧૭ થું.

આવાલાયક મકાનો.	...	૨૨૧
----------------	-----	-----

હવાનાં ઠંડાણાં.-રાંનેલ-રેનર-રાંદેર.	...	૨૨૨
સુંહાલી.	...	૨૨૫
ખાખસનો અછરો-દીવાદાંડી.	...	૨૨૬
હોપુ ખિન્ન-પાંજરાપોળ.	...	૨૨૭
કોઠાવર.-પબ્લીકપાર્ક.	...	૨૨૮
ઈંગ્લેન્ડની કોઠી.-મુસાફરખાતું.	...	૨૨૯
જાકરઅલી સિપનિંગ એન્ડ વીવિંગ કંપનિ.-ગુલામખાના સં.		૨૩૦
બેંગમહમદ મીલ.-મંચુનિસિપાલિટી.		૨૩૧
ન્યાય ખાતું.		૨૩૩
જદજ.		૨૩૫
સાંબોરદિનેટ જદજ.-સ્મોલકાલ કોર્ટ.		૨૩૬
કલેક્ટર.-મેજસ્ટ્રેટ.		૨૩૭
પોલીસ -આરોગ્યતાખાતું.		૨૩૮
કુળવણી.		૨૪૦
સરકારી ઈંગ્લેન્ડ નિશાળ.		૨૪૧
પહેલી પા સદીની સરકારી કુળવણી.		૨૪૨
બીજી નીશાળો.		૨૪૪
વર્તમાન પત્ર તથા છાપખાનાં.		૨૪૫
પારેખ હુનરશાળા.-પુસ્તકશાળા.		૨૪૬
કસરતશાળા.-તાલીમખાનાં.		૨૪૭

મકરણ ૧૮ મું.

પાણી.-મકાનો. ૨૪૮

સેવા.	૨૫૦
સુરતના લોકોની ઝાઝોઝલાલી.	૨૫૧
આગણીશમી સદીમાં બાણીતાં કુટુંબો.	૨૫૨
બાણીતા લક્ષાપતિઓ.	૨૫૩
પરીઠ આદ્યમારામ ભુખાણ.	૨૫૪
ખાંડ ખાંડ અરદેશર ધણશાહ.	૨૫૫
ખાંડ સાંડ ફીરોજશાહ ફીજીશાહ.—જાત મહેનતથી વધેલા પ્રહર્યો.	૨૫૮
આગણીશમી સદીના અમલદારો-વકીલ-દાક્ટર વગેરે.	૨૬૧
નામદાર સરકાર તરફથી ખેતાન તથા ચાંદના માન પામેલા પ્રહર્યો	૨૬૬

પ્રકરણ ૧૯ મું.

પારસીઓનું ધરમખતુ.	૨૬૬
ગંગાનું જસન-ન્યાત.	૨૬૯
હિંદુ નિરાશ્રિત કેદ	૨૭૧
સુખમતા લોકોની સખાવત.	૨૭૨

પ્રકરણ ૨૦ મું.

બીજી અગત્યની ગોથો.—સુરતના પારસીઓ.	૨૭૫
૧૮૮૯માં લોકોની વસ્તી.—૧૮૮૯માં લોકોની હાલત.	૨૮૧
“ “ પોસાક.— “ “ ધરેણાં.	૨૮૨
“ “ નો ખોરક.	૨૮૩
ખજર.—પીઠ—વખાણની ચીજો.	૨૮૪

શુદ્ધિ પત્રક.

માંત્રું.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૨	૪	poets'	poet's.
૪	૦૨	વિદ્યાન	વિદ્યાન.
૯	૧૮	કાર્ટા	કાર્ટા.
૧૬	૧૩	ફતેફમંદ	ફતેહમંદ.
૧૭	૧૫	૧૮૭૮	૧૪૭૮.
૧૯	૧૦	અલ્યો	આલ્યો.
૨૧.	૧૭	બદલામાં	બદલામાં.
૨૩	૧૪	ટોડરમલ	ટોડરમલ.
૪૩	૯	પા	રા.
૪૩	૧૧	પા	રા.
૬૪	૧૬	૧૬૪૮	૧૭૪૮.
૬૫	૧૧	લીધેલા	લીધેલી.
૭૯	૧૯	હમર	...
૮૮	૧૩	પરસાસણ	માસિક પેનશન.
૯૪	૧	૧૭૯૨	૧૭૯૫.
૧૧૨	૧૫	હયીરખંધ.	હયિયારખંધ.
૧૩૯	૧૮	રખાલખંડયા	રખાલખંડ.
૧૪૮	૧૩	જીતું	જીતું.
૧૮૨	૯	કાપાસ	કપાસ.
૧૮૯	૨૦	૧૮૧૮	૧૦૦.
૧૯૫	૬	દાવાર	દાવર.
૨૪૭	૬	તે	...
૨૬૬	૬	ગુલામગાખાન...	ગુલામગાખાન.
૨૮૦	૨૫	અરાઠગી	અગણીસગી.

સુરતની તવારીખ.

પ્રકરણ પહેલું.

તવારીખ.

તવારીખનું જ્ઞાન દરેક માણસને અમલ્યનું છે. તે વાંચનારને ગમત સાથે જ્ઞાન આપે છે. દુનીઆમાં ક્યારે શરૂ થઈ, તે વખતે લોકો કેવા હતા, તે આ દેટલા હતા, તેઓ ક્યાં વસતા હતા, તે મુલકો હાલમાં છે કે નહીં, તે મુલકોનું શું થયું, એ સઘળી વાકેફગારી તવારીખથી મળે છે.

તે અજ્ઞાનીઓને જ્ઞાની બનાવે છે, જંગલીઓને માણસાદ્યમાં બાવે છે, અધિકારમાં પડેલાઓને પ્રખ્યાત બનાવે છે, પ્રખ્યાતને હીપાવે છે. તવારીખ મરણ પામેલાઓને જીવતા હોય તેમ આખેહુખ હાજર કરે છે, તેઓનાં સારાં કામો વાજીરમાં વાગતાં હોય તેમ વાગી રહે છે, અને તે વાંચનારી દુનીઆમાં સુધરતી જાય છે. પોતાના ન્યાગાને કોણ હતા, તેઓનાં કામ કેવાં હતાં, તે કશું જાણવામાં ન આવ્યું હોય તો, તવારીખ તે ન્યાગાને આપણી સન્મુખ લાવી ગયા તેઓ જીવતા હોય તેમ તેઓની ચોલખ કરાવે છે, તેઓનાં નામ નિશાન, તેઓનાં કામ ઠેકાણાં, કામ ધંધા તથા તેઓની ઝાહોઝલાલીની કથા કહી બતાવે છે. તેઓના વારામાં શાં શાં સુખ દુઃખ હતાં, તેઓના આવરદા કેટલા વરસના હતા, તેઓના વંશવેલો કેટલો મોટો હતો, તે સઘળું તવારીખથી જાણાય છે.

હુંકામાં, તવારીખનો વિષય એવો છે કે મહાળીઆમાં માન પામવાની અને દુનીઆમાં પ્રખ્યાતી મેળવવાની ધૃત્વ રાખનારાઓને એ જ્ઞાનની ખરી જરૂર છે. પોપ નામના કવિ કહે છે કે—

“Justly Caesar scorns the poets’ lays,
It is history he trusts for praise.”

તવારીખ હરેક દેશ અથવા શહેરના તમામ રહેવાશીઓના ગોચ કોઈ ગ્રાહ એટલે તસવીર છે. ચંત્રકળાથી લીધેલી તસવીર એક માણસનો ચહેરો બતાવે છે. પણ તેની ખુબી ખામી, તેની ચાલ ચલાણ તેનાં સુખદુઃખ, તેના કુદૃષ્ટ પરીવરની વીગતો, એમાનું કશું તેમાંથી માલમ પડતું નથી. તવારીખની તસવીર જરૂર બાબત વીગતવારે બતાવવાને સદા કાયમ રહે છે. ચંત્રકળાની તસવીર કોઈતાર થોડા દહાડામાં રવડી જાય છે, ખપડી જાય છે અથવા ભૂંસાઈ જાય છે, ત્યારે તવારીખમાં આપેલી તસવીર ઘેરઘેર, શહેર શહેર અને દેશ દેશ વિદ્વાનોના ખજાનામાં જળવાઈ રહે છે.

તવારીખ એ ગોચા એક આરસી છે. જેમાંથી સેંકડો, હજારો વસ્તુના બનાવો આપણા દીક્ષમાં આવે છે. વહાલામાં વહાલો દોસ્ત એક વાત કહે તે કરતાં વધારે સાચી વાત તે કરે છે. તેને કોઈની ખીક નથી, તેને કોઈની ખુશામત નથી, તે હરેક વખતે મસલત કરવા લાયક મિત્ર છે.

ખુદરતના ચમત્કાર—આજે વસ્તી—કાલે મેદાન.

ખુદરતે ઘણા ચમત્કાર કરેલા છે. તેમાના એક ચમત્કાર તે આપણે જ પૃથ્વિવપર રહીએ છીએ તે પૃથ્વિના ગોળા છે. એ ગોળાપર મોટા મોટા પહાડો, મહાશાગરો, રેતીના મેદાનો અને વસ્તીવાળા મુલકો દીક્ષમાં આવે છે. પણ તે, ખુદરતે પ્રથમ જવું સરજેલું, તેવું ને તેવું જ રહેલું નથી. જ્યાં દરિયા હોય છે, ત્યાં રણ થઈ જાય છે. જ્યાં રણ હોય છે ત્યાં દરિયા થઈ જાય છે.

જ્યાં વસ્તી હોય છે ત્યાં જંગલ થાય છે; જંગલમાં વસ્તી થાય છે.

એક બીઆખાન પડેલું ગંજવર જંગલ આજે અમેરિકાને નામે ચોલ પ્યાય છે. ત્યાં એક મહાન રાજ ચાલે છે. રાહરાનું રેતીનું રણ છે ત્યાં આગલા વૃષ્ટતમાં આહારાગર હતો. થોડી મુદતમાં વલી પાછો તે વસ્તીવાળો મુળક થઈ પડે, એમ છે. અરબી સમુદ્ર આજે જે દેશો દીલમાં આવે છે, તે દેશો દીવરીઆ નામના મહાન ખંડ હતો, પણ તે આજે દરિયો છે, અને ઘરડામાં ઘરડા માણસને પુછશોતો, તે કહેશે કે તે જનરો ત્યારથીજ તે દરિયો હતો એટલુંજ નહીં, પણ તે કહેશે કે તે તેની પેઢી દર પેઢીથી સાંભલતો આવ્યો છે કે તે દેશો દરિયો છે. પોમ્પિઆઈ નામનું દુનીઆમાં મશ્હુર સહેર હતું, તે ધરતીકંપથી ડટાઈ ગયું છે. તે સહેર ક્યાં છે, તે પણ સંકેતો વસ્તુ લગીતો છે અને જડયું નહીં. લાંબી મુદતે હમાણાં હમાણાં જમીનમાં ડટાયલી તેની નિશાની જણાય છે; તેની ઉપર રણ જેવી જમીન ફરીવળી છે. જ્યાં જાવળીનું ઝુંપડું નહીં ત્યાં મોટા મોટા મહેલો બંધાય છે. જ્યાં મહેલો હોય છે, ત્યાં ફાડી ખાનારાં પશુઓ વશે છે. આફ્રાખરીઆખના મહેલમાં ઘુવડો પાશખાની કરે છે. સીઝરના મહેલમાં કરોળીઆના જાળાં જોવામાં આવે છે. હપતેખાન આજે દુનીઆમાં નામીઆ મુલક થઈ પડ્યો છે. એજ પ્રમાણે વખત ફેરફાર કર ચોજ જાય છે. “ નામ તેના નાશ ” થયા વના રહેતો નથી.

સુરત-એક મેદાન.

હાલ જે સુરત સહેરની તવારીખ લખીએ છીએ, તે પણ સાતસો વરસ પ ર એક મેદાન હતું. તે ખેતી હતી. સાતસો વરસ પર તે મેદાન જોવામાં આવ્યું, તે વખતે જો કોઈ ખેડૂતને પુછવામાં આવત છે, ભાઈ, એ દેશો મેદાન ત્યારથી થયું છે? તો તેખેડૂત તે પુછનાર સામે અજબ થઈને જોયા કરત, યા તે પુછનારને દીવાનો ધારત! તે જવાબ દેત છે, તેતો તેના બાપ દાદાથી સાંભ

ળતો આવ્યા છે કે, તે અસલથી મેદાનજ છે.

પણ વિદ્યાન લોકા કુટલીક વાર એને ઋષ્યપૂરને નામે લખે છે, તથા ઇ.સ. ૭ સુમારે ૯૯૦ ના સાલમાં આણહીલવાડના રાજાનું લશ્કર લાઠના સરદાર પર ચઢી ગયું તે વખતે તે ઋષ્યપૂર રહીને ગયું હતું એવું નોંધાયલું છે, તે ઉપરથી અને નીચેની હકીકતથી જાણાય છે કે, એ દેકાણે ઋષ્યપૂર નામે શહેર હતું. એ ઋષ્યપૂર અને ભુગુપૂર એ બે શહેરો એકી વખતે એક જમાનામાં પાસેપાસે હતાં, એવું તવારીખથી જાણાય છે.

ભરૂગઝના—ભરૂચ શહેર.

એ ભુગુપૂર તે હાલનું ભરૂચ છે. ભરૂચ તે “ભુગુપૂર” એવું તવારીખથી નક્કી થયું છે. એ ભરૂચ ઇ.સ. ૭ પૂર્વે ૩૦૦ વરસનું એટલે ૨૨૦૦ વરસનું જુનું શહેર છે. રવા મહત્તમયમાં લખ્યા મુજબ ઋક્ષણતિર્યમાં ચંદ્રગુપ્ત રાજા અને તેના પ્રધાન ચાનક્ય મહેનત અને જાળવણી દૂર થઈ ઇ.સ. ૭ પૂર્વે ૩૧૫ માં આવી રહ્યા. સુમારે ૧૮૦૦ વરસ પર પારસીયન રાજા જે સાહુ અથવા ક્ષત્રપને નામે ઓળખાતા, તેઓના હાથમાં તે ગયું. રૂદ્રદામનના ગીરનારના કોતર કામ ઉપરથી, અને ભરૂચમાં તેઓના સિક્કા મળી આવ્યા હતા, તે પરથી એ વાત સાબીત થઈ છે. પેરીપલસ અને ટોલમીના કર્તા ભરૂચને ઇ.સ. ૬૦—૨૧૦ માં ભરૂગઝના નામથી લખી ગયા છે. ખસે વરસ પછી એ જમીન એક જૈન રાજાના હાથમાં આવી. અને તે વખતે એને “ભુગુપૂર” ના નામે ઓળખતા. ઋષ્યપૂર પણ તે વખતે વાંચવામાં આવે છે, અને તેથી જાણાય છે કે, હમણાં સુરત છે તે દેકાણે અગાઉ ઋષ્યપૂર નામનું શહેર હતું. એ ઉપરથી જોતાં તે ઇ.સ. ૭ની ઓથી સદીથી તે દશમી સદી લગી તો હતું. રહે તે રહેતે તે પછી ભાંગ્યું, તેના નાશ થયો, અને તે મેદાન થઈ પડ્યું. તે બે કે ત્રણ સદી મેદાન રહ્યું અને સાતસો વરસ પર તેરમી સદીમાં પાછું નવેસર

ફેથી 'સુરતા' એ નામે શહેર વસ્યું. એ નામ કેમ પડ્યું તે નીચે લખ્યું છે.

પ્રકરણ બીજું.

સુરત શહેરનું પુરાતમપણું.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે, તે એક વખતપર સૂર્યપુર નામે શહેર હતું, પણ તે ઘોઘ ખુદ્દરી ફેરફારથી, ચા રાજદારી કે વેપારી બનાવને લીધે ઉજ્જડ થઈ ગયું હતું. હવે ત્યારે સાતસે વરસપર એ ઠેકાણે નિધાન હતું એ ચોક્કસ છે. કેમકે આરબ અને ઇરાની લખનારા પણ એનું નામ ઇં સઠની તે રમી સદી લગી લેતા નથી. એ વાતને એખી રેતલ નામના મુશાફરની શાહુદ તથી ટેકો મળે છે. તે લખે છે કે, “તેરમી સદીની સરખાત લગી સુરત એક નાના ગામડાંથી વધારે મોટું નહોતું.” એના કહેવાને દી. એનવિલ ખરે માને છે. મહમદન તવારીખ લખનારાઓ પણ તેમજ લખે છે. તેઓ જણાવે છે કે, “મહમદ શાહખુદીન પાદશાહના સરદાર કુટુખુદીન આણહીલવાડ ના રાજા બીમદેવને હરાવ્યા પછી ઇં સઠ ૧૨૦૫ને સુમારે રાંદેર અને સુરત લગી ગયો હતો.” એમાં સુરતનું નામ લખેલું છે તેપરથી જણાય છે કે તે વખતે સુરત હતું.

એ શહેર કયારે અને કોણે વસાવ્યું.

સુરત કિયા ચોક્કસ વરસમાં વસ્યું, તે વરસ ઘોઘ લેખમાં નથી. તેમ શહેર સરખું શહેર એક વરસમાં વસી રહેતું નથી, તેથી તે ફલાણા ચોક્કસ

વરસમાં વસ્યું એમ નીકળેજ નહીં. પણ એટલું એકસ છે કે તે તેરમી સદીમાં વસેલું શહેર છે. તેથી એ શહેર સાતસો વરસનું પુરાણું છે.

‘સુરત’ એ નામ શાથી પડ્યું ?

એનું નામ ‘સુરત’ કેમ પડ્યું તે વિશે જુદી જુદી કથાઓ લીધેલી નોંધ મળે છે. તેપરથી જાણાય છે કે, રાંદેરના નવાયતા નામના સૌદાગરને એક માસુક હતી તેનું નામ સુરજ હતું. એ નવાયતા પાસે ૫૬ કરોડ ૩૦ની દોલત હતી. તેને ત્યાં ‘છપનપર ભુંગલ વાગતી હતી.’ તે માસુકને તે સૌદાગર સાથે ટાંઝે થયા, તેથી તે રાંદેર છોડી, આ કીનારે માછીમાર લોછો રહેતા ત્યાં આવી. આ કીનારે આવ્યા પછી તે મકંડે હજ કરવા સારું જવા નીકળી. રાંદેર સરખું મોટું શહેર—વસ્તીથી ભરપૂર થયેલું—તેવા વખતમાં આ સપાસ એક એ માછલ સુધી ગરીબ ગરબાં, ખંડુત ચા મજૂર લોછોના ઘર ખેતરોમાં હોયજ. તેવી રીતે એક ગામડું સરખું આ કીનારે હતું. હિયાં એક ડોશી હશે તેને ત્યાં પેલી આરતે ઉતારો લીધો હતો. (કેટલાક કહે છે કે એ ડોશી તેણીને ત્યાં ડોશી હતી). એ આરત પાસે સારી પુણ્ય એકઠી કરેલી હતી, તે સઘળી પેલી ડોશીને સોંપીને મકંડે ગઈ. ત્યાંથી પોતાનું કામ પૂરું થયાથી, તે પાછી આવી. ડોશીએ તેણીને તેણીના ઘડીના, શેકડા જે હતું તે એમને એમ સઘળું હવાળે કર્યું. તેથી સુરજ રામજીએ તે સઘળી દોલત મરતી વખતે તે ડોશીના દીકરાને આપી. એ છોકરો એ દોલતથી તાલેવાન થયા, અને રહેતે રહેતે વસ્તી વધી. તેણે એ શહેરનું નામ “સુરજ” રાખ્યું.

પણ પાદશાહની રજા માંગી તો પાદશાહે “સુરજ” એવું આખું હિંદી નામ પસંદ કર્યું નહીં. તેથી તેણે ‘જ’ અક્ષર ફેરવીને કુરાનના મ કરાવતા ‘ત’ અક્ષર સુકી સુરત નામ રાખવાની રજા આપી.

એ છોકરાનું નામ ગોપી હતું. આવી કંત કથા હશે ખરી, પણ ગો

પીતા છેક સોલમી સદીમાં થઇ ગયો, એમ આગળ જાવામાં આવશે. તેથી એ કથા શક ભરેલી છે.

ખીલ દંતકથા એવી છે કે, તુરકસ્તાનના સુલતાનના જનનામાંથી એક સ્ત્રી કોનસ્ટન્ટિનાપલના એક સોદાગર સાથે નીકળી ગઇ. તેઓ સંદેર આવવા નીકળ્યાં. તેઓ આવીને સંદેરની સામે કીનારે રહ્યાં. વેપારમાં તે ઘણાં તર્જગર થયો, અને તેણે આ શહેર વસાવ્યું. તે આરતનું નામ 'સુરતા' હતું, તેપરથી તેણે એનું નામ 'સુરતા' રાખ્યું. તે નામ બદલાતાં બદલાતાં સુરત થઇ ગયું. આ કથા વધારે માનવાલાયક લાગે છે.

સુરત કયાં આવેલું છે. ?

સુરત તાપી નદીના દક્ષિણ કીનારાપર અક્ષાંસ (નારક લેટિટ્યુડ) ૨૧° ૧૨' અને રેખાંસ (ઇસ્ટ લોન્ગિટ્યુડ) ૭૨° ૫૨' એ હદમાં આવેલું છે. તે અખાતના અખાતથી ૧૦ માઇલપર, જ્યાં તાપી નદી અગ્નિ કોણથી વળી જઇને નૈરવ્ય કોણ ભાગી જાય છે, ત્યાં આવેલું છે. એ નદી સાતપડા પહાડમાંથી નાગપોર આગળ માલઠે ગામ પાસેથી નીકળી ૪૬૦ માઇલ લગી ફરતી, સુરત આગળ આવેલી છે.

એ શહેરના વતની કોણ ?

હવે આપણે જાણએ છીએ કે હરેક મોટાં શહેરની પાસે, જો નદી કે દરિયો હોય છે, તો માછી લોકો પોતાના ધંધો કરવાને ત્યાં હાજર હોય છે. તેઓને નદીને કીનારે રહેવું વધારે પરવડે છે. એ શહેરમાં એ મુજબ ત્રણ વતની માછી, અને કોળી ખેડૂતો રહેતા હતા. તે વખતે એમાં ખીલ કોઇ જ્ઞાતના લોકો ન હતા.

‘બીજી જ્ઞાતના લોકો હતા કે નહીં ?

પારસીઓ એ વખતે સુરતથી દક્ષિણે ખાર કોરાપર તરતના વસ્ત્રો રાહર “ નવીસારી ” માં સુરતની નજદીકજ, પણ છેક સને ૧૧૪૨ના સાલના આ વીને વસેલા હતા. ઉત્તર તરફ ખંખાતમાં ૧૨મી સદીથી પારસીઓ વસતાહતા. એ મુજબ એમાં એ વખતે જેમ પારસીઓ નહોતા તેમ મુસલમાનો પણ ન હોતા. મુસલમાનો રાંદેરમાં હતા. એ વખતે યુરોપીઅન લોકોમાંની એક મળ આખા હિંદ દેશમાં નહોતી. એટલું જ નહીં, પણ એ વખતે તેઓને હિંદના રસ્તાની પણ ખબર નહોતી.

તે વખતે લોકોની હાલત.

લોકોની હાલત કેવી હતી તે ખબર કાઢવાને, તે માટે, આપણે અટકવાનું નથી. ગરીબ માછી, ખારવા, તથા ખેડૂત લોકો મજુરી મહેનત કરી પોતાનું ગુજરાન કરતા હોવા જોઈએ; તેઓ ગરીબ ગામડીઓ હોવા જોઈએ.

તે વખતનો રાજકારભાર.

તે વખતે એ ઠેકાણે રાજ કાણુનું હતું, તે ચોક્કસ નથી. પણ તે વખતે કામરેજના કોઇ હિંદુ વહીવટદારના હાથમાં એ ભાગનો કારભાર હતો, એવું દંતકથાથી જણાય છે. કામરેજ સુરતથી ૯ કોરાપર આવેલું છે. જ્યારે ૬૭ સ. ૧૨૦૫ ને સુમારે કુટુબુદ્દીન ચઢી આવ્યો ત્યારે એ વહીવટદાર સુરત ના સી આવી. એક વાડીમાં રહ્યો હતો. પણ પાછળથી તે કુટુબુદ્દીનને તાબે થયો, અને તેને કામરેજની સત્તા પાછી મળી. સુરતની રાજકારભાર કાના હાથ માં હતો, તે ત્યાર પછી ૧૫૦ વરસ લગીની કરી નોંધ રહી નથી.

એ વખતની પરદેશની ખીના .

એ ત્રેરમી સદીમાં સુરત જ્યારે એવી અવસ્થામાં હતું ત્યારે ઉપર ક હી ગયા મુજબ ભરૂચ, ખંખાત તથા નવસારી આખાદ હાલતમાં હતાં. અમ દાવાદ તે વખતે હતું નહીં.

હિંદુસ્તાનમાં ઘોઘ ચોક્કસ પાદશાહ નહોતો. દિલ્હીની ગાદીપર એ સ દીમાં ગુલામ તથા ખીલજ વંશમાં પાદશાહો થઈ ગયા, પણ તેઓની સત્તા ગુજરાતપર ઝાઝી નહોતી. ખીલજ વંશના અલાઉદ્દીન ખંખાત સગી ગુજરાત જીત્યું.

તાતાર દેશના સરદાર જંગીસખાએ સન ૧૨૧૫માં ચીનદેશ ઉપર અ ને સન ૧૨૧૮માં હિંદુસ્તાનપર સવારી કરી.

ઈંગ્લાંદના જોન રાજને સન ૧૨૦૮માં પોપ નામના ખ્રિસ્ત લોકોના વડા ધર્મગુરૂસાથે વાંધો પડયાથી, પોપે એક મનાઈ હુકમ કાઢ્યો. તે હુકમની રૂએ છ વરસ લગી સઘળી ધર્મ ક્રિયાઓ ખંધ પડી; સઘળાં દેવાલય ખંધ પડ્યાં; દેવાલયના ઘડો કાઢ ખાતા પડયા; મરણ પામેલાંઓની ક્રિયા ખંધ પડી. આવાં થયાથી મુજબ કંટાળી ગઈ. પોપે એ અપવિત્ર રાજને પદબદ્ધ કરવાને જાંસની મદદ માંગી અને લડાઈ જતી. આંતે રાજએ પોપને ધારા પ્રમાણે ૧૦૦૦ મર્ક દર વરસ આપવા કબુલ કીધાથી સમાધાની થઈ. ઈંગ્લાંદમાં સન ૧૨૧૫માં મેગના ચાર્ટ નામના એક ફરમાનપર રાજએ સહી કરી. એ ફરમાનથી રાજને આપખુદ અખત્યાર ખંધ પડ્યો, અને ન્યાય તથા સ્વતંત્રપણ ના અમલ દાખલ થયો.

સન ૧૨૪૪માં મુગલ લોકે ખ્રિસ્ત ધર્મનું પવિત્ર શહેર યરૂસલેમ ખાળી ચૂક્યું.

સન ૧૨૬૪માં ત્રીજા હુજા રાજને મુજબ ક્રેદ કર્યો.

સન ૧૨૬૫માં પારલેમેન્ટ મંજૂર પાયાપર સ્થાપી.

સન ૧૨૮૨માં સિસિલિમાં લોકોએ ૮૦૦૦ ફ્રાન્ક આને કાંપી નાખ્યા.

ચૌદમી સદીમાં સુરતની હાલત.

ચૌદમી સદીથી સુરતની વસ્તીમાં વધારો થતો ગયો, તથા વેપાર વધતો ગયો, એ ચોક્કસ છે. ઇ.સ. ૧૩૪૭માં એ શહેર વિશે એક નોંધવા લાગ્યું બનાવ જાણે છે. મહમદ તગલખ નામના હિંદુસ્તાનમાં ગાંડો બાદશાહ ઇ.સ. ૧૩૨૫થી ૧૩૫૧ લગી રાજ કરી ગયો. તેના વખતમાં ગુજરાતમાં એક મોટો બળવો જાણ્યો. તે બળવામાં ગુજરાતમાં અંધેર રાજ ચાલી રહ્યું. એ બળવા વખતે તગલખ બાદશાહે સુરત શહેર લૂંટી લેવાની રજા આપી.

સુરત લૂંટીને નવસારી રહીને તે દેવગઢ ઉપર ચઢી કરવાને ચાલ્યો.

તેણે અહમદવાઝને ગુજરાતની સુબાગીરી આપી, મલેક મુકબીલને તે ના વજર હરાવ્યો. આ વેળાએ બીજા કેટલાક સરદારોને ગુજરાતમાં જાગીરા મળી, તેમાં એક મલેક ઉતુઝાર એટલે મોટો સોદાગર એ નામે સરદાર હતો, તેને નવસારી અને તેના તાબાના મુલકો જાગીરમાં આપ્યાં. આ ભાગમાં દ્રવ્યવાન માણસને “માલેતોઝાર” કહેવામાં આવે છે, તે એ મલેક ઉતુઝાર શબ્દપરથી નીકલેલો છે.

તેના મરણ પછી તેના બેટા ફીરોઝશાહ સને ૧૩૫૧માં ગાદીએ બેઠો. તે ઘણો શાણો અને હાહયો બાદશાહ હતો. તેના વખતમાં સુરતના લોકોને લગાર નિરાંત મળી. કેમકે ભીલ અને કોલી લોકો લૂંટફાટ ચલાવતા. તેમને તે જર કરતો. એટલેથી બંદોબસ્ત રહ્યો નહીં, વ્યારે તેણે સને ૧૩૭૩માં તાપી નદીના કીનારાપર એક નાનો કિલ્લો બંધાવ્યો. એ અદલ બાદશાહ ઇ.સ. ૧૩૮૮માં મરણ પામ્યો. સને ૧૩૯૧માં ગુજરાતના સરદાર ઝુફરખાને પોતાના બેટા મારઠેખાનને સંદેર અને સુરતનો નવાબ હરાવી મોકલ્યો. એ વખતે પાણુ સુરતમાં ઝાઝી વસ્તી નહોતી.

એ વખતની પરદેશની ખીના .

સન ૧૩૨૭માં આફ્રિકાથી ૨૦૦૦૦૦ થ્ર (આરબ લોકો) ખ્રિસ્તીઓની સામે લડવાને ઝેનેદાના રાજાને મદદ કરવા સ્પેન ગયા.

સન ૧૩૫૦માં ઈંગ્લાંદમાં ત્રીજા એદવર્ડના રાજ્યમાં સ્કાટલાંદના દેવિદ રાજાને તથા ફ્રાંસના જોન રાજાને બંદીખાનામાં પૂરેલા હતા. દેવિદ રાજા દંડ ભરીને ૧૩ વરસે છુટો થયો. જોન ત્રીસ લાખ સોનાના કાઉનના ૬ હ આપવાની સરત કરી, પરંતુ તે નાણું વચ્ચે ન થયાથી તે કેદખાનામાં સબીને મરાણ પામ્યો.

સન ૧૩૬૫માં ટ્રેસલેંક નામના (લંગડો હોવાથી તેને લેંક કહેતા હતા) મુગલે શરિયાપર, અને ૧૩૬૮માં હિંદુસ્તાનપર ચઢાઈ કરી. તે કેટલાકને ગુલામ તરીકે પકડી ગયો, તેમાં કેટલાક પારસી હતા.

ઈંગ્લાંદમાં મળ હજી જંગલી હાલતમાં હતી. રસોઈમાં મસાલો નાખવાની રીત તેઓ છોક એ સદીમાં સીખ્યા. છાપડાંપર ઝાવલીને ટેકાગિ નળિયાં ચૂકવા સીખ્યા. તેઓના ઘરનાં રાચ રચીલામાં ફક્ત એકાદ બે બિછનાં, પિત્તળની એકાદ રકાખી, એકાદ પવાલું, અને એકાદ બીજી વાસણ એ હતાં. લડાઈમાં તીર કામઠાં અને ભાલા વાપરતા હતા.

તે વખતે ઈંગ્લાંદમાં મજૂરી દારૂી હલકી હતી. ખેતીના મજૂરને ૮ પાઈના રોજ, છપડખંધને ૧૨ પાઈના, ચૂતારને ૧૬ પાઈના અને કડિયાને ૨ આનાનો રોજ મળતો. એક ગામના કારીગરથી બીજે ગામ જઈ મજૂરી થવાતી નહોતી. લોકોને વાંચતાં લખતાં આવડતું નહોતું. માત્ર ધર્મગુરૂઓ વાંચી લખી જાણતા હતા. તેઓજ વેદ, શિક્ષક તથા વકીલ હતા- ચોપડીઓ હાથની લખેલી વેચવામાં આવતી હતી. એક બાઈગલની કિંમત ૩ ૪૦૦ પડતી હતી.

એ વખતના વ્યાના લોકોના પોપાક જાણતા લાયક છે. મરદો આજની પારસાગુની માફક ખાલનાં અમોળો ખાંધતા તથા ચાંચીઆ જોડા પહેરતા હતા .

પંદરમી સદીમાં સુરતની હાલત.

આ સદીની શરૂઆતમાં પાણુ દણીજ થોડી વસ્તી હતી. એ વસ્તી પાણુ માંછી, ખિડત વગેરેની હતી. હજી એમાં પારસી કે યુરોપીયન લોકો નહોતા. પારસીઓ પંદરમી સદીના પાછલા ભાગમાં સુરત આવેલા જાણાય છે.

અમદાવાદ શહેર એ સદીમાં વસ્યું. એ શહેર અહમદશાહ પાદશાહે સન ૧૪૧૨માં વસાવ્યું.

સન ૧૪૮૨માં સુરત તથા વલસાડ તરફ ચાંચિયાઓનું જોર વધી પડ્યું. તેઓ વેપારને ખલેલ પહોંચાડતા હતા, એટલુંજ નહીં, પાણુ તેમના તરફથી હુલ્લો થવાની ધાસ્તી ઉત્તપન્ન થઈ હતી, માટે અમદાવાદના પાદશાહ મહમદશાહ (મહમદ બેગડા) નું લક્ષ તેમના ઉપર દોડ્યું. તેણે ખંખાત આગળ દરિયાઈ કાફલો તૈયાર કર્યો, પોતે દરિયાઈ નાખુદા થયો, અને ભારે લશ્કર સહીત વહાણો લઈને આવ્યો. તેણે વલસાડ આગળ દુશ્મનનાં હરાવ્યા, અને ચાંચિયાઓનાં વહાણ પકડી લીધાં.

ગોપી.

ગોપી નામે એક તાલેવાન હિંદુ વેપારી આ શહેરમાં સને ૧૪૯૬—૧૫૨૧ લગીમાં થઈ ગયો. એ નાગર બ્રાહ્મણ હતો, પાણુ કાંઈ કહે છે કે એ અનાવલો બ્રાહ્મણ હતો. એનો બ.પ એને બચપાણુમાં ચૂકી મરણ પામ્યો હતો. બાળવયથી ગોપીએ ફરસી ભાષામાં પ્રવિણતા મેલવી હતી, અને દિલ્હી લગી ગયો હતો. એણે સુરતમાં મોટું મકાન બાંધ્યું હતું, તથા વેપારીઓને પરદેશથી ઓલાવીને એ શહેરમાં રહેવાને લલચાવ્યા હતા. એને પાદશાહે મલેકનો ખિતાબ આપ્યો હતો, અને એની સ્ત્રીને રાણીનો ખિતાબ આપ્યો હતો, એવી કથા

આલે છે. ગોપીપરં ગોપીએ વસાવ્યું હતું એ ખરી ખીના છે. રાણીતળાવ ગો
પીની સ્ત્રીને નામે બંધાવેલું કહેવામાં આવે છે.

ગોપીતળાવ.

એ તળાવ ઇ.સ. ૧૫૧૬માં ગોપીએ બંધાવ્યું હતું. ગોપીતળાવ સલા
ખતપુરાની પશ્ચિમે તથા રસ્તમપુરાની ઉત્તરે આવેલું છે. એ ઘેરાવામાં ગા
માઈલ છે. એમાં પંદ્ર એકર જમીન છે. એને ખાદીને આસપાસ જે મટોકું
નાખેલું, તે ઉપર ચોતરફ મહમદન લોકોનાં કબરસ્તાન છે. વાચવ્ય ખુણામાં
નવતૈયદ્વીપની દરગાહ છે. એ સૈયદની ચાદગારીમાં ૩૦૦ વરસ થયાં દર વ
રસ મેળો ભરત્ય છે, અને મહમદનો સિવાય નીચ વર્ગના હિંદુઓ એની
માનતા લે છે. હાલ એ તળાવ નથી, એના તળીઆમાંથી પથરા તમામ ખા
દી કાઢેલા છે, એમાં હવે પાણી રહેતું નથી પણ એક ખાગ તરીકે વપરાય
છે. એમાં હાલ એક ચારખુણાની વાવ તથા ઘણા કૂવા છે. એની આસપાસની
પાકી પાળ લગભગ બધી લાંગી ઢુટી ગઈ છે.

સત્તરમી સદી લગી એમાં દૂરથી પાણી લાવી, તે દાખલ કરવામાં
આવતું. અસલ એને તળીએ તમામ પથરા જડેલા હતા. તે સઘળા ખખાત ત
રફના હતા, એમ મુસાફરો લખી ગયા છે. આખા તળાવમાં જયારે પાણી
રહેતું, ત્યારે વચમાં એક મોટો ખંગલો ખાંધેલો હતો, તે ઉપર કીનારેથી લો
ટા હોડીમાં બેસીને ફરવા હરવા જતા હતા. એ તળાવ સુરતની વસ્તીને પાણી
પુરં પડે એટલામાટે અસલ ખાંધેલું ધારવામાં આવે છે. એ કામ માટે તે છ
ક સને ૧૬૩૮ લગી વપરાતું જાણાયું છે. તે દહાડે દહાડે પુરાઈ ગયું, અને
સને ૧૬૬૬માં એવું માલમ પડ્યું કે “કોઇ ધર્મિષ્ઠ માણસ નો એને ખાણ
વી સાફ નકરશે તો” તે પુરાઈ જશે. પણ કોઇ ધર્મિષ્ઠ નીકળ્યો નહીં. તે દેક
૧૬૭૩ લગી પાણીથી ભરાતું હતું, અને ફાયર લખે છે કે, “એમાં પાણી

એટલું ઊંડું છે કે, દુનીઆમાં મોટામાં મોટું વાહાણ એમાં તરી શકે." એ પ્રમાણે છેકે ૧૭૧૭ લગી ચાલ્યું. હવે તે છેક નકમું પડતું ગયાથી, તેના તળીઆમાંથી પથરા ખાણી કાઢી, એજ તળાવના પશ્ચિમ ભાગમાં એક વાવ બાંધવાને કામમાં લીધા અને ખાડીના પથરા મોટો ડોટ જે પરાંઓની આસપાસ છે, અને જેને આલમપનાહ કહે છે, તે બાંધવાના કામમાં લીધા છે.

એ તળાવના એક નવો ઉપયોગ કરવાના સને ૧૮૬૮માં સુરતના કલેક્ટર મિ૦ હોપે ઠરાવ કર્યો હતો. શહેરમાં આવતી રેલ મુખ્ય પુલ આગલ અટકાવવાનું બાંધકામ કર્યું. એ બાંધકામથી નદીમાંથી રેલનું પાણી શહેરમાં આવતું અટક્યું. પણ તે બાંધકામ કરતાંજ એવો વિચાર આવ્યો કે, એક તરફથી રેલને લીધે મુખ્ય પુલની ખારી બંધ, રાક્ષસી પડે ન બીજી તરફ મારમારનો વરસાદ હોય તો, ખારી બંધ હોવાને લીધે, વરસાદનું પાણી શહેરમાં લોકોના ઘરમાં પેશે. માટે એવે વખતે ખાડીમાં એકડું થયલું વરસાદનું પાણી એ તળાવમાં ઉતારી દેવું, એવા વિચારથી એ તળાવમાં એક ગંડાણું મુકી તેમાં ખારી મુકી છે. એકબેવાર એ ખારીમાંથી એ તળાવમાં પાણી ઉતાર્યું પણ હતું. એવે વખતે તળાવના માલિકને જે નુકશાન થાય તે આપવું ઠરાવ્યું હતું. પણ થોડાં વરસ થયાં, તેમ કરવાની જરૂર પડતી નથી. હમણાં એ તળાવ એક બાગ થઈ પડ્યું છે. તેમાં તરેહવાર કિમતી ઝાડો છે.

એ વખતની પરદેશની ખીના .

સને ૧૪૦૨ માં ટેપરલેને ટરકિના સુલતાનને કેદ પકડી, પાંજરામાં બંધ કરાવી સમરકંદ મોકલેલા કહેવાય છે.

સને ૧૪૧૫ માં જરમનિમાં બે સ્વધારદોને છૂટા ખાણી મુક્યા.

સને ૧૪૬૨ માં રશિયાના રાજ કરતાએ 'ઝાર' નો એલકબ ધારણ ક

રચો. એ વખત લગી એ રાજકરતાઓ ફક્ત દયુક ઓફ મોરાર્ક એ નામના ૬ યુક ગણાતા.

સન્ને ૧૪૭૬ માં વિદ્યમ કુશટને છાવવાની કળા શોધી કાઢી. એ વખતથી ઈંગ્લાંદમાં કેળવણી વધતી ગઈ.

સુને ૧૪૯૨માં ફ્રાંસ, સ્પેન અને પોરટુગલમાંથી ચાહુદીઓને હાંકીકાઢ્યા.

કોલંબસે ખાંડામાના ટાપુ સન ૧૪૯૨ માં અને દક્ષિણ અમેરિકા સન ૧૪૯૭ માં શોધી કાઢ્યા.

સન ૧૪૯૭ માં વાસ્કો દિ ગામાએ કેપ ઓફ ગુદ હોવને રસ્તેથી હિંદુસ્તાન આવવાનો રસ્તો શોધી કાઢ્યો. એ વખત અગાઉ યુરોપીઅન લોકોને હિંદુસ્તાન આવવાના દરિયા માર્ગની ખબર નહોતી.

હિંદુસ્તાનમાં પંદરમી સદીમાં દરેક ઠેકાણે જૂદા જૂદા રાજકરતા હતા. દિ હુદીમાં કોઈ એકસ પાઘાહ નહોતો.

પારસીઓની વસ્તી પંદરમી સદીમાં નવસારીખાતે ભારે હતી. કાઉસ નામના એક ઈરાની ટ્રસાફરે ૩૭૫ વરસ પર કિસ્સું કાઉસ નામની ફારસી કી તાબ લખી છે તેમાં આતસખેરામને નવસારી લાવ્યા, તે આવતનું આખું વહુન આપેલું છે. તેમાંના થોડા ભાગ હાદેશાના માના કર્તાએ સને ૧૮૩૧ માં ગુજરાતી ભાષામાં આપ્યો છે. તે નીચે મુજબ.—

“ શ્રી વાંસદમાં જ્યારે વરસ ૧૪ ગુજરાતમાં તેવાર પછે આશમાન મોરાર ૬ મુજબ ફરવા લાગો જે એક ખહેદીન તે વખત ઉપર જાહેર થાયેઓ કે તે વખતમાં તેની મીશાલના કોઈ નહીં ઉતો કે તે જમાનાના દરમીઆનમાં દી નદારીની કુટલીએક નીશાના તે ખહેદીનથી જાહેર થાઇ. તે ખહેદીન નામે ચાં ગા ખીન આશા તે શ્રી નાસારીના સરદાર હુતો અને તે સખસ ખહેદીનાને કે ટલોએક આશારો આપતો કાંચજે તે નેક ખહેદીને આખર વખતને દરમીઆન ભલી દીનને ખગડવા નહીં દીધી. અને જે કોઇને શદરો કુશતી નહીં હુતી તેના ને પોતીકા પછસાથી ખરચ કરીને શદરા કુશતી અપાવયા અને દાણીએક કો શેશ દીનનાં કામમાં તે મરદે કીધી અને જે કોઈ મરદ દરદ ભરેલો તેની પા

શે જનો તે પોતાનો એલાજ કીધા વગર તેહની નજદીકથી ખાલી અને ના ઉમેદ પાછો નહીં કરતા.

તે નેકીના ચાહનારા ચાંગાશાહે એક દહાડો પોતાના દેલમાં ધારીને ત મામ અંબુમન નોસારીમાંહાં એકડું કીધું. અને તે અંબુમનની આગલ આતશબેરામની વાત કહાડીને કહ્યું જે એ નેક ચાહનારા લોકો હું એમ ચાહું એ જે પાદશાહના પાદશાહ શ્રી આતશબેરામને શ્રી વાંસદેથી આપણે એ જગો ઉપર લાવીએ. અગરજો તે આતશબેરામનો મુખારક દીદાર હરશેજ આ પણે જોઈએતો આપણને શવાબ ધણો લાગે અને ખીલુ એ છે જે આપણે તાંહાં જતાં હુવરશ રશતામાં દણી રંજ અને રખતી ખીચીએ છીએ કાંએ જે એ આદરમૂહીતો છે તેમાંહે વરસાદ ધણો આવે છે તેથી આપણને તે જ જો ઉપર જવું ઘણું કઠણ પડે છે વાશતે એ અજબ પયારા લોકો એથી બહેતર ખીલુ શું છે. વાશતે આપણે સઘળા દાના લોકો સાથે જઈને તે વાંસદેથી ફતેક્ષ્મંદ આતશબેરામને આપણે નોશારીમાંહાં લાવીએતો આપણે તેહના દીદાર હરશેજ જોઈએ કે તેથી હરશેજ આપણી રંજક રોજ ઘણી જાએ થાએ અને તેહનાં દીદાર હરશેજ જોવાથી બેહુદીતોનાં દેલ રોશન થાય. એ પરમાણે તે ચાંગાશાહે બહેદીનાને કહ્યું તેવારે તેહની વાત સાંભલે આથી શરવે અંબુમનના લોકો ખુશહાલ થાએઆ અને સરવે દોષ વાંસદે જાવાની મહેનતથી છુટા અને સોંકડો બોજારગીથી શ્રી આતશબેરામને તથા તે ભલી દીનના લોકોને નવસારીમાં લાવેઆ ને એક સારું ખુશ મકાન શ્રી આતશબેરામને વાસતે આપીડું. ”

ચાંગાશાહે વિશે એ ફટિલ દિ પેરાં નીચે મુજબ લખે છે:—

“From the commencement of the 15th century, the career of certain Parsis at Nowsári was most distinguished. They...enjoyed great influence...Changá Asá a wealthy Parsi of Nowsári was the 1st Desái (?) He was appointed to that office in the year 1419 & his influence with the authority was so great as to be practi-

cally unbounded. He was a man of eminent piety & spared neither time nor resources in promoting such objects as he considered were calculated to better the social & religious condition of his countrymen. (Kanga's Translation of Anquetil de Perron's Travel.)

પારસી પ્રકાશ નામના પારસીઓની તવારીખના કિમતી પુસ્તકમાં લખે છે કે:—

“આ વેળાએ નવસારીમાં ચાંગા આશા નામે સર્ગમાં વધારે તવગરબહે દીન હતા. તેવાણ...વાંસદેથી આતસબેરામને નવસારી ખાતે લાવ્યા હતા.

ઇરાનથી જરથોસ્તીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી તેઓમાં દિવસે દિવસ ધર્મ તથા રેવાળોને લગતું અજ્ઞાનપણું વધતું ગયું તેથી નવસારી, સુરત, ભરૂચ, ખંખાત અંકલેસર વગેરેના જરથોસ્તીઓએ મલી બહેદીન ચાંગા આશાની મદદથી...ભરૂચના એક ખગરદાર તથા હીમતવાન જરથોસ્તીને પહેલ વહેલો હિંદુસ્તાનથી ઇરાન તરફ...સવાલો આપી મોકલ્યો હતો, તે સવાલોના જવાબ આજની તારીખે (તા. ૨૨મી આગસ્ટ ૧૮૭૮)લખી ઇરાનની અબ્દુમને બેહદીન ચાંગા આશા તથા હિંદુસ્તાનના તમામ...(જરથોસ્તીઓ)પર મોકલ્યો. તેમાં તે લખે છે કે...નરીમાન હોસંગ ભરૂચી જે આ એ તમારી તરફના સવાલો લઈ આવ્યો છે, તેણે નવસારીના વડા ચાંગા આશા વિશે અમોને કહ્યું છે કે, તેણે ત્યાં દાણા ધરમો કીધા છે. તથા બહેદીનો ઉપરની ખંડણી માફ કરાવી છે”...

આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે એ સદીમાં સુરતમાં પારસી થોડા થોડા વસવા માંડ્યા હતા, અને નવસારી પારસીઓના ધર્મનું વડું મથક હતું.

મકરણ ત્રીજું.

યુરોપીઅન લોકોનો પગપેસારો—પોરટયુગીઝ.

આ દેશમાં હવે યુરોપીઅન લોકો આવતા થયા. યુરોપના પોરટયુગીઝ લોકો ૬૦ સં ૧૪૯૮માં પહેલવહેલા હિંદુસ્તાન આવ્યા અને દુલીકટમાં ઉતર્યા હતા. તેઓ પછી સુરત આવ્યા, અને સને ૧૫૧૨માં સુરત ખાળી થકયું.

ખારખોસા નામનો એક પોરટયુગીઝ સને ૧૫૧૪માં સુરતની હાલત કુવી હતી તે વિશે આ પ્રમાણે લખે છે:—

“બંધી જતના વેપારી માલનો મોટો વેપાર કરવાનું (સુરત) શહેર તથા અગતનું બંદર છે, તેમાંથી રાજનને મોટી મહેસુલ ઉપજે છે, અને મળખાર તથા બીજાં બહારથી વહાણો આવે છે.”

એ વખતથી વેપાર ઘાઠ્ઠારે વધતો ચાલ્યો. પોરટયુગીઝ લોકો બીજાં વાર સુરત પર સને ૧૫૩૦માં ચઢાઈ કરી. તેવખતે ૩૦૦ સુવાર અને ૧૦૦૦૦ પાયદલ લશ્કર તેઓની સામે થયું. તેમાં પોરટયુગીઝ જલ્યા, સુરતનું લશ્કર ન હાસી ગયું, અને પોરટયુગીઝે બીજાં વાર સુરત સળગાવી દીધું. એ વખતે એ શહેરમાં ફક્ત ૧૦ હજાર માણસની વસ્તી હતી. વસ્તીમાં ઘણાખરા વાણિયા અને વસવાયાં લોકો વસતા હતા. ધીમે ધીમે એ શહેર વધતું ગયું. તેટલાં પોરટયુગીઝે પાછું બીજે વરસ ત્રીજાં વાર ખાળી મુકયું.

કિલ્લો.

પરથમનો નાનો કિલ્લો સને ૧૩૭૩માં દિલ્હીના ફીરોઝશાહ પાદશાહ

ના અમલમાં બંધાવેલો, તે દુશ્મનાનો હુમલો ઝીલવાને લાયક નહીં જ
 ળાયાથી, તેજ ઠંકાણે ફરીથી એક મજબુત કિલ્લો અમદાવાદના પાદશાહ
 મહમદ બીજાએ સડી આગા નામના હાકેમની દખરેખ હેઠલ બંધાવ્યો.
 સડી આગાએ પાદશાહપર કિલ્લાને લગતો કાગળ લખ્યો હતો, તેમાં 'મુગા
 રક' બોલ છેલ્લે લખેલો હતો. તેપરથી તે દિવસથી 'સુરતનાંદર મુનારક'
 એવી રીતે લખાતું હતું. આગો જતો દુરકી હતો. અને એને ખુદાવંદખા
 નં એવો ખેતાજ આપેલો હતો. એ મોટો કિલ્લો સન ૧૫૪૩માં બંધાયો.

એ કિલ્લો બંધાતો અટકાવવાને પોરટયુંગીઝાએ ઘણી મહેનત કરી;
 તેઓએ બોટમાં બેસી આવીને લોકોને બહુ દુઃખી કર્યા; ને છતાં પણ
 તે બાંધી તૈયાર કરવામાં અવ્યો.

અકબ્બર પાદશાહે સન ૧૫૭૩માં સુરત લીધા પછી એ કિલ્લામાં મુગલ
 પાદશાહોની તરફથી એક કિલ્લેદાર રહેતો. સન ૧૬૬૧થી જાણના સીદી
 ઓ કિલ્લેદારના ઓછાપર હતા. સન ૧૭૫૧માં મુગલના કાફલાના એદમિરલ
 સીદીએ તે લઇ લીધો. તે તેના હાથમાં ફક્ત ૮ વરસ રહ્યો. કેમકે સન ૧૭૫૯
 માં એ કિલ્લો લડીને ઈંગ્લેન્ડ લીધો, એવું આગળ જાવામાં આવશે. એ દિવ
 સથી જાકે એ ઈંગ્લેન્ડનાજ હતો, તોપણ નૈરત્ય ખુણામાં ઈંગ્લેન્ડના વાવટો
 ઉડતો, અને અગિન ખુણામાં "મરીશ" મુગલાઇ વાવટો ઉડતો હતો. એવી
 રીતે સન ૧૮૪૨માં સુરતના છેલ્લા નવાબ હક થયા ત્યાં લગી આવ્યું. એ
 વરસમાં નવાબના વાવટો ઉતારી પાડ્યો, અને તાપીનદીમાં જ કાફલો રહેતો.
 તે મુખ્ય મોકલી દીધો. ખુદાવંદખાને એ કિલ્લો બાંધયા પછી ઈંગ્લેન્ડ તેમાં
 કરો ફરફર કર્યો નહોતો, ફક્ત પૂર્વ તરફના દરવાજા સામે એક દરવાજો
 સન ૧૭૬૦માં વધાર્યો. તેમજ છેક સન ૧૮૬૪માં જ્યારે એ કિલ્લો ફક્ત ઓ
 ફિશ ઘાખલ વપરાતો થયો ત્યારે તેમાં પૂર્વ તરફના બે ખુરજો વચ્ચે એક ઘૂમ
 રત કલેક્ટર સાહેબને મોટો બાંધી છે. લડાઈના કામને માટે લાંબી મુદતના
 એ નિરપયોગી થઈ પડ્યો હતો. સને ૧૮૬૨માં એ માહેતુ તમામ ગેરીસન

ખાલી કર્યું હતું.

એ કિલ્લાની પશ્ચિમ દિશાએ લગોલગ તાપી નદી છે. ઉત્તર તરફ પાણી થોડોક ભાંગ નદીમાં છે. એ કિલ્લાપર ચાર ખુણે તોપ ગોઠવવાને પુરજો નાખેલા હતા, તે દરેક પુરજ નખીનથી ૭૫ ફીટ ઉંચા હતા. હાલ એક તખ્ત કે ઉતારી નીચા કરેલો જવામાં આવે છે, તે સિવાય તે સલામત છે. એના ઉત્તર દિશાના છેડા પરથી તાપી નદીમાં ખાંધેલો હોપખિજ પસાર થાય છે.

અકબર પાદશાહના રાજ પહેલાં સુરતનો રાજકારભાર.

સુરતનો કારભાર ગુજરાતના પાદશાહ તરફના સરદારો આવીને કરતા તેને નાજીમને નામે આજખતા. સુરતમાં સોળમી સદીની રાજઆતથી ઉઠત પાઠલ થઈ. સમારે સને ૧૫૪૩માં સુરત ઈમાદલ મુલક રૂમી નામના રાજ કરતાના તાખામાં હતું. શહેરના હાકેમે પોતાના એ રાજને ખાણું આપવા બોલાવ્યા, અને ત્યાં તેને મારી નાખાવ્યા. રૂમીના છોકરા ચાંગીશખાન સુરતપર ચઢી આવ્યા, કિલ્લો જીતી લીધો, અને ખુદાવંદખાન નામે શહેરના હાકેમ હતો, તેને મારી નાખ્યો. એ ખુદાવંદ નામના સખસો ત્રણ થઈ ગયા છે. તેથી ગુચવાડો ઉભો થાય છે. પાણુ પોરટયુગીજીને પોતાની મદદે બોલાવી ચાંગીશખાને સુરતપર હુમલો કરી તે જીત્યું અને હાકેમને કાપી નાખ્યો, એ વાતમાં સદેહ નથી. ચાંગીશખાન એક બહાદૂર રાજ કરતા હતા. તેના નામના સિક્કા ચાલતા હતા, તેને ચાંગીશાહી સિક્કા કહે છે. આ ચાંગીશખાન તથા તાતાર દેશના સરદાર જંગીશખાન, એ બે જૂદા સખસો છે. જંગીશખાન ૧૩મી સદીમાં અને ચાંગીશખાન ૧૬મી સદીમાં મરાણુ પામ્યા.

મકરણ ચોથું.

અકબર પાદશાહની સુરતપર ચઢાઈ.

સને ૧૫૭૨માં સુરત મીરઝાંઓના હાથમાં ગયું. એ વખતે હિંદુસ્તાનમાં મુગલાઈ રાજ પૂર દમામથી ચાલતું હતું. ત્યાં પાદશાહ અકબર રાજ કરતો હતો. એ મીરઝાંઓને પાદશાહ સાથે દુશ્મની હતી, તેથી અકબરપાદશાહ સુરતપર ચઢી આવ્યા. એ વખતે મીરઝાં અલીહુસેન રાજ કરતો હતો. અકબર પાદશાહ તા. ૧૯મી જાનેવારી ૧૫૭૩ને દિવસે સુરત આગળ આવ્યા. તે ભારે લશ્કર લઈ આવ્યા હતા, અને તેના ડેરા તંબુઓ ગોપીતળાવને કાંઠે (જ્યાં હાલમાં સલાબતપર તથા રસ્તમપર છે ત્યાં) તાણ્યા હતા. કિલ્લાને ઘેરો ઘાટ્યો અને બહારથી સાણંગ ખોદી કિલ્લામાં જવાની ગોઠવાણ કરી. એ ઘેરો છ અઢવાડીયાં સુધી રહ્યો. હાકેમ અલીહુસેન જ્યારે કરો ઇલાજ નોચો નહીં ત્યાં જ તે ભર્ય તરફ નહાસી ગયો, કે તરત કિલ્લેદાર હુમજખાન પોતાનો છ વખાવવાની પાદશાહ પાસેથી કબુલત લઈ કિલ્લાના દરવાજા ઉંઘાડી નાખ્યા. તા. ૬થી મારચ સને ૧૫૭૩ને દીવસે સુરત અકબરના હાથમાં ગયું અને રાહરના કિલ્લાપર અકબરનું લાલ નિશાન ઉડવા લાગ્યું.

એ કિલ્લો અકબરને હાથ જતાં પહેલાં, મીરઝાંઓએ પોરટયુગીઝાને મદદે ખોલાવ્યા અને તેમને તેના બદલમાં કિલ્લેદારી આપવા કબુલત આપી. પણ પાદશાહના લશ્કરનું જોર ઘણું જોયાથી, તેઓએ મદદ આપી નહીં.

સુરતની હાકમી અલીખાનને સોંપી અને કિલ્લાનો ઉપરી ખીજને ખનાવી અકબર આગે ગયો.

અકબરના રાજ પહેલાંની આમદાની.

જ્યારે મુગલ વંશના પાદશાહ અકબરે સુરત છવ્વું વ્યારે સુરતની સરકારને તાબે લેલું ગામ હતું, અને આમદાની વરસે ૫ લાખ ચાંગીશાહી રૂપીઆની હતી.

મુગલાઈ રાજ.

અકબરે સને ૧૫૭૩ માં સુરત છવ્વું, વ્યારથી તે સને ૧૭૩૩ લગી સુરતમાં દિલ્હીના મુગલ પાદશાહનું રાજ રહ્યું. એ મુગલાઈ અમલમાં પાદશાહ સુરતના હાકેમ નીમતા. તેઓ મુસ્લમીના ધરજીવથી ચાલખાતા. કિલ્લાનો ઉપરી કિલ્લેદાર કહેવાતો. એ મુસ્લમીઓ પાદશાહને દર વરસ ૧ લાખ રૂપીઆનું નજરાણું તથા તોફાન ઘોડા અને કિમતી કાપડ મોકલતા. સને ૧૭૩૩ સુધી એ પ્રમાણે ચાલ્યું.

મુગલ પાદશાહ મહમદશાહ ઘણો નખજો નીકળ્યો, તેના વખતમાં સુરત શહેરમાં જ હાકેમ હતો, તે સ્વતંત્ર થઈ પડ્યો, અને એ વખતથી તે મુસ્લમીઓ નવાખના ચલકાખ ધારણ કરી સ્વતંત્રપણે રાજ ચલાવતા થયા. એવી રીતે સને ૧૭૩૩થી તે સને ૧૭૫૬માં કિલ્લો ઈંગ્લેન્ડ સરકારે લઈ કરીને પોતાના ખજાની છતી લીધો, ત્યાં સુધી શહેરનો સંઘળો રાજકારભાર મુસ્લમીઓ નવાખના ચલકાખથી ચલાવતા. સને ૧૮૦૦ના મે મહીનાની ૧૩મી તારીખે નવાખી રાજ ખતમ થયું, અને ઈંગ્લેન્ડ અમલ દાખલ થયો.

અકબર પાદશાહનું રાજ.

ઉપર કહી ગયા કે સને ૧૫૭૩માં સુરત અકબરે લીધું. તેજ વરસ મહં

મદ હુએન મીરજાએ દોલતાબાદથી આવી સુરતને ઘેરા ઘાટ્યો, પણ તેનું કંઈ ચાલ્યું નહીં, તેથી તે ભરૂચ તરફ ફૂચ કરી ગયો.

એ પાદશાહના વખતમાં સુરતને તાબે ગ'દેવી, વલસાડ તથા રાંદેર એ ત્રણ બંદરો હતાં. ગ'દેવીમાં એ વખતે 'એક માટો માણસ' ગવર્નર હતા એવું કોર્ટ નામનો મુસાફર લખે છે. સુરતમાં વેપાર વધી પડ્યાથી, એક લડકરી અમલદાર, અને એક મુલ્કી, એવા બે જુદા જુદા અમલદારો નીમાયા. લડકરી અમલદારને કિલ્લેદારના અને મુલ્કી અમલદારને મુલ્કદારના નામથી ઓળખતા.

અકબર જ્યારે સુરતથી પાછો ગયો હતો, ત્યારે કિલ્લેદારન્ટરીકે ખલીજ ખાનને નીમી ગયો હતો.

મુલ્કદારની નીમતુક પણ તેણે કરી હતી, અને ત્યાર પછી હંમેશાં બહાર બહાર દિલ્હીથી થતી.

પણ ૧૫૭૩થી દરીઆના ધાણી પોરટયુગીઝ હતા.

સને ૧૫૭૬માં અકબરના એક અમલદાર રાજા ટોહદરમલે સુરત અને તેને લગતા ત્રણેકાની માપણી કરી, તો સુરત જિલ્લામાં ૭૭૦૯૮૫ એકર (૧૩૧૨૩૧૫ વીધા) જમીન હતી, અને ૩૦ ૪૭૫૮૮૦ની વારસીક ઉપજ હતી. તેમાંથી ૨૦૦૦ ઘોડેસ્વારનું તથા ૫૫૦૦ પાયદલનું લડકર રહેતું હતું.

હવે ઈંગ્લેન્ડ ત્રણેકા આ દેશ આવતા થયા. સને ૧૫૭૯માં ટોમસ સ્ટી વન્ડ નામનો ઈંગ્લેન્ડ પેહલ વહેલો હિંદમાં આવ્યો. ત્યાર પછી સને ૧૫૮૩માં રાલ્ફ ફ્રિય, જોસ ન્યુમેરિ અને લિલ્ડ નામના ઈંગ્લેન્ડે આવ્યા. તેઓને પોરટયુગીઝે ગોવામાં બંદીખાને નાખ્યા. અકબર મરાણ પાત્ર્યો ત્યાં લગી સુરતમાં ઈંગ્લેન્ડે આવ્યા નહોતા.

અકબર પાદશાહ સને ૧૬૦૫માં મરી ગયો. ત્યાં લગી સુરતની ઝાહો ઝલાલી દીનપર દીન વધતી જતી હતી. પણ સુરતની આસપાસ દરીઆનું ધાણીપણું ફીરંગી લોકોના હાથમાં હતું.

તે વખતે સુરેસામાનપર રા. ટકા, ખોરાકીપર ૩ ટકા અને નગદીપર ૨ ટકા જગત હતું. તે સિવાય ખીજું જકત નહોતું.

એ વખતની પરદેશની ખીના .

સને ૧૫૦૧માં ઇરાન દેશમાં હુરકસ્તાનના શાહનું રાજ્ય થયું, તે વખતથી ઇરાની તથા હુરકીઆ વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયાં.

સને ૧૫૧૭માં જર્મનિમાં મારટિન લ્યુથરે રોમન કેથલિક ધર્મ સામે લડત શરૂ કરી.

ઈંગલાંદમાં ૮ મા હેન્રી રાજાના વખતથી કેળવણી વધવા માંડી. મધ્ય વર્ગની નિશાળો ઉઘડી વ્યારથી એ વર્ગના લોકો લખના વાંચવા શિખતા થયા.

સને ૧૫૨૬માં હિંદુસ્તાનમાં મુગલવંશના પાદશાહનું રાજ્ય લખાયું. ખાખર નામનો મુગલ પાદશાહ દિલ્હીમાં થયો.

સને ૧૫૩૦માં ખાખર મરાણ પાચાથી તેના દીકરા હુમાયુ દિલ્હીમાં પાદશાહ થયો.

સને ૧૫૫૫માં લંદનમાં રોમન કેથલિક તથા પ્રોટેસ્ટન્ટ વચ્ચે લડાઈ થઈ તેમાં હજારો માણસ ઘાહેલ થયાં, અને ૨૮૮ ૫૩૫, સ્ત્રી તથા બાળકોને બાળી મર્યાં.

સને ૧૫૫૬માં દિલ્હીમાં અકબર પાદશાહ થયો.

સને ૧૫૮૮માં સ્પેનના ખીજા ફિલિપ રાજાએ ૧૩૨ વહાણના મોટા ક્રુસા સહીત ઇંગલાંદપર ચઢાઈ કરી. તે ક્રુસામાં ૨૦૦૦૦ સોલજર અને ૨૬૩૦ પિત્તળની તોપો હતી. એ લડાઈ કરવાની તેની મતલબ એ હતી કે, પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મનો નાશ કરવો, અને ઈંગલાંદની કુવારી રાણી એલિઝાબેથ તેની સાથે પરણવા ના કહી હતી, તેનું વેર લેવું. તે ચઢાઈમાં મદદ કરવાને હુકમ આપે પારમાએ ખીજા ૪૦૦૦૦ માણસો એકઠાં કર્યાં. આ વખતે ઈંગલાંદની રાણી પાસે માત્ર ૩૬ નાનાં નાનાં વહાણો હતાં. પણ આખા દેશની મ

બાં ધર્મ સાંબધી ઉઠેલી લાગણી ઘારે ચૂકી એકસંપ થઇ. અમીર ઉમરાવો, વેપારીઓ અને ગરીબ રહેવાસીઓ પોતાની દોલત દેશના ખચાવ માટે ખરચવા તૈયાર થયા. રોમન કેઠલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ સંઘના મળી ગયા. લડાઈમાં ૧૯૧ વહાણોના કાફલો ઉભો કર્યો. લશ્કરમાં ૧૩૦૦૦૦ માણસો જ્યાં. બંધે લશ્કરો સામ સામે થયાં. સ્પેનના ૧૨ વહાણોના ઈંગ્લેન્ડ નાશ કર્યો છે, ગલરાઈને સ્પેનનો આખો કાફલો નાશો. ત્યાં તોફાન નડયાથી સઘળાં વહાણો ફેંટાં થયાં. માત્ર ૫૩ વહાણોનાં ખાખ્યાં સ્પેન પહોંતાં.

સને ૧૫૯૯માં ઈંગ્લાંદમાં એક મનાવ બન્યો, અને તે પરથી ઈંગ્લેન્ડ ને હિંદુસ્તાન આવવાનું બન્યું. તે વખતે વલંદા (હોલંદના રહેવાસી) વેપારીઓ મસાલાના યાત્રુ લગી વેપાર કરવા આવતા, ત્યાંથી તેઓ મરી વઝેરે તેજનાં ઈંગ્લાંદ લઈ જતા; અને ઘણો ભાવ ખાઈને તે વેચતા. તેઓ ઈંગ્લેન્ડને દોઢ રૂપીએ શેર મરી આપતા. આ ભાવ ઝાઝો છતાં વલંદાઓએ એથી પણ ભાવ વધાર્યો, અને તેઓ ચાર રૂપીએ શેર મરી વેચવા લાગ્યા. ઈંગ્લેન્ડની આંખમાં તે આવી ગયું; તેથી તેઓએ તા. ૩૧મી દીસેમ્બર સને ૧૫૯૯ને દિવસે એક કંપની સ્થાપી. એ કંપનિનું નામ “ ઇસ્ટ ઈન્ડીઝ કોમ્પેની ” વેપાર કરનારા હોલંદના વેપારીઓના ગવર્નર અને કંપનિ ” એવું રાખ્યું. એ કંપનિમાં ૧૨૫ ભાગીદાર હતા, તથા ૭ લાખ રૂપીઆનું ભંડોલ હતું. એ કંપનિ ઉભી કરીને તેઓ વેપાર કરવા મસાલાના બેટ ખાતે આવ્યાં.

પ્રકરણ પાંચમું.

જહાંગીર પાદશાહનું રાજ.

અકબર મરણ પામ્યા પછી દિલ્હીમાં જહાંગીર પાદશાહ સને ૧૬૦૫

મો ગાદીએ બેઠું. સુરતમાં તેના બાપ અકબરથી ચાલતો આવેલો અમલ જારી રહેલો. જહાંગીરના સમયમાં ઈંગ્લેન્ડ સુરત આવ્યા.

ઈંગ્લેન્ડ સને ૧૬૦૮માં પહેલવહેલા આ શહેરમાં વેપાર કરવા આવ્યા, ત્યારે આ શહેર તંવગર અને બહોળા વેપારનું મથક હતું- એ ઈંગ્લેન્ડ ઈંગ્લાંદની ઉપર કહેલી ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનિના, મોકલેલા અધીકારી હતા.

ઈંગ્લેન્ડે આવ્યા ત્યારે સુરતની હાલત.

નદી કીનારે કિલ્લો અને કુરજો એ બે મોટી ઇમારતો હતી. કિલ્લાપર ઘણી તોપો ગોઠવેલી હતી, તેમાં એક સુલેમાન નામની ટુરકીના સુલતાનની તરફથી આવેલી અને ફટલીક મોટા કદની હતી. શહેરમાં વેપારીઓનાં મોટાં મકાનો હતાં. કુરજની પછવાડે બે ગજર હતાં. એક માલ વેચવાનું અને બીજું ઘોડા અને ઠોરનું. કિલ્લા આગળ મેદાન હતું. તે વખતે ફક્ત શહેરની આસપાસના એક ઘાટ હતા; અને તે પણ કાંચા હતો. તે ઘાટ શહેર પનાહને નામે ઓળખાતો, તેમાં ત્રણજા ભાગળ હતી. વરીઆવી, બરહાનપુરી અને નવસારી. ઘોટગઢાર ફરતાં ઝાડ અને જીવતી વાડ હતી. એ વાડમાં પૂર્વ તરફ એક ઝાંપો હતો, તે રસ્તેથી જતા આવતા હતા. (એ ઝાંપા ઉપરથી ઝાંપું એવું નામ પડ્યું.) નવસારી ભાગળની દક્ષિણે નવચૈયદ નામની એક દરવા હતી. તેની પાસે ગોપીતળાવ હતું. એ તળાવ ઘેરાવામાં ઠાઠા માંડેલ હતું, તેની દોરે કબજસ્તાન હતું. (આ ઉપર કહ્યું તે સઘળું આજે પણ જોવામાં આવે છે.) કબજસ્તાન આગળ આંગાવાડી હતી. એ આંગાવાડીમાં લોકો ખાવા પીવા જતા હતા. અને થોડેક દૂર વાણિયાઓને પૂંજ કરવાની સમઠી હતી. જે ઠેકાણે હાલ સગરામપુરા, રસ્તમપુરા, સલાબતપુરા એ સઘળાં પરાં છે, તે ઠેકાણે બાગ બગીચા હતા, તેમાં આખું વરસ તરેહવાર જાતનાં મેવો થતો હતા. ઉપર કહેલી સમઠી રસ્તમપુરામાં હજી છે. એ સમઠીની પૂંજ

કરવાને દરોરા ઉપર વાણિયાઓ એકઠા થતા હતા, અને મોટા મેળો ભરાતો હતો. એ બાગોમાં પાણીના કુંવારા અને ઝરા પુરુષ હતા. એ બગીચાઓમાં દાડેમડી, અનનાસી, લીંબુડી, તરબુચનાઝાડ, અંજૂરી, આંગાઓ વગેરે હતાં. આવી હાલત તે વખતે હતી. જે દેશાણે બીજાં પરાં વસેલાં છે, તે જ મીન પણ બાગ બગીચાથી રોકાયેલી હતી. અનનાસનાં ઝાડ તે વખતે ફક્ત અમેરિકામાં જ થતાં. તે અમેરિકાથી મંગાવવામાં આવ્યાં હતાં.

વસ્તીની બાબતમાં પણ સુસ્ત તેવું જ હતું. તે વખતે શહેર ભર વસ્તીવાળું હતું. તેમાં ફીરંગીના રાજ્યમાંથી વાણિયા અને બીજા લોકોએ આવી આસરો લીધે હતા. પારસીઓની પણ સારી વસ્તી હતી. લોકો કદાવર, ચોખ્ખા, ગંભીર અને સમજી હતા. તેઓ સર્કદ હેલીકો તથા રેશમનાં કપડાં પહેરતા. એ વખતે શહેરમાં મુખ્ય વેપાર રશ્મી, સુતર અને ઉતનું કાપડ હતું. તે જદા, મુખખા, જાવા, અચીન, અને જાપાન લગી જતું.

ઈંગ્લેન્ડને ઠોડી સ્થાપતાં પડેલી મહેનત.

સને ૧૬૦૮ અગાઉ સુરતમાં ઈંગ્લેન્ડનું નામ નહોતું. ઈંગ્લાંદથી કંપનીના ઈંગ્લેન્ડ અમલદારોએ આવી આ દેશમાં તે સુરતમાં પહેલ વહેલી ઠોડી સ્થાપી. ઈંગ્લેન્ડની પરોણા ચાકરી કરનાર સૌથી પહેલું સુરત હતું. ૧૬૦૮માં કપટા ન હાકિન્સ ઈંગ્લાંદના રાજાને કાગળ જહાંગીર પાદશાહને નામનો લખને આવ્યો, અને તા. ૨૦ આગસ્ટ ૧૬૦૮ને દિવસે સુરતથી ૭ માઈલપર સુંહાલી ગામમાં ઉતર્યો. તે બીજે વરસ આગ્રે ગયો. એજ વરસમાં ઈંગ્લાંદથી બીજું વહાણ આવ્યું પણ તે બારામાં ભાંગી ગયું. ૭૦ માણસો સુરત આવ્યા. પણ ફીરંગીઓએ વાંધો લેવાથી, સઘળાને સુરત છોડી જવું પડ્યું. સ. ૧૬૦૯માં મુઝફ્ફરનો છોકરો બહાદૂર સુરતપર ચઢી આવ્યો, તેથી મોટો

ગભરાત થઇ રહ્યો. પણ દિલ્હીના પાદશાહનો સરસુઓ અમદાવાદમાં રહે
તો તેની તરફથી વખતસર લશ્કરની મદદ આવ્યાથી તે પાછો ગયો. એજ
વરસમાં નીલામ સરકારના દેલતાબાદના હાકેમ મલીકઅમરે ગુજરાતપર
અઘાઈ કરી સુરત લટયું. સને ૧૬૧૧માં ફરંગીઓનો વગ સુરતમાં વધ્યો હતો.
એ વરસમાં તેઓએ પહેલ વહેલી ઢોઢી સ્થાપી. સને ૧૬૧૨માં દરેગન ત
થા ઓસીએન્દર નામની એ મનવાર ઈંગ્લાંદથી આવી. પોરટયુગીઝે તેમાં
ના ખલાસીને પકડ્યા, પણ ઈંગ્રેજે ગુજરાતનું એક મોટું વાહન જપ્ત કર
યું, અને જ્યાં સુધી તેમને ઢોઢી સ્થાપવાની રૂન મળે નહીં ત્યાં સુધી તે
આપવા ના પાડી, તેથી ગુજરાતના સુબાએ તા. ૧૧મી જાનેવારી ૧૬૧૨ને
દીને ઢોઢી સ્થાપવાના કરાર કર્યા. એ કરારની મતલબ આ પ્રમાણે હતી:—

૧. સુરતના લોકો ઈંગ્રેજ સાથે વેપાર કરે તેમાં હસ્ત લેવી નહીં.

૨. ઈંગ્રેજના માલપર ડા. ટક્ર જકાત લેવી.

૩. દરીઆમાં જે લોકો લઠારાનો ધંધો કરી લટ ચલાવે તેને માટે ઈ
ંગ્રેજ ઢોઢી જવાબદાર રહે નહીં.

આ ઉપરથી ફીરંગી અને ઈંગ્રેજને લડાઈ થઈ, તેમાં ફીરંગી હાર્યા.
ફરીની લડાઈમાં ઈંગ્રેજને નહાસી જઈ સુંહાલીમાં રહેવું પડ્યું. સને ૧૬૧૩
માં પાદશાહે ઉપર કહેલો કરાર મંજૂર કર્યો, અને તે સુરતના મુલ્કદારોએ એ
ક કાસદ સાથે સુંહાલી મોકલ્યો. ઈંગ્રેજ એવી રીતે કાસદ સાથે મોકલેલો ક
રાર લેવાની ના પાડી, તેથી સુરત દરખાસના અમલદારો પોતે ભારે દમામ
થી સુંહાલી જઈને આપી આવ્યા. ઈંગ્રેજ લોકોની આવી ચઢતી જાણથી
અદેખાઈને લીધે પોરટયુગીઝે મુગલ પાદશાહનું એક મોટું વહાણ પકડી ગ
યા. એ વહાણમાં ૭૦૦ માણસો અને ૧૦ લાખ રૂપીઆનો માલ હતો. આ
વું થયાથી મુગલ સરકારે ફીરંગીઓ સામે લડાઈ જાહેર કરી. એ સરકારે
મકરામખાનને ખંખાતના નવાખ ખનાવીને દમાણ અને દીવપર ચઢાઈ કરી.
મકરામખાનને ખંખાતના નવાખનો દરજ્જો મલેથી, તે સુરત, ભરૂચ, વડોદરા

તથા નહીંઆદ્યે સંસ્કૃતિના નવાંજ બન્યાં. સને ૧૬૧૪માં, ઈંગ્રેજનાં બીજાં
 ચાર વહાણુ સુંહાલી આવ્યાં. કસ્ટમ કમિશનર બોબ નાસરે એ વહાણુના સ
 રદારને ચરજ કરી કે તેણે ફીરંગીની સાથે લડવામાં મદદ કરવી. તે સરદારે
 તેના પાડિયાથી તેણે એવો હુકમ કાઢ્યો કે ઈંગ્રેજ સાથે સુરતના દોઢ વેપા
 રીએ વેપાર કરવો નહીં, કેમકે તેને વહેમ ગયો કે ઈંગ્રેજ તથા ફીરંગી મ
 બતીઆઈ. આવી રીતે તે બંધે પ્રજા સામે સખત થયો. પણ પછવાડેથી પો
 તાની બલ જોઈને તેણે ઈંગ્રેજના માલ સુરતમાં ઉતારવાની રજા આપી. એટ
 લામાં ફીરંગીએ જહાંગીર પાદશાહની માતાનું “ રહીમી ” નામે હજ કરવા
 જવાને માટે ખાસ બનાવેલું વહાણુ ઘોઘા આગળ બાળી ચકચું, સને ૧૬૧૫
 માં ફીરંગીએ ૬૦ બોટ અને ૯ વહાણુ લઈ સુરતપર ચઢી આવ્યાં. સુરતના
 અમલદારનાં જહાજ ગગડી ગયાં. તે કરગરી પડ્યો. પણ ફીરંગીએ કરી
 સરતો કબુલ કરી નહીં. સુંહાલી તરફ રહેલાં ઈંગ્રેજ વહાણુને પાણીમાં ઉતરતાં
 જોઈ ફીરંગીએ સમજ્યા કે ઈંગ્રેજ ઉભી પુછડીએ નહાસે છે, તેથી તેઓ
 માના ઘોડાક ખાડે ઘેરી ઉભા તથા ઘોડાએકે ઈંગ્રેજના વહાણુપર ચઢવાની દો
 શરૂ કર્યાથી ઈંગ્રેજ તો પ છોડી. તેને જોઈ ફીરંગીએ પણ છોડી, પણ એટલા
 માં ફીરંગીના ત્રણ વહાણુ સળગી ઉઠવાથી તેઓનેજ નહાસવું પડ્યું. એ સ
 ઠાઈમાં ઈંગ્રેજ પાસે ૪ વહાણુ હતાં. ફીરંગીએ પાસે ૬૦ લઠાઈની બોટો હ
 તી, તે દરેકપર વીસ વીસ લડવૈયા હતા. ફીરંગીએ હવે સુરતના અમલદાર
 સાથે કરાર કરવાની મરજી બતાવી; પણ રાઈના પહાડ તે રાતે ગયા. અમલ
 દારેએ ઈંગ્રેજને બળવાન જોઈને ફીરંગી સાથે કરાર કરવાની ના પાડી, અને
 ઈંગ્રેજને જ જોઈએ તે આપી મદદ કરવા લાગ્યા. મામલો આવી રી
 તે કરી ગયલો જોઈને પોરટચીઝ લોકો હાકારી ગયા.

ઈંગ્લેન્ડે પાદશાહે આપેલા હકો.

સને ૧૬૧૪માં સર હોમ્સ રો સુરતમાં આવ્યો, અને બીજીવરસ અ જમેર ખાતે જહાંગીરને જઈ મળ્યો. પાદશાહે તેને ભારે આદરમાન આપ્યું. તથા આ પ્રમાણે હકો આપ્યા:—

૧. ઈંગ્લેન્ડ સાથે સારાં સંબંધથી ચાલવું,
૨. તેઓ પાસેથી જકાત લઈ તેઓને વેપાર કરવા દેવો.
૩. તેઓ પાદશાહને નજરાણાં મોકલે તેના કુરખમાં કોઈએ ઝાડો લે વો નહીં.
૪. ઈંગ્લેન્ડ મરીજાય તેની મીલકત ઈંગ્લેન્ડને હવાલે કરવી.

શાહજહાં ખુરમ.

સને ૧૬૧૫માં જહાંગીરે મેકરાબખાનને બોલાવી લઈ પોતાના ત્રીજા શાહજહાં ખુરમને ગવર્નર કરી મોકલ્યો. એ પછવાડેથી શાહજહાંને નામે પાદશાહ થયો.

તેની સાથે સર હોમ્સ રોએ બીજો કરાર કર્યો કે, સુરતના મુસ્લિમોએ ઈંગ્લેન્ડને વહાણો વાપરવા આપવાં, તેઓને હથિયાર બાંધવા દેવાં, સુરતમાં તેઓને મકાન બાંધવા દેવું, તેઓના ધર્મના કામમાં હસ્તક કરવી નહીં.

સને ૧૬૧૬માં ઈંગ્લેન્ડના વહાણોના બીજા કારતો આવ્યો. તે સન ૧૬૧૭ ના માર્ચ મહિના લગી સુંહાલી આગળ રહ્યો. એ મહિનામાં શહેરમાં એક તકરાર જાગી, તેથી તે વહાણો પરથી હથિયાર બંધ લસ્કર ઉતરી આવ્યું, અને તેણે શહેર લૂંટવાની ધમકી આપી, પણ કશું જુકાન કર્યા વના તે લસ્કર પાછું ગયું. છતાં, ફરીથી એવીરીતે લસ્કર આવે તેને માટે સુરતના હાકમે

કિલ્લેખંદી મળખુત કરી. સને ૧૬૧૮માં સર ઠામ્સ ગે. ઈંગ્લેન્ડને માટે ઉપર કહેલા અગતના હુકા મેળવીને સુરત પાછો આવ્યો.

એ વખતે સુરતની તાપી નદી કેવી હાલતમાં હતી, તે વિશે યુરોપીઅનો ના વિચાર જાણવા લાયક છે. સને ૧૬૨૬માં સર ટી હરબર્ટ સુંહાલીથી સુરત આવ્યો. તરીને રસ્તે આવતાં ત્રસ્કલી હોવાથી તે પાણીની ગાડીમાં ખુસ્તી એ આવ્યો. તે તાપી નદી વિશે લગાર તિરસ્કારથી લખે છે કે, “એ નદી નથી સફરને માટે કામની, કે નથી પીવાના પાણીને માટે કામની. એ માત્ર ત્રસતી પુનઃક વાણિજ્યને નહાવાના ખપની છે, તે સિવાય બીજા કશા ખપની નથી. એ નદીમાં ફક્ત ચોક્કસ રૂપિયામાં ૧૦૦૦ ટનનાં વહાણો ફરી શકે છે.”

વલંદા વેપારીઓની કોઠી.

સને ૧૬૧૬માં વલંદા વેપારીઓ આવ્યા. એ લોકોને ૧૬૧૭માં વેપાર કરવાના પટો મળ્યા, તોપણ ઈંગ્લેન્ડના જેવા હક મળ્યા નહોતા.

તેઓને જે પટો મળ્યા તેની સરતો આ પ્રમાણે હતી:—

તેઓના માલપર કુરજનું કાંઈ ખાસ જકાત નાખવું નહીં; તેઓના વેપારીઓને કંટાળો આપવો નહીં; તકરારનો નીવડો કરવાના હક તેઓના વડાને છે; કાંઈને પણ મુસલમાન ધર્મમાં જખરજસ્તીથી વટલાવવો નહીં.

સુરતમાં રહીને વલંદાઓએ પોતાના વેપાર બહુ વધાર્યો. સુરતને તેઓએ વેપારનું વડું મથક બનાવવાનો ઠરાવ કર્યો. મસાલાના ટાપુમાં વડું મથક જાતાના બટેવીઆ શહેર ખાતે રાખ્યું. સુરતને તાબે ૧૫ જૂદાં જૂદાં બંદરો હતાં. દરેક બંદરે તેઓએ કોઠી ઘાલી હતી. એમાં ધરાનખાતે પાંચ હતી:—ગેઝમરન, ખસ્ત્રા, લાર, શીરાજ, અને ધરાશન. હિંદુસ્તાનમાં વીગેરલા, આગ્રા, અમદાવાદ, ખંજાત, ભરૂચ, વડોદરા તથા સરખેજમાં કોઠીઓ હતી. એ સમગ્રી કોઠીઓ થોડાં વરસમાં બંધ પડી. ફક્ત ભરૂચ ખાતેની કોઠી સને

૧૬૮૬ લગી સુરતના તાબામાં રહી.

સુરત ખાતે વલદાઓ ઈંગ્લેન્ડની ખરાબર વેપારમાં વધ્યા હતાં. તેઓનો આંધાત માલ સીસું, પારો, હાથીદાંત, કલ્લઈ, ત્રાંપુ, લવેંગ, જાયફળ, જાવત્રી, મરી, ચીનાઈ વાસણો વગેરેનો હતો. એ માલનાં ભરેલાં સેંકડો વહાણો આવતાં હતાં. તેઓની કોઠી ઈંગ્લેન્ડ લોકોની કોઠીના જેવી ભપકાદાર બાંધેલી હતી, તથા જ્યારે જ્યારે તેઓનો વડો ફરવા નીકળતો ત્યારે તે ઈંગ્લેન્ડના જેવા દમામથી ભારે રસાળા સાથે નીકળતો હતો. તેઓમાં અને ઈંગ્લેન્ડમાં ફરફટાઈ હતો કે, ઈંગ્લેન્ડ ઘણાખરા કુવાંરા હતા, ત્યારે વલદાઓમાંના ઘણાએક પરણેલા તથા કુટુંબ કબીલાવાળા હતા. તેઓએ એક સદી સુધી દમામમાં વેપાર ચલાવ્યો, તેટલાંમાં તેઓએ ૨૮ વાર પટો બદલાવ્યો હતો; ફરેક વખતે તેઓ નવાન તથા પાદશાહને ભારે નજરાણું આપતા ત્યારે પટો બદલાતો હતો. આગલા પાદશાહનાં કરેલાં કામને કુવી રીતે મુગલ પાદશાહો નજરાણું લીધે થોડી મુદતમાં ફરવી નાંખતા તે એપરથી જાણાય છે. વલદાખંદર નામે જે વલદાઓની કોઠી નદી કીનારે અંદરના તથા બહારના એ બે કોટની વચ્ચે આવેલી છે, તે કોઠીને માટે જમીન સને ૧૭૨૯માં તેઓએ લીધી-જ્યાં આગળ નાનપુરા નામનું ૫૩ હાલ જગામાં આવે છે, અને જ્યાં હાલ પોસ્ટ ઓફિસ તથા ઇન્જનેરની ઓફિસ છે.

શાહજહાંનું રાજ.

પાદશાહ જહાંગીર સને ૧૬૨૭માં મરાણ પામ્યાથી તેના શાહજહાં ખુદ મ જે સુરતમાં ગવર્નર થઈ ગયો હતો, તે પાદશાહ થયો.

શાહજહાંના રાજમાં પૂર આબાદી હતી. એ વખતમાં મોટા મોટા બનાવો પાણ બન્યા. એકવાર વેપારીઓએ હાકમ આગળ ફરીઆદ કરી કે, યુરોપીઅન લંડારાઓ વહાણ લઈ છે, તેથી તેણે સદાના ઈંગ્લેન્ડને કુદક

રખા; તે ક્રેટલેક મહીને છોડયા.

સને ૧૬૨૯માં પાદશાહે ઇંગ્લેન્ડ ઉપર એક ફરમાન મોકલ્યું તેની રૂએ, જ્યારે ફીરંગી શહેરપર ચઢી આવ્યા ત્યારે ઇંગ્લેન્ડ સાથે નદીમાં અને ખુરડી પર ખારે લડાઈ થઈ. ખાંધે રેતીના કાટ બનાવીને લડયા. આમાં ફીરંગીને બહુ નુકસાન થયું.

સને ૧૬૩૧માં સુરતખાતે ભારે કાળ પડ્યો અને તેની સાથે મરડી ચાલી.

સને ૧૬૩૬માં વેપારીના વૃહાણ લાંઠાયાના સમાચાર મળ્યાથી શહેરના હાકેમે બધા યુરોપીઅનોને કદ કર્યા. મહા મહેનતે અને લાંબી મુદતે રૂ ૧૭૦૦૦૦ લઈને તેમને છોડયા.

ફ્રાંચ જેને તે વખતે ફ્રાંસિસને નામે ઓળખતા હતા, તેઓ સને ૧૬૨૦ માં સુમાત્રામાં હતા. તેઓનો વડો એલ્મિરલ બોલ્યુ નામનો હતો. એ વરસમાં તેણે સુરતમાં કોઠી સ્થાપવાની રજા મેળવવાને મુગલ દરબાર ખાતે એક આડ તીઓ મોકલ્યા. તેની અરજ બહાલ રહી. તેઓ સને ૧૬૨૩માં સુહાલી ખાંધે પહેલવહેલા આવ્યા, પણ તેઓના વેપાર ઝાઝો ચાલ્યો નહીં. તેઓએ ૧૬૪૨માં મોઠા પાયાપર કામ ઉઠાવ્યું ખરું, પણ તેમાં કંતેહ પામ્યા નહીં.

૧૬૪૪માં ત્રસાફર લોકોને માટે મુગલીસહરામાં ત્રસાફરખાતું બંધાયું, જે પછવાડેથી ફદીઓને રાખવા માટે વપરાયું, અને જેના ઘાટ ફેરવી હા માણાનો મ્યુનિસિપલ હાલ બનાવ્યો છે.

એ વખતે શહેરમાં એક ગવર્નર શહેરનો અને એક કિલ્લાનો કમાનદર, એવા બે અમલદારો રહેતા. આ ગવર્નરોને મુલ્કસદીના એલકાબથી ઓળખતા. એ સઘળા મુલ્કસદીઓ માત્ર થોડાં વરસ હાકમીપર રહ્યા. કોઇવારતો વરસમાં બે બદલાયા. એવી રીતે થયા છતાં લોકોની આબાદીમાં વધારો થતો રહ્યો. એ તે વખતના ભોળા તથા ભલા હાકેમોની નરમ રાજનીતિને લીધે હતું. છેલ્લાં ૩૨ વરસમાં ૧૧ મુલ્કસદી (નવાળા) થયા. તેઓના નામ તથા તેઓ કયા

વસ્ત્રમાં થયા, તે નીચે આપ્યું છે:—

મુસદ્દીનું નામ.

ગાદીએ બેઠાનો સને.

૧ મીર આરબ.	૧૬૨૮
૨ મોઝુલ મુલક.	૧૬૩૦
૩ જામ કુલ્લી.	૧૬૩૫
૪ મહમદખાન.	૧૬૩૯
૫ મોવાઝખાન.	૧૬૪૪
૬ મોવાઝખાન.	૧૬૪૫
૭ માઝીફઝ જમાન.	૧૬૪૮
૮ જામકુલી (ફરીથી).	૧૬૫૧
૯ પ્રસ્તફખાન.	૧૬૫૩
૧૦ મહમદ સાદક.	૧૬૫૫
૧૧ રોશનઝામીર.	૧૬૫૭

શાહજહાંના અમલમાં આબાદી.

શહેરપનાહ કોટની ખાડી ઝોળાંગી ગયા પછી વાડી તથા ખિતરોમાં લોકો વસતા હતા, (હાલ જેને પરાં કહે છે) તેની પેલીએર શહેરના બચાવ માટે મંદોરોમાં કકડે કકડે કોટ બાંધેલો હતો. આ વખતે ગ્રખ્ય વસ્તી હિંદુ, પારસી અને મુસલમાનની હતી. સૌથી થોડા મુસલમાન હતા, અને સૌથી દોલતવાન વાણિયા હતા. પરદેશીઓમાં યુરોપીઅન વેપારીઓ સિવાય ટુરકી, ચાહુદી, આરબ, ઇરાની અને આરમીનિયન વેપારીઓ હતા. એ ઉપરાંત ચીન, અમેરિકાના પાણ વેપારી હતા. આજી આજી શામઝાંની જમીન વેરાન હતી. હુમકે ખેડૂત પાસેથી રોકડને ગદલે જેટલું પાકે તેમાંથી અડધો દાણો લેવામાં આવતો હતો. આ વખતે એના દરજ્જો પહેલા નાંખરના શહેરમાં હતો. જાને

વારી, ફેગરવારી તથા મારચ મહિના મોસમના હોવાથી વહૂતી એટલી વધતી કે શહેરમાં કે પરામાં રહેવાનું મકાન જડતું નહોતું. ખુસ્કીએ લાખો વાણજ રો આવતી, અને તરીએ યુરોપ, આફ્રિકા, અરબાસ્તાન, ઇરાન, લંકા, પેગુ, મલાક્કા અને સમાત્રા લગી વેપાર ચાલતો. વાણજર ઉપરાંત ઉંટે લાદેલો મલ આવતો. મોટાં વહાણ સુંહાલી આગળ ચોભતાં, વ્યાં લંગરાતાં, અને વ્યાંથી ૧૨ મીંઈલ ગાડામાં માલ ભરીને સુરત લાવતા. જન જનની ત્રાંખા, પિત્તળ, લોઢાં અને આરૂપહાણની વસ્તુઓ ખનતી. હીરા, મોતી, માણિક, પરવાળાં અને અકીકના દાગીના દેશાવર જતા. ઘઉં તે વખતે દુનીઆમાં સૌથી ચઢતો સુરતનો કહેવાતો. જન જનની દવા ખનતી, તરેહવાર જનના સાંખુ, ખાંડ, મુરખ્યા, મીણ અને કાગળ ખનતાં, તથા દેશાવર જતાં. અફ્રીણ અને ગળીનો વેપાર તો ગ્રીસ અને યુરોપીઅન સાથેનોજ હતો. ગ્રીસ નીકારા રેશ્મી અને સુતર કપડની હતી. કેપઆફ્ર ગુદાદોપથી ખીજે નાકે ચીન લગી તમામ લોકો ઘગડાં સુરતનાંજ વાપરતા. એ કપડાંમાં જન જનનાં ખરા સોનેરી રૂપેરી કસાળ અને રેશમ વાણવામાં આવતાં. રેશ્મી ગાલીઆ ભાતભાતના ફૂલવાળા ખીજા કશી ભાત ઉપર રેશ્મી તરેહવાળા થતા. લકડ અને નકશી કામ પાણુ તેવુંજ નામીયું ખનતું. જર્મનિની રાઈટિંગ દેસ્ક જેવી દેસ્કો થતી. તેમાં હાથીદાંત, હીરા, મોતી, માણિક, અને સોના રૂપાંથી મઢેલી તરેહવાર નકશીઓ પાડવામાં આવતી. આ સઘળું આંખને છક કરી નાંખે એવું હતું. એટલુંજ નહીં પણ “અજખ જેવું સોવું” મળતું હતું.

ઈંગ્રેજ અમલદારો ઘણા ભપકામાં રહેતા. બહાર નીકળતા વ્યારે જનવાળા ખાલી ઘોડા સાથે એક વાવટો આગળ રહેતો, અને ઢાલ, તલવાર, તથા તીર કામઠાંવાળા માણસોની એક પલટાણુ આગળ ચાલતી.

જ્યારે તેઓ નવાસવા આવ્યા ત્યારે ફક્ત ૨ માણસો ફોદીખાને હતા. સને ૧૬૧૮માં તેઓને મકાન બાંધવાની રજત મહયાથી. ૧૬૩૭માં ફોદીખાને વેપાર વધતો ચાલ્યો. તેના વહાને ‘ચીફ’ ના નામથી યોજખવા લાગ્યા. સ

ને ૧૬૩૮માં ૨૦ થી ૨૪ વેપારીઓ કોઠીખાતે હતા, અને ખીજા જોઓ શાખા કોઠીખાતે હતા, તે દર વરસ સુરત હિસાબ આપવા આવતા. સને ૧૬૪૬માં ૩ ૮૩૬૦૦૦નો માલ ભરેલો હતો, અને ૧૬૬૪માં એટલો વધારો થઈ ગયો કે વલંદા સિવાય ઈંગ્લેન્ડથી વધારે મોટો ખીજો કોઠ વેપારી નહોતો. કોઠી સ્થાપી ત્યારથી વડા અમલદાર કોણ અને ક્યારે થયા તે નીચે આપ્યું છે.

કંપનિ સરકારની કોઠીના ચીફ (વડા અમલદારો)ના નામ.

નરંગ	સને
ઓલ્ડવર્ડ	૧૬૧૩.
ફ્રિન્જ	૧૬૧૫.
હામસ રારટેલ	૧૬૨૩.
વાઇલ્ડ	૧૬૨૬.
મેઠવાલ્ડ
વિલ્યમ ટેગ્લેન	૧૬૩૮.
ફ્રાન્સિસ પ્રિટન	૧૬૪૪.
કેઝ જરમિ બ્લાકમાન	૧૬૫૦
નેઠોનિયલ વાઇક	૧૬૫૦.
રીવિંગટન	૧૬૫૯.
એંડ્રયુસ
સર જ્યોર્જ ઓક્સનફન	૧૬૬૨.
છરોલ એનજીયર	૧૬૬૯.
રોલ્ટ	૧૬૭૭.
સર જોન વાઇલ્ડ	૧૬૮૨.
ખરહોલોમ્યુ હેરિસ	૧૬૯૦.
દેનિયલ એનરિલ	૧૬૯૪.
સ્ટીફન કોલ્ટ	૧૭૦૧.

શાહજહાંના રાજ્યમાં સુરતને તૈયારી માટે વેપાર મોખ્ખા તથા સ્થાનિકોમાં આવેલા અચીન સાથે હતો. મોખ્ખાના એક સોદાગર સુરતમાં હતો, તેને શાહજહાં પાદશાહે ‘ઉમેદગુલ પુઝાર’ ના ખિતાબ આપેલો હતો. એ સોદાગર હિંદુસ્તાનના પાદશાહ તરફથી પાલખી નરીન હતો, તેનો મોખ્ખામાં એક મહેલ હતો, તે ઘસ્ટે ઈંદયા કંપનિની કોઠીને માટે લાંબી મુદત ભાડે રાખવામાં આવ્યો હતો.

સને ૧૬૫૭માં શાહજહાં માંદો પડ્યો તેથી તેના છોકરા માંહે માંહે લડ્યા. તે લડાઈમાં એક છોકરાએ સુરતના કિલ્લો જપ્ત કરીધો, અને સુરત લૂંટ્યું, તેથી લોકોએ ધન ભોંચ ભંડાર કર્યું, અને વેપાર ધંધો બંધ પડી ગયો.

પ્રકરણ છઠું.

ઐરંગઝેબ પાદશાહનું રાજ.

શાહજહાં પાદશાહ સને ૧૬૫૭માં માંદો પડ્યો. એ પાદશાહને ચાર છોકરા હતા. દારા, સુબ્બા, ઐરંગઝેબ તથા મુસદ્દ. પાદશાહ માંદો હોવાથી તેણે પોતાના વડા દીકરા દારાને રાજનો વહીવટ સોંપ્યો. ઐરંગઝેબ અસલથી જ લુચ્ચો, સાવધ, તરકટી અને લોભી હતો. દારાને રાજ ચલાવતો જોવાથી તેના ત્રણે નાના ભાઈઓને અદેખાઈ આવી. તેઓના હાથમાં શાહજહાંએ લસ્કરી અખરાર આપેલો હોવાથી. તેઓએ માથું ઉચ્કર્યું, અને દારાની સામે થયા. ઐરંગઝેબે મુરાદને પ્રથમ હાથમાં લીધો. તેણે મુરાદને કહ્યું કે, “ મને રાજ જોઈવું નથી, મારેતો ભકિતમાં દહાડા કઢવા છે; માટે દારા હાર્યા પછી રાજ

ગાદી તને મળશે.” આતું સમજીવી તેણે બેતું બળ એકઠું કર્યું. બંધેએ મળી ઘરાના લસકરને હરાવ્યું. તેઓએ પોતાના બાપ પાદશાહ શાહજહાંને કેદ કર્યો. આ પ્રમાણે કરીને ઔરંગઝેબ સને ૧૬૫૮માં પાદશાહ થયો.

જનતું બળ વધારે જાઇ તેણે દગાથી જનના દીકરા મહમદને પોતાના હાથમાં લીધો. તેણે મહમદને પોતાની દીકરી સાથે પરાણાવવાની કબુલત આપી. આમ નબજો પડી ગયાથી જન પણ હાર્યો. તેથી ઔરંગઝેબ એકલો હિંદુસ્તાનના પાદશાહ તરીકે રાજ કરવા લાગ્યો.

અકબર પાદશાહના વંશમાંજ એક એબ ચાલતી આવી હતી કે પાદશાહ ના શાહજહાં પોતે પાદશાહની સામે બળવો કરે. અકબરની સામે તેના શાહજહાં જહાંગીરે બળવો ઉઠાવ્યો હતો. જહાંગીરનાં રાજ્યમાં પણ તેના શાહજહાં શાહજહાંએ ભારે બળવો ઉઠાવ્યો હતો. તેજ મુજબ શાહજહાંના શાહજહાંએ પણ બળવો કર્યો અને બાપને કેદ કરી ઔરંગઝેબ પોતે પાદશાહ થઇ બેઠો.

પાદશાહ થતાંજ તેણે ભારે ઘાતડી કાઢી કર્યાં. તેણે પોતાના બે ભાઈઓ ને મારી નાખ્યાં, અને તેના બાપ શાહજહાં બ દીખતામાં સબડીને સને ૧૬૬૬ માં મરાણ પામ્યો.

પણ તેના વખતમાં દખ્ખણમાં એક મરાઠા સિપાઇના શિવાજી નામનો બહાદૂર છોકરો લડાઇ, લંટ અને દગલખાજમાં પ્રવિણ નીકળ્યો. તેણે ઔરંગઝેબને ઘણી મહેનત આપી. ઔરંગઝેબની બલ ભરેલી રાજનીતિથી તે વધ્યો. ઔરંગઝેબે શિવાજીને ઉખેડી નાખવાને બદલે દખ્ખણનાં મહમદન રાજ્યોને પ્રથમ નબજાં કર્યાથી શિવાજી ફાવી ગયો.

ઔરંગઝેબના રાજ્યમાં મરાઠાઓ વારંવાર સુરતમાં ધાડ પાડતા, લંટ ચલાવતા, અને બીજી તરફથી સને ૧૬૮૭ પછી મુંબઇ સુરતના વેપાર બેંચતું જતું હતું, તોપણ બંજાતનું બંદર દુટયાથી, ગુજરાતમાં લડાઇ કલ્યા ચાલ્યાથી, અને મસ્કતના આરબોએ દીવ બંદર તારાજ કર્યાથી આ રાહરેને

રોજગાર વધતોજ ચાલ્યો. રોજગારની સાથે મકંદે હજ કરવા જનારા મુસલમાનોનાં ટોળે ટોળાં આવવા લાગ્યાં. કેમકે ઐરંગઝેબ જાતે ધર્માંધ ન્હોવાથી તેની મુસલમાન રૈયતમાં કેટલોક ભાગ વધારે ધર્માંધ બન્યો હતો.

“ સુરતને “ મક્કાનો દરવાજો ” એ ઐલકાબ આપીને પાદશાહે મુસલમાનોમાં ધર્મનું જે ઝંતુન વધાર્યું હતું, તે ઝંતુનને લીધે સુરત વધારે મખ્યા ત થઈ નીકળ્યું હતું. સુરતથી મકંદે હજ કરવા જનારા લોકો જે વહાણોમાં જાય તેના પુખ્ત બંદગસ્ત રાખ્યાને લીધે, મુસલમાન વેપારીઓ પાસેથી જકાતનો દર હલકો લેવામાં આવતો, તથા કેટલીક મુદત સુધીતો મુસલમાનોને જકાત માફ કર્યું હતું તેને લીધે, સુરત શહેર આખા દેશમાં જાણીતું થઈ પડ્યું. એ વખતે હિંદુઓ તથા મુસલમાનો વચ્ચે ધર્મનું વેર જોસભેર ઉભરી આવ્યું હતું, અને હિંદુઓને પકડી પકડીને જળરજ્જીથી વટલાવવામાં આવતા, વેઠે પકડી જઈ કબરો ખોદાવવાને વળગાવી દેતા, તાઝીઆ ઉચકવાને રસ્તે જતા ગમેતેવા આજ્ઞદાર હિંદુને પકડતા; તે ખાંધે મારતા તે ઠીક નહીં તો ટોલ, છક્કડ, લાત મુઠ્ઠી મારી તેની પાસે ખાંધે મરાવતા; તેની પાસે “ ચા હુંસેન ” એ ઓલ વટીકે ઓલાવતા.

મહમદનાપર આવી ખારા મહેરબાનીને લીધે આખી દુનીઆમાં મહમદનામાં આ શહેર નામીયું થઈ પડ્યું હતું. અને તેનો ડંકો આખા હિંદ દેશમાં વાગી રહ્યો હતો.

સને ૧૬૫૯માં હિંદુ તથા મુસલમાનો વચ્ચે ભારે લડાઈ તથા કાપાકાથી ચાલેથી વાણિયા તથા નાણાવટીઓને ઘેરઘેરથી પકડી ગયા, તેમને બંધીખાને નાખ્યા, અને થોડીક મુદત લગી શહેર જહાર કાઢી ચક્રયા.

આ વખતે એનીસીનીઆથી આવેલા સીદી મુસલમાનો મુંબઈથી ૪૦ માઇલ દક્ષિણે જાંજરામાં રહેતા, તે બીજાપોરના રાજાની તાબેદારી ઉઘાવતા. પણ શિવાજી સામે લડતાં એ સીદીઓએ દગો કીધો, એવો શિવાજીને શક આવવાથી તેણે સીદી સરદારને મારી નખાવ્યો, તેથી તેના વારસો ઐ

રંગજીની દર્શીઆ ખાતાની ગોકરીમાં, વરસે એ લાખ રૂપીઆ લેવાની સં
રતથી, સુરત આવી રહ્યા.

સને ૧૬૬૪માં વલંદનું જોર એટલું વધી પડ્યું હતું કે, તેમણે ઈ
એન્જને ઠોકીને હલકા કર્યા, અને ખુદ પાદશાહનું એક હજ કરવા જવાનું વ
હાણ પકડ્યું. ગવર્નરે અગાઉ લીધેલા ૩ ૫૦૦૦૦ વલંદને પાછા ભર્યા,
વ્યારે તેઓએ તે વહાણ છોડ્યું.

મરાઠાઓની ધાડ અને લૂંટ

શિવાઈ નામના મરાઠાએ હવે સુરત તરફ મન ફરવ્યું. તેણે જાહિરજી
નામનો એક જસુસ મોકલ્યો. તે શહેરની આગાહી જાઈ ગયો. શિવાઈ
એ નાસક જવાને બહાને ૪૦૦૦ ઘઉંસા ભેગા કર્યા અને સને ૧૬૬૪માં શિ
વાઈએ સુરતપર પહેલ વહેલી ઘાંટ ચલાવી. તે એકએક ૪૦૦૦ ઘોડેસવાર લ
ઈ સુરત આવ્યો. ઉપર સમજાવ્યું તેમ તે વખતે સુરતને એકજ (શહેરપના
હ) શહેરનો કોટ હતો, તે પણ કાઢ્યો હતો. પરાંની આસપાસ હાલ ફરતો કોટ
છે તેને ઠેકાણે માટીનો કોટ હતો. ગવર્નર સામે થયા વગર નહાસીને કિલ્લા
માં ભરાયો. લોકો જીવ જીવનગારો ભોંય ભંડાર કરી, કોઈ ઘરમાં ખીલી વાસી
ભરાઈ બેઠાં. ઘાઇ નહામી ગયા. શિવાઈએ નિરાત જીવે આખું શહેર ઘાંટ
યું. કેટલાક બહાદુર લોકો સામા થયા, પણ તેમાં તેઓના જનમાલની ખરા
ખી થઇ. ઈંગ્રેજ અને વલંદ સાના થયા, અને તેઓએ પોતાના લોકના જન
માલનું રક્ષણ કર્યું. એટલુંજ નહીં, પણ ઈંગ્રેજ કંપનીના અસલદારોએ
સુરતની પ્રજાનો પણ ખચાવ કર્યો, તેથી નવાબે ધનામમાં ડાઠકા જકાત
હતું તેને બદલે ૧ ટકો કર્યું. આ ઘાંટ ઉઠ્યા ચાલી. તેમાં એક કરોડ રૂપી
આ શિવાઈ ખુત લઇ ગયો. આગલી ઘાંટથી લલચ લાગવાથી પાંચ વરસ
રહીને તે પાછો આવ્યો. સને ૧૬૭૦, ૧૬૭૧, ૧૬૭૪, ૧૬૭૫માં તેણે શહે

૧ લ'ટયું તથા સળગાવી દીધું. તેણે એ પ્રમાણે લોકોને પાંદ્યામાલ કર્યા. વે પાર ધંધો ભાંગી પડ્યો, લોકો નાસભાગ કરી પરદેશ ગયા. લડાઈ તથા કાપા કાપીથી વસ્તી ઘટતી ગઈ, અને સુરતનો દહાડો ખરગસ્તે બેઠો. પહેલી લ'ટ થી ખીને રાહરના ખચાવ માટે રાહરપનાહ કોટ બાંધવા માંડેલો. તે સને ૧૬૮૧માં બંધાઈ રહ્યાથી રાહરના લોકને લગાર નિરાંત મળી.

એ કોટ બંધાયા પછી પહેલાં ગાસ્તીપુરા, બેગમપુરા તથા સલાબતપુરામાં લોકો સારી-સારી ધંધારત્ન ઉઘાવી વસવા લાગ્યાં. ખીજાં પરાં વ્યાર પછી વસ્ત્રાં, પાણુ તથા પછી શિવાજી પોતે આવ્યો નહીં. તે સને ૧૬૯૦માં મરાણુ પાડ્યો. લોકો આ સાંભળી ખુશી થયાં. લ'ટના વેરમાં ઐરંગઝે શિવાજીનાં રાજ્યપર ચઢાઈ કરી તેના દીકરા રાંભાજીને પકડી કેદ કીધો, અને રાંભાજીએ પેગંબર હઝરત મહમદને ગાળ દીધેલી તે માટે જીવતાં જીવત તેની જીભ તોડાવી નાખી, તેની આંખોમાં લોઢાના ઢગઢગતો સળીઓ ઘોચાવી તેના રી રચેદ કર્યો. રાંભાજીના મરાણુથી તેના દીકરા રાહુ, રાજ થયો. તે વખતે તે ૬ વરસનો હતો, તોપણ તેને પકડી ઐરંગઝે ૧૭૦૭ લગી કેદ રાખ્યો.

સને ૧૬૭૯, ૮૦, અને ૮૪ માં રાહર ખચ્યું. માત્ર પરાં લ'ટાયાં.

શિવાજી અગાઉથી ફકીરને વેરો એકલો રાહરમાં ફરતો અને તાલેવાન લોકો ક્યાં ક્યાં વસે છે, તે સઘળું નજરમાં રાખતો. સને ૧૭૦૩માં મરાઠાનું લશ્કર પાછું ચઢી આવ્યું, બધાં પરાંઓ સળગાવી દીધાં, રાહરને ઘેરો નાખ્યો, અને સુરતની ઉપજની ચોથ કબુલ કરે ત્યાં ચઢી તેણે ઘેરો ઉઘાવવાની ના પાડી. ફરીથી સને ૧૭૦૬માં મરાઠા લ'ટારા ચઢી આવ્યા, તેઓ આ લમખનાહ કોટની ખહાર પડી રહ્યા, કેટલાંક અઠવાડીયાં લડાઈ ચાલી, અને આખરે ઘેરો ઉઘાવી ચાલ્યા ગયા. આ ઘેરાથી સઘળી બાધખોરાકીના લાવ એકના ત્રણ ગણા થઈ ગયા હતા. લોકોમાં બખમરો ચાલ્યો. રાહરની અવસ્થા માહો બંડી થઈ પડી.

દેશીઓને મુઝેલી વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.

શિવાજીના લશ્કરના છાકટ, જંગલી મરાઠાઓ લૂંટતા; લૂંટ નહીં ના જતી તે ઘરમાં મારફડ કરતા; ઉંઘા લટકાવતા, લટકાવી ખળતું કરતા, આંખે મરચાંના પાટા બાંધતા, અને સૌથી વધારે ત્રાસદાયક એનહતું કે સ્ત્રીઓ જે હાથમાં આવે તેને ઘોળે દિવસે, છડેચોક ઘરમ્મણીના દેખતાં પકડતા, જગર જરસ્તી ગુબ્બરૂતા અને તેથી ન ધરાતાં વખતે ઉંચકી પાણુ લઈ જતા. શિવાજીનું નામ સાંભળી ગુજરાતના લોકો ડરડર કાંપતા, અને હેબકી જતા. એ પ્રમાણે દખાણના દેશીઓએ ગુજરાતના દેશીઓને અને આખાં સુરત-રાહરને પાયા માલ કર્યું. તે લૂંટ લઈ જતો, અને તે પોતાના જતલાઈઓને આપી દેતો. તે લૂંટમાંથી ખપ જોગું રાખી બ્રાહ્મણોને “દાન” કરતો. ઐરંગઝેબ હિંદુઓના પૈસા મુસલમાનોને આપતો. શિવાજી મુસલમાનો તથા હિંદુઓના પૈસા પોતાના દખાણના દેશીઓને આપતો. એવી રીતે એવડે મારે સુરત રાહરે મરવા પડ્યું. તે વખતથી સુરતની પ્રજા મુંબઈ તરફ નહાસવા લાગી, એટલું જ નહીં પાણુ ઈંગ્લેન્ડ નેવા લડતેલા લોકો પાણુ કંટાળીને સુરતથી મુખ્ય મથક કાઠી નાખી મુંબઈને પ્રખ્ય મથક કરી બેઠા.

ઐરંગઝેબ પાદશાહ જાને મહમદન અને ધર્મીય હોવાથી રાહરમાં ઉતરતા વર્ગના મહમદન લોકો, લોકોને વટલાવવાનો, મારફડ કરવાનો, અને લૂંટ ચલાવવાનો ધંધો લઈ બેઠા હતા. તેઓ હિંદુઓને વટલાવતા. પારસીઓની સાથે મહમદનો સારી રીતે ચાલતા.

તોપણ ઐરંગઝેબ પાદશાહ હિંદુ તથા પારસીઓ પાસેથી વેરા તથા જકાત લેતો. તે વેરા તથા જકાતની મહમદનોને માફી હતી. સારાંશ એકે હિંદુઓને લૂંટી મહમદન લોકને મુખી કરતો. પ્રજા પર આ પ્રમાણે એવડો બુલમ હતો. મુસ્લિમીઓ દયાળુ છતાં પાદશાહ આગળ તેમનું ચાલતું નહોતું.

ઊપજ, કર તથા જલ્લઆવેરો.

ઐરંગજેખનાં રાજમાં સુસ્ત તથા તેને તાબેના મુલકોની પેદાર વરસે ૧૩ લાખ રૂપીઆની હતી. તે જકત લેતો, તે જકત એક સરખે ધારણે રાખેલું નહોતું. મુસલમાનો પાસેથી સેંકડે ૨ ટકા, ખ્રિસ્તિ પાસેથી ૩ ટકા અને હિંદુઓ પાસેથી સેંકડે ૫ ટકા જકત લેતો. એ જકત સિવાય ખીજ કર હતા. ખેતી માટે શેકડ લેવામાં આવતું નહોતું. જેટલો ષાક થાય, તેમાંથી ૩ ભાગ સરકારના અને એક ભાગ ખેડૂતનો એવા ભાગ પડતા. તે ઉપરાંત જલ્લઆ વેરો હતા. જેઓ મુસલમાન ન હોય, તે દરેક માણસ પાસેથી માથાંદીઠ દર વરસ ૩ પૌા લેવામાં આવતા. આ પ્રમાણે હિંદુઓપર એ નવો બોજ હતો.

આપણે જાણું કે દરેક માણસ દીઠ ૩૦ પૌા ના તો ફક્ત જલ્લઆવેરો હતા, તે ઉપરાંત રાહર અને ટંકરાળની પેદાર ફક્ત ૩૦૦ લાખ રૂપીઆની ના ધાચડી છે.

મુખર્મની સને ૧૬૬૧માં હાલત.

મુખર્મમાં એ વખતે થોડા માછીઆનાં ઝુપડાં હતાં. એ ટાપુમાં કશી વસ્તી કે કશી આદમીની નહોતી. તે પોરટયુગીઝ લોકોના હાથમાં હતું. પણ ઇ.સ. ૧૬૬૧માં પોરટયુગલના રાજની દીકરી ધંગલાંદના રાજ સાથે પરણી, તે વખતે પહેરામણીમાં એ ટાપુ ઈંગ્લેન્ડને મળ્યો. રાજએ વરસે ૩ ૧૦૦ લેવાનાં ઠરાવ કરી સને ૧૬૬૮માં કંમનિ સરકારને આપ્યો. એ ટાપુ પર લંડનમાં સહેલાઈથી હામલો કરી ન શકે એવો હોવાથી કંપનિએ સને ૧૬૮૭માં સુરતથી વડું મથક કાઢી નાંખી, એ ટાપુમાં ફર્યું. એવી રીતે મરાઠા

ના વારંવારના કંઠાળાથી ઈંગ્લેન્ડ મુખ્યમાં વડું મથક કર્યું.

પણ, ઐરંગઝે શિવાજીના વારસોને ઉપર લખ્યા મુજબ સખત શીજ કરી. તેવાજ બીજા સખત ઉપાય લીધા. શહેરપનાહ દોટ પાકો ન થાવ્યો. આલમપનાહ બાંધવાનો હુકમ કર્યો. અને હાકેમો સારા સારા નીમ તો ગયો.

એના રાજ્યમાં નીચે મુજબ હાકેમો થયા:—

સને ૧૬૫૮ થી ૧૭૦૭ સગીના મુતસદીઓ.

મુતસદીનું નામ.

ગાદીએ બેઠાનો સને.

ધનાયત ખાન.	૧૬૫૮.
રૈયતખાન.	૧૬૬૪.
મહમદખેગખાન.	૧૬૬૬.
ગયાસુદીનખાન.	૧૬૬૭.
મીમુલાબુદીનખાન.	૧૬૬૮.
મુખ્તયારખાન.	૧૬૭૧.
મોતઅનીરદખાન.	૧૬૭૩.
એતમેલખાન.	૧૬૭૫.
કરતલાખખાન.	૧૬૭૭.
અબ્દુલખાનખાન.	૧૬૮૦.
શહામતખાન.	૧૬૮૩.
મીરજાં રોખઅલ્લા.	૧૬૮૫.
સલામત મહમદ.	૧૬૮૭.
નયામતખાન.	૧૬૯૦.
દલાવરખાન.	૧૬૯૩.
નીયાતખાન.	૧૭૦૧-૧૭૦૭.

ઉપજની વીગત.

ઐરગજીખના શનયમાં સને ૧૬૬૬માં રૂકત તરીના માલ ઉપરતું જ કાંત મુરજમાં રૂ ૧૨૦૦૦૦૦ ઉપજયું હતું. જો એ આંકડા ખરા હોય તો એ સંઘીની આખરમાં સુરતની ઉપજ દાણી ઘટી ગયલી હોવી જોઈએ, કુમકે વ્યારે મગસુલ, જકલ, કર, જળખાવેરો (માણત્ર વેરો, માણત્રદીક રૂ ૨૫) એ સ હુ મલીન રૂ ૩ લાખ ઉપજના જાણ વ્યામાં આવે છે. એ સરલાખની પેદારા દરેક પ્રગણવાર નીચે આપી છે. એ માંથી માલમ પડે છે. કે કુલે ૪૯૪૬૩૬૬૨ દામની પેદારા હતી. ૪૦ દામના એક રૂપીઆ થાય છે.

નામ.	ઉપજ-દામ.
શહેર તથા ટંકશાળ	૧૫૦૦૦૦૦૦
ચોરાસી	૪૧૬૭૫૫૦
શંદેર	૨૬૫૦૦૦
અમરોલી	૧૫૪૦૦૦૦
વલસાડ	૩૫૭૭૦૦૦
ચીખલી	૧૬૦૦૦૦૦
મારસર(?)	૬૭૦૦૦૦
ખારનાલી તથા મોમલા	૫૦૦૦૦૦
(ખારદેલી તથા મોલા)	
ગંદવી	૨૩૦૦૦૦૦
હાનોસર(?)	૧૦૦૦૦૦
મંબુર (વાલોડ).	૩૬૪૮૯૩
ધક્ક(?)	૧૪૦૬૨૭
સાહસર(?)	૧૬૦૦૦૦

નંબ.	કિપખ-કામ.
મસવાડા (વલવાડા)	૧૯૮૨૮૮
અનાવલ	૫૦૨૦૦
લુહારી (બુહારી)	૧૦૦૦૦૦
બનીઆ (?)	૧૫૪૪૦૦૦
સરભોન	૧૨૨૫૦૦૦
ખરોદ (કડોદ)	૬૯૨૦૦૦
સોસા (સુપા)	૧૬૪૦૦૦૦
મોવા (મહુવા)	૭૫૦૩૨૦
બીઆદ્રા (વીઆરા)	૮૩૬૩૨૫
કાસ (?)	૧૨૦૩૨૦
ખારજોલ (પારખોલ ?)	૫૩૭૭૩૭૧
તલારી (તેલારી)	૪૯૬૦૦૦
કામરેજ	૧૯૩૫૦૦૦
નણસારી (નવસારી)	૬૦૩૨૦૦
તલેખર (તડકેખર)	૩૪૮૦૨૭૮

કુલે કામ ૪૯૪૬૩૬૬૨

રાજ વહીવટ, લોકોની હાલત, વગેરે.

ઐરાંગજેમનાં રાજમાં ઐરામવાડી નામનો સૌથી મોટો ખાગ હતો, અને ખીજા નાના નાના ખાગો હતા. બહુરાનપુરી ભાગળ આગળ છેક સને ૧૬૨૬થી ઈસ્તેજ લોકોએ ખાગ બનાવ્યા હતા, તેમાં જવા અપવાને સફાઈદાર રસ્તા બાંધી સીધા હતા, અને રસ્તાની બંધે હારે મધૂર ફુલનાં ઝાડો રોપેલાં હતાં. તેથી તે ફૂલવાડી જેવી બની રહી હતી. ભાગળ આગળ કંપનિની ૩૪ દુકાનો, ધો

કાની પાયઘા રાખવાને તબેલા; એક હવાખાવાનો ખંગલો અને ખીલ પાકી ધં
મારતો હતી. જ્યારે રહેરપનાહ ટાટ પાકો પાંધ્યો, ત્યારે તે સઘળું ઉંખડી
નાખવામાં આવ્યું હતું.

રહેરમાં આ વખતે કેટલાંક ઘર મોટાં મોટાં અને કિમતી હતાં. એ
ઘરો સઘળાં મુસલમાનોનાં હતાં. એક ઘણું મોટું મકાન પારસીનું હતું.
તે પાંચમના રાખતો દલાલ હતો. મોટો ભાગ કામઠાં ટટાનાં હતાં. ઈંટ તથા છાં
ઘણી મોઢી હોવાથી લોકો કમણથી લકડ અને વાંસ આણતા. હિંદુઓ
નાનાં નાનાં (coils) સુપડામા રહેતા. એવાં ઘર ખાંધવાની મનલગા એ હ
તી. એક એકે કસર કરી; અને ખીલ એકે રખે મુગલાંધ હાકમની નગર
ખગડે.

રહેરમાં સફાઈ સોજળાઈ ખીલકૂલ નહોતી. મોલાઓમાં નરકખાનાની
એટલી ગંધકી હતી કે, કાંઈપર નામનો મુસાફર ૧૬૮૩માં અજબ થઈને લ
ખે છે કે “આ નરકખાના છતાં રોગ ઉભરી નથી નીકળતો એ અજબ જ
વું છે.” વરસ નહીં ગયું, એટલામાં રહેરમાં મરકી ફાટી નીકળી, તે લાંબી
મુદત સુધી ચાલુ રહી. એ મરકી ૧૬૮૪માં ફાટી નીકળી તે બે વરસ ચા
લી. તેમાં દરરોજ ૩૦૦ મરાણ થયાં.

એ વખતે રહેરના હાકેમપાસે ૧૫૦૦ માણસ રહેતાં. તે હાકમ મુસ્લમી
લખાતો. તેના હાથ નીચે ઇનસાફ કરનાર જડજ હોતો, તે કાળી કહેવાતો.
કાળી પછી વાકતવીસ નામનો અમલદાર રહેતો. તેના તાબામાં દફતરખાનું
રહેતું. જકાતખાતાના ઉપરીને શાહુગંદરને નામે ઓળખાતો. રહેરના ખંદો
ખસ્તમાટે ઉપરી હોતો, તે કોટવાલને નામે ઓળખાતો. રહેર ખહારના ખંદો
ખસ્તમાટે ફોજદારો રાખ્યા હતા. ફોજદારી સઘળી કોટવાલને સ્વાધીન હતી.
એ કોટવાલ રાતના હથી ૩ વાગા લગી આખા રહેરમાં ‘રોન’ કરતો અને
રહેરની પાસખાની રાખતો. ગુનાહ એટલા ઓછા હતા કે સને ૧૬૭૦થી સ
ને ૧૬૯૦ લગીમાં રહેરના લોકોમાં માંદો માંદો કોઈનું ખુન થયું નથી.

કેમકે કાચદો ઘણે સખત હતો. લગારપણ વાંકમાં આવેલા ગુનેહગારને ગ ઘેડે ખેસાડી મોઢલે મોઢલે ફરવી માંધી મારતા.

આ વખતે રાહરમાં વેપાર ખડોજો હતો. વેપારીઓ લક્ષાધીપતિ હતા. એક વેપારી પાસે લગભગ કરોડ રૂપીઆ હતા. ખીજ એક પાસે દુટલી દા લત હતી, તેના વિચાર એટલાથી આવરો કે, તેની પાસે રર રતલના ખરાં મોતીના હાર હતા. એ હાર શિરાણના દીઠામાં આવ્યા હતા. પારસી અને મુસલમાનો ઘણા તવંગર વેપારી હતા, તેઓ મોટા કમામથી રહેતા હતા. હંમે જ અને વંલકાના દલાલો પારસી હતા, તેઓ પાસે વીસથી ત્રીસ લાખની દાલ ત હતી. હિંદુઓમાં પણ દુટલાક તવંગર વેપારી હતા. તેઓ કરકસરથી રહેતા અને પોતાની દાલત ઘોઘ નહીં જાણે તેમ છુપી રાખતા અથવા ભોંયમાં ડાટી ચકતા. પારસીઓના હાથનીચે વાણિયાઓ દલાલ હતા, તેઓ પણ તવંગર હતા.

થોડા સિવાય ખીજઓથી મોટી હુદેલી બંધાવાતી નહીં. ગાડી ઘોડે ખેંસી ફરાતું નહીં. સારાં કપડાં પેહેરી બહાર નીકળાતું નહીં. ખેલતા જોડા પ હેરનારની કમખખી થતી.

ઓરતો જવલેજ બહાર જાણતી. જવાન ખુબસુરત ઓરત એકલી કદી બહાર નીકળવાની હીંમત કરી શકતી નહોતી. ન છુટકે બહાર નીકળવું પડે ત્યાં પાણી ભરવા બહાર જવું પડે તો પાંચ પાંચ સાત સાત ઓરતોના યોળાં બહાર નીકળતાં.

એ વખતે વસ્તી ભારે હતી. ખાલી જગ્યા, ખાલી ખંડેરો ન હોવાથી તેમજ રાહર માંહે અને રાહર બહાર વસ્તીના ફેલાવા ઘણા મોટા થઇ પ ક્યાથી ખુદરતી હાજતે જવાની વટીક સ્ત્રીઓની ટ્રસ્ટલી વધી પડી. તેઓના ઘરની પાછળ જગ્યા નહીં કે તેઓ વાડામાં તેની સગવડ કરે; તેથી તેઓ ને પોતાનાં ઘરની અંદર ચા એટલાઓ ઉપર હાજતે જવાના જનરૂઆ કરવાની જરૂર પડતી. એ રીત તેઓએ ફક્ત હોંશને કે કાયદાને ખાતર પકડી

નહોતી. ઔરતાથી દૂર લગી જઈ ન શકાય તેથી, ન છુટકે, નાચારીએ તેઓ, ને એવી રીતે ઘરમાં જાળવ્યા કરવાં પડ્યાં હતાં.

હિંદુઓ પૈસાદાર હતા, તે ઉપર કહી ગયા. તેઓ બૈરાં છોકરાંને પુષ્કળ ધરણું ગાંઠાં કરતા. તહેવારના દિવસોપર અને લગન તથા મરાણાં જમાણુ વારામાં તે જાવામાં આવતું.

તે વખતના હિંદુઓવિશે એક લખનાર કહી ગયા છે કે તેઓ હિસ્તાબના કામમાં એવા ચચળ હતા કે સૌથી ઝડપથી આંકડા ચકીને ગણનારાઓ કરતાં તેઓ ઓઢી ખરો અને વધારે વહેલો જવાબ દેતા.

ઈંગ્લાંડના વણકરો.

૧૬૮૦ સુરતી કમ્પક ઈંગ્લાંડમાં એટલું પસંદ પડ્યું કે ત્યાંના વણકરો જુએ મરવા લાગ્યા તેથી સને ૧૬૭૪, ૧૬૮૦ અને ૧૬૮૭માં ઈંગ્લાંડના લોકોએ ફરિયાદ ઉઠાવી અને જીવપર આવી જઇને વાંધો લીધો કે, સુરતી કમ્પક ઈંગ્લાંડમાં ખીલકૂલ દાખલ કરવું નહીં. તેથી ૧૭૦૧માં ઈંગ્લાંડખાતે એક એવો કાયદો પસાર થયો કે ઈંગ્લાંડ દેશમાં કોઇએ પણ સુરતી લગડાં પહેરવાં નહીં !

સને ૧૬૮૭માં કંપનિના વેપારનું શ્રેષ્ઠ મથક સુરતથી ગુંબઘાટ લઈ ગયા તે ઉપર લખી ગયા. એજ વરસમાં કેટલાંક વહાણ પકડવાને હુકમ ઈંગ્લેન્ડ આપ્યો છે, એવો શક ગયાથી સુરતના હાકેમે સુરતના ઈંગ્લેન્ડને કંદ કર્યા, તેથી ઈંગ્લેન્ડ તથા સુરતના હાકેમને લડાઈ થઈ. ઈંગ્લેન્ડનું દરીઆઈ લશ્કર તાપીના શ્રેષ્ઠ આગળ આવ્યું, તોએ હાકેમ ડર્યો નહીં, આખરે ઈંગ્લેન્ડને કાલાવાલા કરવાથી અને રૂપિઆ દોઢ લાખના દંડ આપ્યાથી તે ઈંગ્લેન્ડને છોડ્યા; પણ હવે સુરતનો સેતારો બદલાવા લાગ્યો. આમ હેરાન થયાથી તેઓનું દીલ સુરતપરથી ઉઠતું ગયું, તેથી તેઓ સુરતને બદલે કે

લીકટ વગેરેથી માલ યુરોપ મોકલવા લાગ્યા. જ્યારે આબું થયું ત્યાં
રે ચૌરંગજીબ ડરચો. સુરતમાં ઈંગ્લેન્ડનો માલ લાંટી લીધેલો તેના રૂ ૮૦૦૦૦
તેણે પાછા અપાવ્યા, અને ફાલાવાલા કરીને તેઓને સુરતમાં વેપાર કરવા રાખ્યા.

ઈંગ્લેન્ડની બીજી કંપનિ.

સને ૧૭૦૦માં બીજી કંપનિ આવી. પ્રથમતો એ બંધેમાં કુસંપ ત્યા
હયો. નવી કંપનિએ હાઉમના કાન ભરીને જૂની કંપનિના અમલદારોને
તથા તેમની સ્ત્રીઓને કેદ કરાવ્યાં. હાઉમે સઘળાં મળી ૧૦૭ને કેદ કર્યાં. તે
સઘળાંઓને બે વરસ કેદ રાખ્યાં તેટલાં તેઓમાંથી ૮૫ મૃત્યુવૃત્તિ મરી ગયાં.

જોડાયેલી કંપનિ અને તેનો વહીવટ.

સને ૧૭૦૨માં બંધે કંપનિ જોડાઈ ગઈ અને વ્યારથી કંપનિનું કા
મ સારું ચાલ્યું. હવેથી એ કંપનિનું નામ “ યુનાઈટેડ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિ
એબું પડયું. ”

આ કંપનિનો વડો પ્રેઝિડન્ટ કહેવાતો તેને વરસે રૂ ૫૦૦૦ મળ
તા. તેના હાથ નીચે એપલેનને વરસે રૂ ૧૦૦૦ અને ડોક્ટરને વરસે રૂ ૪૦૦ મ
ળતા. બીજાઓને વરસે રૂ ૭૨૦ થી ઉતરતામાં ઉતરતાને રૂ ૧૦૦ મળતા. આ
પગાર ચાખ્યા તેમની પાસે ખચતો, કેમકે ખાધાંજોરાડીના સગ્રજો ખરચ
કંપનિને માથે હતા. તે વખતે નોકરોની યુજ બાણુવામાં આવતી. જેમ નોક
ર જૂનો થતો તેમ તેનો પગાર વધ્યો જતો. નોકરીમાં ત્રણ ગ્રેડ બાંધેલા
હતા, જેમ જેમ ઉપલા ગ્રેડમાં જગા ખાલી પડતી તેમ તે નીચલા ગ્રેડવાળા
ને મળતી, અને છેલ્લી જગ્યા હોય ઉમેદવારને મળતી. દુલ્લાહ દેશી નો
કરો પણ કંપનિએ રાખ્યા હતા. એક માસ્તર, એક વૈદ, અને એક રસોધારી.
એ સિવાય કાશફ, કુંભાર, ચાકર, મળીને ૪૦ માણસો હતાં. કંપનિ સઘળો

માલ ફલાલની મારફતે ખરીદતી. તેઓ ગામે ગામ ફરતા, 'કપ્પડ ખરીદતા, અને ખપ એટલો બહોળો હતો કે વણુકર લોકોને ઘેરબેઠાં અગાઉથી, રૂપીઆ ધંધાધોધાર આપતા.

પોરટયુગીઝ.

પોરટયુગીઝ લોકોનો ધંધો સને ૧૬૭૦ લગી સારો ચાલ્યો. એ વરસ લગી તેઓએ વહાણને પરવાના આપ્યા, અને એ વરસમાં જકાત ઘટાડી ૨ ટકા કર્યાથી હિંજોળાની સાથે હરીફાઈમાં ફાળ્યા, તેથી સને ૧૬૮૪માં તેઓ તેમના ધાસ્તી ભરેલા હરીફ થઈ પડ્યા. પણ તેમનો ધંધો ખુલ્લો પડી ભા ગયો ગયો, તેથી તેઓ અમારે ૧૭૦૦ના સાલમાં જતા રહ્યા.

ફ્રાંસના વણુકરો.

આપણે ઉપર કહી ગયા કે ફ્રેંચ લોક સુરત આવ્યા હતા. ફ્રાંસના લોકે પણ હિંજોળાના લોકની મારફતે સુરતી કપ્પડ વાપરવા ના પાડ્યાથી તેઓના વે ખાર ઘટી ગયો, અને સુરતના વણુકરોનો ધંધો નબળો પડી ગયો. તેથી સને ૧૭૧૬માં ફ્રેંચ લોકો શહેરમાં થયેલું દેવું આપ્યા વગર સુરતથી નીકળી નાઠા.

એરંગજેખના રાજના પાછલા ભાગમાં હાલત.

સેતરમી સદીના પાછળા ભાગમાં એ શહેરમાં ૨ લાખ માણસની વસ્તી નો અહસાસો નીકળ્યો હતો. એ વખતમાં ૩ પરાં નવાં વર્યાં. ફેટલીક મોટી મ સજીદો બંધાઈ. ઇફગા સને ૧૬૮૭માં બંધાઈ. એમાની બે મોટી મસજીદો સને ૧૭૮૨માં દંટદર વખતે (તોફાનથી) પડી ગઈ.

સને ૧૬૯૫માં શહેર આબાદીમાં ઘણું વધી ગયું. એ હિંદુસ્તાનનું ૫

ઘય બંદર હતું. ડુંગરીઆની સઘળી પ્રજા અહીં વેપારને માટે આસતી. હિંદી મહાસાગરમાં ફરનાર કાંઈ પણ વહણ એવું ન હોતું, કે જેમાં સુરત બંદરનો માલ ન હોય. એ વખતે દાનચોરી વધી પડયઃથી યુરોપીઅન પ્રજાનો માલ સું હાલી આગળ અને દેશીઓનો માલ ખારાં આગળ ઉતરતો. જકાત દ્યાંજ લેવામાં આવતું. વેલાતની મોટી મનવારો દ્યાંજ ખંગરાતી અને તથાથી પગર સ્તે માલ લાવવાને બદલે પકાડે અને બતલાઓમાં ભરીને સુરત આણતા. એ વખતે શહેરમાં દરેક ચીજના વેપાર હતો. તેમાં યુરોપીઅને ચીનના મોંઘે હતો. હીરા, માણિક, મોતી અને સઘળી જાતનું ઝંવાહેર અહીં ખપતું. અખર, કર્પુરી, હીરાબોલ, લોખાન, માના, સુરમો, પારો, લાખ, ગળી, સઘળી જાતનાં તેજનાં, સઘળી જાતના રંગ, અને સઘળી જાતનું રેશમી તથા સુતર કાપડ અહીં મળતું અને ખપતું હતું.

લોકોનું પ્રમાણિકપણું.

વેપારીઓમાં પ્રમાણિકપણું મોટું હતું. રૂપીઆની બાંધીન સીલ કરેલી થેલીઓ એક ઠેકાણેથી બીજા ઠેકાણે વગર ગણવે અને વગર પરખવે વરસનાં વરસ આપ લે કરવામાં આવતી, એવી તે વખતે સાફ દાનત હતી. તેને તે થેલીઓ એક બીજાને દ્યાં આપ લે થતી.

એ વખતે ઈંગલાંધથી વેપારને માટે માત્ર સીસું, તાર, તલવાર, છરી, ચસ મા, આરસી, હુકા, અને ગુલાબજળ એટલું આણતા. લેટ સોગાદને માટે લાંબી તથા પિત્તળની બંદુકો, કાચની ટાંકીઓ, તથા સેફ્ટ, કીરમજી તથા લીલું તરેહ તરેહનાં ફૂલવાળું કાપડ લાવતા.

વેપારમાં બરકત-નફા.

ચીનના વેપારીઓને સેંકડે સો રૂપીઆના નફા મળતો, અને રૂપાં મો કક્ષીને સોનું મંગાવનારને સત્તાઈ થતી. હરેક વેપારમાં ભારે નફા હોતો.

વલદાઓ મસાલાના બેટખાતેથી તેજના લાવતા. તેઓને ૧૦૦ રૂપી આંના માલપર ૫૨૦ રૂપીઆ નફા મળતો. સને ૧૬૮૮ થી ૧૬૯૮ સુધી માંતો સેંકડે ૮૫૦ ટકાનો નફા રહ્યો હતો. ખીજી જાતના માલમાં સેંકડે ૬૦૦ ટકા નફા હોતા, તેઓને ૧૬૮૮ થી ૧૬૯૮ લગી દર વરસ સરાસરી ૩૦ ૬૯૫૮૧૦નો નફા રહ્યો હતો. દેશીઓને પણ એવીજ બરકત હતી. લવેંગ પ થી રપ રૂપીએ શેર વલદા વેચતા. તે વખતથી “લવેંગની વખારે ગયા છે”, “એસા બનીઆ લોલા, છે લવેંગમાં પેસા તોલા” એ કહેવતો પડીછે.

૨. એ વખતનાં જાણીતાં કુટુંબો.

સત્તરમી સદીમાં આરબ, આરમીનિયન, મુગલ, મીરજા અને દુરકસ્તા નના રહોતારી ચલખીના નામથી ઓળખાતા ઘણાએક સોદાગરો હતા. સૈયદ એદ્રસ, કાઝી, શેખ વગેરે કુટુંબોના ગ્રહસ્થો વળી એલમમાં પ્રવિણ હતા.

બક્ષી વિશે આગળ ઘણું વાંચવામાં આવશે, તેઓ નવાબના કુટુંબના છે. તેમને અધીકાર ઘણો મોટો હતો. સુરતમાં બક્ષીઓ આ પ્રમાણે થયા છે:—

મીર અમીરુદ્દીન, નાથરનીદીન, નીઝામુદ્દીન, સદ્દુદ્દીન, મોહીનુદ્દીન, કાતમા ઊલ નીશાબેગમ, મીર અબુમુદીનખાન કમરુદ્દીનખાન. બ્રિટિશ સરકારે સુરત લીધું ત્યારથી એ અમીરોને મહીને રૂપી આ ૨૦૦૦૩ પેનશન મળે છે.

સુરતના કાઝીનું કુટુંબ આ દેશમાં કદીમવખતનું અને નામાંકિત છે. એ કુટુંબના પુરુષોગો નીચે પ્રમાણે થઈ ગયા છે:—

મરણ હીં સને.

ખાજે મહમદ પડકોશ. ...
ખાજે મહમદ જમાલુદ્દીન ૧૦૧૬
ખાજે અબલ હસન. ૧૦૫૪
ખાજે સૈયદ મહમદ. ૧૦૭૭
ખાજે નુરલ હુસેન. ૧૧૩૩

મરણ હીં સને

ખાજે ફજલ હુસેન. ૧૧૫૧
કાઝી મીર સરકુદ્દીનખાન. ૧૧૫૫
કાઝી મીર અબલ હુસેનખાન. ...
કાઝી મીર મહમદ હુસેનખાન. ૧૨૩૫
કાઝી મીર મહમદ અખીખાન. ૧૨૬૩

એ કુટુંબના યુક્તરો સૈયદ ખાનદાનના છે. તેઓનો વંશ પેશાવરના વંશમાં પહોંચતો જણાવવામાં આવે છે. એ કુટુંબ આરખસ્તાનનું રહેવારી છે. પાછળથી તે બેખારા જઈ વસેલું. ત્યાંથી ખાજે મહમદ પઠાણના આ દેશ આવ્યા પછી તેમના વંશના ખાજે સૈયદ જમાલુદીન અકબરના વખતમાં સુરત આવ્યા. તેઓ પાદશાહના સલાહકાર અને મહમદન લોકોના આગેવાન હતા. તેઓની કાબેલયતથી મહમદન લોકો તેમને પીર તથા ગુરૂ માનતા અને હુકમને તાબે રહેતા. એમના બેટા ખાજે અબલ હુસેનને જહાંગીરશાહ પાદશાહ જેવેરવાડા ગામ તથા બા ઉદના ગામ બક્ષીસમાં આપ્યાં. ત્યાર પછી વેગામંજ ગીરીમાં મળ્યું. ખાજે દીવાન સાહેબના રાજા ખાજે અબલ હુસેન બંધાવ્યા. તેમાં આરસુ થાય છે અને માનતા ચાલે છે. ખાજે ફજલ હુસેનને દિલ્હીના પાદશાહ મહમદશાહે “ખાન” નો ખિતાબ વંશમંપરા આપ્યો. તેમના બેટા કાઝીમીર અબલ હુસેનને નામદાર ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના અતરેના વડાએ નીચે પ્રમાણે લેખ આપ્યો છે:—

This is to Certify to all whom it may concern that Caji Mir Adul Hason having always behaved himself in an upright Good manner towards the subjects of the Honble Company, and Readily attended to any affairs entrusted to him, By the English Chief, and Governor of the Moguls Castle, I Thomas Day Esqre. Chief for all affairs of British Nation & Governor of the Moguls Castle & Fleet at Surat, do hereby at the Request of the said Caji Mir Abul Hason take him with his sons, Family & Servants into the Honble Company's Protection, and have caused his Name to be entered in the Honble Company's Latty agreeable to the Custom that whatever subject should be entrusted him he shall do by talking with the Chief. Beside this no body of other Sircar can Injure & Molest him till the Honble Company's Flag & affairs are here he is to go on with his affairs. Given under my Hands, and sealed with the seal of the aforesaid Honble Company in Surat this Third day of March 1785.

સુરતમાં નવાબ, બક્ષી તથા કાઝી એ ત્રણે કુટુંબના એકઠા મળી રાજ કરતા. નવાબ વડા, બક્ષી તેઓના દીવાન અને સરકરના સેન્યાધિપતિ તથા કાઝીને હાથ તમામ ઇનસાફતું કામ હતું. એ કુટુંબનો અબલ ઘણો વધ્યો હતો. એઓએ ખાજે દીવાનમાં મુતારી બંધાવ્યા [તે ૧૭૮૧ના દરન

* બખીને ત્યાં દીવાન તરીકે શેઠ કીરીજશા શાપુરજ કેમેસરીયતવાળા—અને ત્યારપછી હુમણી મિન હારમજશાહ કીરીજશાહ છે (મિન કીરીજશાહના બાપ શેઠ સાપુરજ ફરકુજને બ્રિટિશ સરકારે નીમડલવાડી બરીડી નોકરીના ખાલામાં ચાંદ આપ્યો હતો.)

વખતે પડી ગયેલા તે મીર શુભામળાખાખાને પાછા નવેસરથી બંધવેલા હાલ જોવામાં આવે છે] તેમના ન બીરા કાઠા મીર મહમદ અખી હતા. એમને ૨ પુત્ર છે. વડા સંઘદે મીર જુહાપુદીનખાન અને નાના મીર શુભામળાખાખાન છે તેમનો જન્મ ૧૮૩૪માં થયો. તેઓ એલમમાં પ્રવિણ થવા પછી તેમની શાદી મીર અફઝુલુદીનખાનનાં પોત્રી મરનાર રહીયુનનીશા બેગમ સાથે ૧૮૬૦માં થઈ. મીર શુભામળાખાખાનને* નામદાર સરકારે “ વફાદારી ” ની સતદ, ખાન બહાદુરના ખિતાબ અને બીજા ઉમરાવાને મળતા હકો આપેલા છે. તેઓ છેક ૧૮૬૩થી મ્યુનિસિપલ કમીશનર હતા, અને ૧૮૮૮માં મ્યુનિસિપલ કોમિટીના પ્રેસિડેન્ટ નીમણા હતા. તેમને તેમણે રાજનાયુ આપ્યું હતું. તેમને વાઈસરાયે દિલ્હી દરબાર વખતે ઇબ્ન મોહમ્મદ હતું. નામદાર સરકાર તેમને પરવરસી સાડા હાલ દર વરસ ૧૦ હજાર રૂપિયાનું પેન્શનિયન પેન્શન આપે છે અને એમની આલાદને માટે પરોવિદેનશિયલ ફંડ કરેલું છે. એમણે ધી શુભામળાખા સ્પિનિંગકાર્ડો છે, તેના છઠ્ઠી લગીના ચેરમેન છે. એમણે દરેક આગ, રેલ, વગેરેની આકૃતમાં, સરકારી પ્રદર્શનોમાં, જાહેર બાગમાં વગેરેમાં સખાવતો કરી છે. એમને બે પુત્ર નામે મીર મુજર હુસેનખાન તથા મીર જહૂરઅલીખાન અને ૩ પુત્રી છે. બંધે પુત્રની શાદી બેલાના નવાખ મીર આલમખાનની બેટીઆસાથે, અને બેટીઓ માંહેલી એકની શાદી મીર શુભામળાખાખાનના બનીલ મીર માસુમઅલીખાન સાથે, બીજીની શાદી રહેરવાળા અમીર મીર અબદુલ રસુલખાન સાથે અને ત્રીજી પુત્રીની શાદી નવાખ મીર અબદુલ રસુલ આલમખાન સાથે થયેલી છે.

રોખ અહમીદ રોખ અબદુલા નામનો સોદાગર હીં સને ૧૦૫૦માં અમદાવાદથી મુરત આવ્યો હતો. તેને ત્યાં ૭ બાલ તથા ૨૦ હજાર પુસ્તકો તુ ઇતાબખાનુ હતું. રોખ અહમીદને પાદશાહ શાહજહાંએ ઉમેદ-દલ-પુલા રના ખિતાબ આપ્યો. તેને વળી પાલખી, ઝંવેરાતતું ખંજર વગેરે ઇતાબમાં આપ્યાં હતાં, અને એક લાખ રૂપિયાના જકાતની માફી આપી હતી. તેના કુટુંબમાં રોખ ફાજલના વખતમાં વેપાર વધ્યો. રોખ ફાજલ જવાનીમાં મરણ પામ્યો, તે વખતે તેના સગીર છોકરાના વાલી દાખલ સાહેબ ચલખી નામના સોદાગરને કાવ્યાથી તેણે તેનો વેપાર જતરી રાખ્યો. સાહેબ ચલખી એકાએક મરણ પામ્યાથી સગીર છોકરા રોખ જહાદુરનો વેપાર નખાણાયો. એ કુટુંબનો વડો રોખ અબદુલ લતીફ આરખસ્તાનના હીદજ્જત્ર માંતેના વડો કાઠી હતો. તે હીજરી સન ૭૩૬માં સરખેજ આવ્યો. અમદાવાદ વરયા પછી એ કુટુંબના ગ્રહસ્થો ત્યાંના પાદશાહના દેવાન થયા, અને ત્યાર પછી રોખ શકી અમદાવાદમાં સુખો થયો. તેને “રોફ ખાન” ના ખિતાબ મળ્યો હતો. તેના છોકરા રોખ અમીન હીજરી સને ૧૦૬૬માં મુરત ખાતે નવાખ થયો હતો.

* મીર શુભામળાખાખાનના સેક્રેટરી રાવ સાહેબ અનુપગમ દીરપારામ દાલબાઈ વડીલવાળા છે.

† નવાખ મીર આલમખાનની શાદી મીર જહૂરઅલીખાનની વડી બેટી બેગમ અબદુલનોશા લાડલી બેગમ સાથે થઈ હતી. એ નવાખના બે પુત્ર નવાખ મીર અબદુલ રસુલખાન તથા નવાખ મીર મહમુદ આલમખાન છે.

આ સદીમાં નામાંકિત પારસીઓ નીચે મુજબ હતા.

સૈઠ નાનાલાલ તથા બમનજી પુલ્લઆલ અકબર તથા જહાંગીર પાદ શાહના વખતમાં હતા. તેઓ તવંગર, એલમવાળા તથા દીનદાર અને દક્ષી દરબારમાં વગવાળા ગ્રહસ્થો હતા. તેઓની અટક ઈંગ્રેજ ઠાકી આવ્યા પછી મોદીની થાલે છે. એ કુટુંબના સૈઠ કુંવરજી નાનાલાલએ પોતાના વસીલાથી નવસારીવાળા ૧૨ મોએદાને ૧૮૮૬માં ખુનના તોહમતમાંથી છોડાવ્યા હતા. કંપનિ સરકારના અગલદારો દુસ્મનોના ઘેરામાં પડ્યા હતા, તેવા ખારીક હીં ગામમાં એ કુટુંબના વડાએ પોતાના પૈસા તથા વગને ભૂરે તેમને દાણા વગેરે પહોંચાડી છુપી મદદ કરેલી. તેઓ ઈંગ્રેજના મદદગાર તરીકે જણાયાથી સીદી સરદારે તેમના બે નખીરાઓને કાપી નાખ્યા એ સંઘર્ષ આગલ વાંચ વામાં આવશે.

સુરતમાં આ સદીમાં નામાંકિત પારસી વેપારીઓ થઇ ગયા છે. તેઓ મોટા ધનવાન અને પરગણુ હતા. ઈંગ્રેજની ઠાકીખાતે સૈઠ રસ્તમજ માણેકજી વડા દલાલ તરીકે પ્રખ્યાત છે. ઈંગ્રેજની તરફ તેઓ નીમકહલાલીથી વરવા છે. સને ૧૬૬૦માં ઈંગ્રેજ ઠાકીને માટે છુટલાક હુકા મેળવવાને તેઓ ઠાકીના વડા સાથે ઐરંગઝેબ પાદશાહ આગળ દિલ્લી ગયા હતા. તેમને પાદશાહે જકા તની માફી આપી હતી. તેમણે દલાલના કામમાં ભારે દાલત મેલવી હતી. તેઓ એ ઈંગ્રેજ કંપનિને રૂ ૧૪૦૦૦૦ તથા ખીજી કંપનિવાળાઓને સ્વમારે પાા લાખ રૂપીઆ ધીરયા હતા. (હાલ મુખ્યમાં સૈઠ ખાનદાનના ઘણા ગ્રહસ્થો અને સુરતમાં મિત્ર પેસ્ટનજી ઉકડજી છે.) ખીજાં પણ જાણીતાં કુટુંબો હતાં.

સતરમો સદીમાં હીરજી વાઘા મોદી, ખુરશેદ આદરજી, માણેકજી નેરોહાશગ, લીમજી રસ્તશહ, એક લજી નસરવાનજી. હીરજી નશરવાનજી, લીમજી ખુરશેદ, કુંવરજી કાવરી, આદરવાન સોહરાબજી, બહુ મન રસ્તમજ, નાનાલાલ ક્રામજી, ખુરશેદ લીમજી, પેસ્ટનજી અસપંદીઆરજી ગાંધી, રસ્તમજ બહુ મનજી, માણેકજી બહેરામ રસ્તમ, આદર મહેરજી, નાનાલાલ નરરાંગજી, ધનજી પદમ, જમશેદ માણેક, માણેકજી નાનાલાલ, કુંવરજી બેરામજી, માણેકજી એદલજી દલાલ વગેરે પારસીઓ, થોડા મોદી અને દસ્તુર (૬૦ નોશરવાનજી કેખુશરો, ડોકટર કેખુશરો નરીમાન વીગેરે એ કુટુંબના) એ કુટુંબો હતાં.

એ વખતની પરદેશની ખીનાં.

૧૬૩૨માં એમબોયાનામાં વલંદાઓએ ઇંગરેજોની કતલ કરેથી ખાકીના હિંદમાં નાસી આવ્યા. ૧૬૬૫માં વલંદાઓએ ઇલાંદપર ચઢાઈ કરી. ૧૬૬૬માં લંડનમાં મરકીથી ૧ લાખ માણસ મરી ગયાં. ૧૬૭૭માં લંડનમાં અગિત કોપ થયો, તેમાં ૧૩૦૦૦ ઘરો બળી ગયાં. એ આગ ૩૦૦ માઈલ દુરથી જણાઈ હતી. એ આગ પછી લંડનમાં રસ્તા પહોંચા થયા. મુખ્યમાં એ સદીમાં પારસીની વસ્તી થઈ.

પ્રકરણ સાતમું.

ઐરંગઝેબ પછીના પાદશાહો.

ઐરંગઝેબ સેને ૧૭૭૭માં મરાણ પાચ્યો. એના પછી નીચે પ્રમાણે દિલ્હીમાં પાદશાહ થયા:—

નામ.	ગાદીએ બેઠાનો સન.
એહાદૂર શાહ (મિઆલમ)	૧૭૦૭
જાહાંગીર શાહ	૧૭૧૨
ફરોખશીર	૧૭૧૨
મહમદશાહ	૧૭૧૯
અહમદશાહ	૧૭૪૮
આલમગીર	૧૭૫૪

આલમગીરપછી હિંદુસ્તાનમાં મુગલાઈ રાજની સમાપ્તી થઈ.

એ સમયના પાદશાહ નબળા હોવાથી હિંદુસ્તાનના ખીજા ભાગમાં થયું તેમ તેઓના કાબુ સુરત પર પણ નામનાજ રહ્યો. વખતે પાદશાહ કોઈને મુસ્લમી નીમતો, વખતે કોઈ ખીજા હરીફ તેને ઉઠાડી ચૂકી પોતે નવાજ થતો. નવાબો પાદશાહને દર વરસ ૧ લાખ રૂપીઆ રોકડ તથા ઘોડા અને રેશમી કપડાની ભેટ મોકલતા તે સમયે બંધ પડી ગયું.

આવી રીતે માથે બાણી નહીં હોવાથી, તથા પેશ્વા, મરાઠા, દેંગેજ, વલ્હા વગેરેની ચોતરફ વધેલી સત્તાને લીધે અને નવાજ નવાબ વગેરે કૂસંપજારી થવાથી રાજેશમાં ગાદીને માટે લડાઈ ટંટા વધી પડ્યા, અને તેથી કોઈ એક વ

રસ, તો કોઈ બે. એને ઘણાંમાં ઘણાં પાંચ છ વરસ નવાખી ટકાવી રાક્યા.

મરાઠ્ઠાઓએ ફક્ત સુરત પાદશાહના તાબામાં રહેવા દીધું. શહેરના કોટ બહાર તમામ રાજ મરાઠ્ઠાનું થયું, તેથી સુરતની આમદાની ઘટી ગઈ.

ઉપર કહ્યા મુજબ પાદશાહની અને તે ઉપરથી તેણે નીમેલા મુસ્લિમ દીઓની સત્તા નબળી પડી ગયાથી સુરતના દોલતવાન વેપારીઓ તેમાં મુખ્ય રૂબે કરીને પારસી તથા મહમદન વેપારીઓનું અને યુરોપીયન કોઠીના અમલદાર લોકોનું ચલાવું વધ્યું. તેઓ શહેરની તવારીખમાં આગેવાનીભરેલો ભાગ લેતા થયા.

નવાખના હાથ નીચે દીવાનના તથા તેથી ઉતરતા ઓઢાઓપર હિંદુઓ દાખલ થતા ગંભીર. મહમદન લોકો ધીમે ધીમે એ કામમાંથી ઓછા થતા ગયા.

ઐરંગઝેબ પછીના પાદશાહોના સુરતમાં મુસ્લિમોપર ડાબુ નામનો જ હતો. તેઓ હુમણાથી ધીમેધીમે નવાખના એલકાબથી ઓળખાતા થયા હતા. સને ૧૭૦૭ થી ૧૭૩૩ લગીના વ્યારે અડધા તાબેદાર અને અડધા સ્વતંત્ર હતા. તેઓને મુસ્લિમો કરતાં નવાખથી વધારે ઓળખવામાં આવતા. એ મુદતમાં જ નવાબો થયા, તેઓનાં નામ તથા તેઓ ગાદીએ કયા વરસ માં બેઠા તેના સન નીચે આપ્યા છે:—

સને ૧૭૦૭ થી ૧૭૩૩ લગીના નવાબો.

નામ.

ગાદીએ બેઠાનો સન.

અમાનતખાન.

૧૭૦૭.

દીઆનતખાન.

૧૭૧૩.

ખાજેઅબદુલહુમીદખાન.

૧૭૧૪.

મહતારીમખાન.

૧૭૧૪.

મોમીનખાન.

૧૭૧૫.

સૈયદ અસાલતખાન.

૧૭૧૬.

દેદરકુલીનખાન.	૧૭૧૭.
તહવારખાન.	૧૭૧૯.
રસ્તમઅલીખાન.	૧૭૨૩.
સોહરાખખાન.	૧૭૨૫.

નવાખ મોમીનખાન, સૈયદ અસાલતખાન, હાઈદર કુલીખાન તથા તહવારખાન.

નવસારી પેશાના હાથમાં ગયું, ત્યાં કામદારોના જુલમ તથા મરાઠાઓની વારંવારની લૂંટથી પારસીઓ કંટાળી ગયા. તેથી એકી વખતે આસરે ૧૦૦૦—૨૦૦૦ પારસીઓ પોતાના કુટુંબ કબીલા સહીત સુરત આવ્યા. તેઓએ રસ્તમપુરા નામનું પરંવસાવ્યું અને રોઆનને કેટલાંક વરસ લગી નવસારીને દોખમે લઇ ગયા. આડે દહાડે તેમને એ કામમાં ગ્રેફેલી લાગતી નહીં હશે પણ એમાસામાં કાદવ કીચલમાં તથા નદીઓ રેલપાણીથી ભરપૂર હોય તેવા વખતમાં તેમને હેરાનગતી અતિશય પડતી, તેથી રસ્તમપુરાની પારસી અનજ્ઞમનના તે વખતના પટેલ અસપંદીઆરજી સોરાખજી એ નવાખ મીર મોમીનખાન પાસે પીપલોદ તથા ભરથાણાના સીંગાડાપર જમીન લઈ ઉવરાણું કરી પીળા પથ્થરનું એક દોખમું બંધાવ્યું. એ જમીન રસ્તમપુરાના સઘળા પારસીઓને માટે વકફ તરીકે માફીમાં વરામતપરા આપ્યા બાજતનું નવાખ સાહેબે મહાર સાથનું ફરમાન આપ્યું.

ઐરંગજેબના મરણ પછી તેના ઉત્તરાધિકારીઓના રાજ્યમાં સુરતખા તે બીજાં મોટું કામ એ થયું કે ઐરંગજેબે બાંધવા ધારેલો આલમપનાહ દેડેડ નવાખ હાઇદર કુલીખાનનું વખતમાં (૧૭૧૭—૧૭૧૯)માં બાંધવા માંડયો, તે સને ૧૭૨૦માં તહવારખાનના વખતમાં બંધાઈ રહ્યો.

મુલ્લાં અખડુલ જફર.

અખડુલ જફર પ્રથમ પાટણનો રહેવાશી હતો. તેને વિશે કહે છે કે, તે સને ૧૬૮૮માં પાટણથી ગરીબી હાલતમાં સુરત આવ્યો હતો. તેણે પ્રથમ નિશાળ કાઢી, વ્યારથી તે મુલ્લાં કહેવાવા લાગ્યો. (મિલિટન કહે છે કે તે શીક્ષપંથનો વહોરો હતો, તેથી તે મુલ્લાંના એલકાબથી આલખાતો હતો.) તે પછી વેપારમાં પડ્યો, તેમાં તેણે દોલત મેલવી. દંતકથા એવી છે કે, તેની પાસે મોન્જી હતો. તેનાં વહાણમાંહેલો ખજુર તથા માખણ દરીઆનાં પાણી લાગ્યાથી બગડી ગયાં તે તેણે લેવા નાપાડી. તોપણ તેને માથે તે પડ્યાં. તેથી તેણે તે અલગ રહેવા દીધું અને થોડવારે જુએ છે તો તેમાંથી હીરા માણિક નીકળ્યાં. ખીજ કહાણી એવી ચાલે છે કે, તેને એક ફકીરે ૧૯ નાળીયેર આપ્યાં, એટલે કે તે ૧૯ વહાણનો ધણી થયો.

ગમે તે હો, પણ તે મોઠો વેપારી હતો. તેને ત્યાં ૨૦ વહાણો હતાં. તે ૧૭૧૭માં મરાણ પાગ્યો ત્યારે ૮૫ લાખ રૂપિઆની દોલત ટૂકી ગયો. એ દોલત નવાખ હાથેર કુલીખાને જપત કીધી.

નવાખ રસ્તમઅલીખાન.

સને ૧૭૨૩માં રસ્તમઅલી નામના એક બહાદૂર સિપાહને નવાખ કરી એસાડ્યો. તે મરાઠાઓને પૂરો પડ્યો. તેમના હાથમાંથી તેણે રાહર બહારનાં પરગણાં પાછાં છતી લીધાં. તે પોતાના ભાઈના મુનનું વેર લેવા મરાઠાઓ સામે લડવા અમદાવાદ ગયો, ત્યાં તે માર્યો ગયો.

નવાખ સોહરાખખાન.

“ રસ્તેમ અલીખાન પછી તેના બેટા સોહરાખખાન નવાખ થયો, તેને માટે કહે છે કે, તેણે જૂલમ કરવા માંડ્યો, તેથી વેપારીઓ તથા યુરોપી અને કોડીવાલાઓ, તેના દુશ્મન થઈ પડ્યા. તેના વખતમાં લડાઈ ટંટા શરૂ થયા, તે છેક સને ૧૭૩૩ લગી ચાલ્યા.

એ ટંટાનું ઘણ એક ચોક્કસ મુદ્દાં મહમદઅલી હતો. એ પારણવાળા અમદુલ જાફરના પૌત્ર હતો. અમદુલ જાફર વગર વારસે મરી ગયો, એવું ધારી તેની દોલત હાઇદર કુલીખાન સને ૧૭૧૭માં જપ્ત કરી હતી. તે દોલત પર મુદ્દાં મહમદઅલીએ દાવો કર્યો. નવાબે તેની અરજ નામંજુર કરી, તેથી તે દિલ્હી પાદશાહ આગળ ફરીઆદ ગયો. ત્યાં તેણે પોતાનો હક સાબેત કર્યો. પાદશાહે તેને કિમતી બક્ષેસો આપી, અને તેણે સુરત આવી ૧૭૧૯ માં નવાખ પાસેથી તે દોલત પાછી મેળવી.

એ મુદ્દાં મહમદઅલીએ વેપારમાં દશ વરસ કાઢ્યાં. તેણે સને ૧૭૨૯માં નવાખ થઈ બેસવાની તદબીરો રચી. તેણે ઘોઘા આગળ પીરમની ટેકડી પર જઈ વસવાનો વિચાર કર્યો, તે ફાકટ ગયા પછી તેણે અઢવા ગામમાં રહેઠાણ કર્યું. એ ગામ સુરતથી ૩ માઇલ પર નદી કીનારે છે. ત્યાં તેણે એક કિલ્લો બાંધવા માંડ્યો. સોહરાખખાન તે વખતે સુરતનો હાકમ હતો. તેણે તેને કિલ્લો બાંધતાં અટકાવ્યો. આપરથી સોહરાખખાન સાથે ગુસ્સે થઈને, તેણે કિલ્લાના કમાનદંટ બેગલરખાનને ભારે ભારે ભેટો આપીને હાથમાં લીધો. તેણે એવી ગોઠવણ કરી કે બેગલરખાન નવાખના મહેલ પર તોપનો મારો ચલાવે. જો તે એમ કરે તો મહમદઅલી પાદશાહ પર ષગ ચલાવીને બેગલરખાનના ભાઈ તેગખખતખાનને નવાખી અપાવે. આવી રીતે તોપનો મારો ચાલ્યો.

આથી સોહરાબખાન હટી ગયો. તેણે પાદશાહની પરવાનગી મળતાં જગી, તેગખખતખાનને શહેરની હાકમી આપી, અને કિલ્લો બાંધવાની પરવાનગીને માટે લખ્યું. એટલામાં મહમદઅલીએ કિલ્લો બાંધવાનું પાછું શરૂ કર્યું. પણ નવા હાકેમ તેગખખતખાન તથા તેના ભાઈ ઝેગલરખાને તેને, પાદશાહની પરવાનગી મળતાં જગી તે બાંધતાં અટકાવ્યો.

સોહરાબખાનના લખવાથી દિલ્હીથી હુકમ આવ્યો કે, શહેરનો હાકેમ સોહરાબખાન રહે. આથી ગુચવાડો વધી પડ્યો. મહમદઅલી પાછો સોહરાબખાનસાથે મળી ગયો, અને તેગખખતખાનને ઉઠાડી શક્યો.

મુસ્લિમો સોહરાબખાને કિલ્લો બાંધવાની રજા આપી. જ્યારે અઠવામાં કિલ્લો તૈયાર થયો, ત્યારે ત્યાં જઈને તે રહ્યો, અને તેને લીધે અઠવા ગામને હાલતો દહાડો ફર્યો. ત્યાં વેપાર ચાલતો થયો. પણ સુરતને જકાતની આમદાનીમાં ઘોઠા લાગ્યાથી, સોહરાબખાને તેને સુરત પાછા ફરવાનો હુકમ કર્યો.

મુસ્લિમો મહમદઅલી હવે વલંદા, ઈંગ્રેજ તથા ઝેગલરખાનસાથે મળી ગયા, તેથી સોહરાબખાન ઘોઘે નાસી ગયો.

મુસ્લિમો મહમદઅલીએ ધારેલું કર્યું. તેણે અઠવામાં રહેલાં રાખી, વેપાર જારી રાખ્યો, અને વલંદા તથા ઈંગ્રેજની મરજીથી તથા મહમદઅલીએ ટેકા આપવાનું વચન આપીને તેગખખતખાને નવાબી આપી.

એક વરસ ગયું કે, વચન કોરે શ્રદ્ધાને મહમદઅલીએ ભારે ભારે નજરાણું પાદશાહપર મોકલીને માંગણી કરી કે, નવાબી તેના હાકરાને આપવી. આ વાતની તેગખખતખાનને ખબર પડેથી, મહમદઅલીને ખાવા ઊંડાવી બંદીખાને નાખ્યો. ત્યાંજ તે સને ૧૭૭૪માં મરી ગયો. મુસ્લિમો અઠવામાં બાંધેલો કિલ્લો તેગખખતખાને ખોદાવી નાખ્યો.

જ્યારે આ ટંટાની ખબર દિલ્હી પહોંચી, ત્યારે પાદશાહે સુરતમાં મુસ્લિમો દાખલ ખાતાના મુલકોની મોંઝીમાં નીચો, અને તેગખખતખાનની

ખાતા બદલી કરી. મોમીનખાને પોતાની વતી સેવદ નુરુલ્લાને સુસ્ત મોકલ્યો. તેને તેગબખતખાને હરાવ્યો. બીજી તરફથી તેગબખતખાને દિલ્હીખાતે નજરાણાં મોકલી પોતાને માટે બહાલી મંગાવી તથા બહાદૂરને ખિતાબ માંગ્યો.

આ વખતે વસ્તીનો વધારો થતો રહ્યો હતો. આલમખનાહ કોટ બંધાવ્યો જે સલામતી થઈ, તે સલામતીને લીધે વસ્તી ઘણી વધી. અહવાના મેરંચા આગળ સરે ૧૭૨૫માં કાઝી મીર ફતુલાખાને મકદુમપુરા નામનું પૃથ્વી વસાવ્યું.

સને ૧૭૨૬માં સુન્દતમાં તાપી નદીમાંથી ભારે રેલ ચઢી આવી. તે રેલ શહેર અને પરાંચીમાં ફરી વળી. પાણી ચઢતાં ગયાં. લોકોના ઘરમાં માળ લગી, અને ફેટલેક ઠેકાણે છાપડાં ઉપર લગી પાણી ફરી વળ્યાં, તેથી લોકોએ છાપડાંપર અને ઝાડ ઉપર આશરો લીધો. લોકોપર આથી ભારે આફત પડી. ગરીબ ગરબાં જુએ રખે મરે તેટલામાટે નવાબ સોહરાબખાને તે વખતે મોટી નામઘરી કરી. તેણે હિંદુ તથા મહમદનાને જેટલું જોઈએ તેટલું ખાવાનું પૃથ્વી પાડ્યું.

સને ૧૭૩૨માં બીજી આફત પડી. વરસાદ થયો નહીં અને ઘણો મોઘો થયો. તેથી ઘણાપર ભાવ ચઢી ગયો, અને લોકો જુએ મરવા લાગ્યા. આ આફત પણ ભારે હતી.

અહમદ ચલેખી.

આ વખતમાં અહમદ ચલેખી નામનો એક આરબ વેપારી હતો. તે ઘણો દોલતવાળો હતો. વેપારી મંડળ તથા રાજમકરેણમાં તે મોટો ભાગ લેતો હતો. તે પોતાને મળેલું માનથી એટલો ફૂલી ગયો હતો કે, તેણે પણ લશ્કર રાખી, નવાબસામે લડવાની જોડવણી કરવા માંડી. તેણે થોડી ઘણી ગડબડ કરી, અને તે ઉઠલપાઠલ કરે, તે પહેલાં તેના દેશે આપનાશ સંઘળા ખસી

(૬૪)

ગયા. તેને નવાખી તેગળખતખાને તા. ૧૨ મી જુલાઈ સને ૧૭૩૬ને દિવસે તેના ઘરમાં જઈને મારી નાખ્યા.

અહમદ ચલેખીને સાલે ચલેખી નામે ભાઈ હતો; તેપણ તેવો દોલત વાળો અને વગવાળો હતો.

પ્રકરણ આઠમું.

નવાખી રાજ.

સને ૧૭૩૩થી ખરેખર નવાખી રાજ્ય થયું. તેગળખતખાને મુસ્લિમોના ઉત્તરતે એલકાખ પડતો મુકી વાઈસરાએ એટલે નામદાર નવાખ એવો એલકાખ ધારણ કર્યો. આ વખતથી સુઘળા, નવાબો ગણાવા લાગ્યા. તેઓનાં નામ તથા સને નીચે આપ્યા છે:—

સને ૧૭૩૩ થી ૧૭૫૯ લગી.

નવાખ.	ગાદીએ બેઠાનો સં.
તેગળખતખાન.	૧૭૩૩.
બેગલરખાન,	૧૭૪૬.
સરદારખાન.	૧૭૪૭.
મુકુતુદીનખાન (મીઆ અરચન).	૧૬૪૮.
અલીનવાઝખાન.	૧૭૫૮.
મીઆ અરચન (ખીજવાર)	૧૭૫૮.

નવાબ તેગબખ્તખાન.

સને ૧૭૩૩માં તેગબખ્તખાન સ્વતંત્રપણે નવાબ થયો. કિલ્લાના કમાદ' દેનો અખુત્યાર પણ તેના હાથમાં રહ્યો. કેમકે તેગબખ્તખાનના વખતમાં ઉપર કહેતા મુજબ મુશાલ પાદશાહનું જળ નરમ હતું, અને મરાઠા એકવાર ફરીથી સુરતનો થડ લગી આવ્યા હતા. આ અમલદારે પોતાના એક ભાઈ બેગલરખાનને કિલ્લાનો કમાદંટ અને બીજા ભાઈ સફરખાનને પોલીસનો વડો બનાવ્યો.

આ વખતે આમદાની ઘટી ગઈ હતી. આપરથી તેણે શહેરમાં વેપાર પર નવા કર નાખ્યા.

સીદીઓને વરસે ૩ લાખ ૩૦ આપતા હતા તે બંધ કીધા, અને સુરતના તાખાની જે જમીન નવાબ સોરાખખાનના વખતમાં મરાઠાઓએ લઈ લીધેલા તેમાં મરઠા સાથે ભાગ કીધો.

જાંજીરાના સીદીઓ સને ૧૬૬૧માં ઔરંગઝેબના વખતથી ફરીઆમાં બંદોબસ્ત રાખતા તેઓ ફરીઆ સાચવવાને હવે અશક્ત થઈ પડ્યા હતા, તેથી ફરીઆમાં રક્ષણ કરવા માટે એદમિરલનું કામ ઈંગ્રેજોએ માગ્યું. તે આપવાની તેની મરજ હતી ખરી પણ એ કામના બદલામાં ૩૦ ૩૦૦૦૦ સીદીને આપતા તેમ તેઓને આપવા પડે, તેથી અને વળી રખે ઈંગ્રેજ વધારે બળવાન થઈ પડે તેથી સીદી પાસેથી નવાબે ચાર્જ અપાવ્યો નહીં.

રૂસ્તમખાનના વખતમાં સુરતને તાબે જે જમીન હતી. તે સોરાખખાન પાસેથી મરાઠાઓએ પકાવી લીધેલી તે જાખત તકશર ચલાવીને તેની ઉપજ માં તેણે મરાઠા સાથે ભાગ કર્યો. એવી રીતે કે ગાયકવાડે તે જમીન રાખે અને વરસે ૩૦ ૨૩૬૦૦૦ નવાબને આપે.

આવું થયાથી મરઘા સાથે તેને મિત્રાચારી વધી તેથી ઈંગ્લેન્ડને તેગમ પતખાનસીયે ઘસાતી ચાલી. તેગમપતખાને ઈંગ્લેન્ડને હરેક ગહાને હેરાન કર્યા, તેથી તેઓ ખારે જઈ રટીમરમાં રહ્યા. વ્યાં જઈને તેઓએ વેપારીઓને ખારામાં આવતા અટકાવ્યા, તેથી શહેરમાં તમામ વેપારીઓ ગભરાયા. આવી રીતે ઘણા દહાડા ચાલ્યાથી શહેરમાં મોઘવારી થઈ. હરેક ચીજપર ૪૦ ટકા ભાવ ચઢ્યો.

પણ એટલામાં દામાજી ગાયકવાડે ઈંગ્લેન્ડને કહેણ 'મોકલ્યું' કે નવાળ સાથે લડવાને તે મદદ આપવા તૈયાર છે. તેમજ વેપારીઓ પણ નવાળ સાથે નાખુશ થયલા જાણ્યા. તેઓ ઈંગ્લેન્ડ અમલદાર પાસે જઈને કહેવા લાગ્યા કે વેપારીઓ સઘળા નવાળપર નાખુશ છે તથા સુરત ઇંડી ઈંગ્લેન્ડના રાજમાં મુંઝઈ જવા રાજ છે. પણ ઈંગ્લેન્ડ કાચો નહોતો. તે સમજતા હોતો કે પોતાના ઘરગાર થકી વેપારીઓ ઈંગ્લેન્ડના તાગામાં દૂર જઈ વશે એમ ખનવાનું નથી, પણ વેપારીઓની એવી હીકમત જાણાઈ કે ઈંગ્લેન્ડ અડા કહેતો નવાળ ગભરાય, અને તે વેપારીઓની મરજી માફક ચાલે તો વેપારીઓ નવાળ આગળ મરજી પ્રમાણે ચાલે. લાંબી મુદતે અંતે નવાળે છેકે નાચારીએ ઈંગ્લેન્ડની માગણીઓ કબુલ કરી અને વેપારીઓને તેઓ સાથે વેપાર કરવાની રજત આપી.

કંપનિના અમલદારોનું અપ્રમાણિકપણું.

આ વખતે કંપનિની હાલત દાણી સારી હતી, પણ કંપનિના નોકરોની જદદયાનત વધી પડી. કંપનિમાં ધુમ ચોરી ચાલતી. કેટલાક જુગારી તથા છાકટ હતા અને તેઓ દારૂમાટે પીકે પીકે રખડતા હતા. આ વાતની ખબર મુખ્યતા અમલદારોને પડેથી તેઓએ એક અમલદારને હિસાબ તપાસવા મોકલ્યો. સુરત ખાનેનો વશે તે વખતે લોહર નામે હતો. તેણે મુખર્વાળા અ

મલદારને ગાળખેળ દઇને ઘોંઘાટ કરી ચૂક્યો. બીજા મેંમખરાએ પણ તેને કરી ખમર આપી નહીં. તેથી દેશી વેપારીઓથી તેણે સંઘર્ષી ખાતમી મેળવી. આવું થયાથી લોહર તથા તેના સોખતીઓને મુંઝવું ઓલાવ્યાં. મુંબઇ જ્ઞાને ખંદેલે તેઓ ઈંગ્લાંદ નહાસી ગયા. આ ઉપરથી કંપનિએ લોહર જેમ્સ હોપ, જેન રેગિન્સન, દેનિયળ ઇન્સ, જેમ્સ રામ્સદન તથા દેનિયલ ટોદિનને ખરતરફ કર્યા. તોપણ પાછળથી બે સખસો નામે હોપ અને ટોદિનને પાછા આવવાની રજૂઆત આપી. તે વખતથી લેમ્ટનને ચીફ બનાવ્યાં. તે એવો સાહકાર નીકળ્યો. કે કંપનિની તીજીરીમાં ચૂકેલું ઝવેરાત (વેપારીનું ગીરવી રાખેલું હવું તે) સઘળું ઉચાપત કરી ગયો. તેથી તેને ૧૭૩૯માં ખરતરફ કર્યો, અને કંપનિએ એવો ઠરાવ કર્યો કે, તીજીરીને ૩૦ જૂદાં જૂદાં તાળાં રહે, તેની ૩૦ અમલદારો પાસે કુંચી રહે. અને દર મહીને આખી કાઉનસીલનાં દેખતાં સીલક ગણે.

નવાખ તેગખખ્તખાન. (ચાલુ.)

સીદી લોહને નજા પડેલા જોઇને નવાખે તેમનું દરીઓ સાચવવાનું વરસાસણ બંધ પાડતાની કોરોશ કરી, પણ સીદી સાટે લડતાની તૈયારી કરી. તેણે કાફલો તૈયાર કરીને તાપીનદીના ચૂખ આગળ ફેટલાંક વહાણ જપ્ત કર્યાં. આ ઉપરથી નવાખ ગભરાયો. તેણે તે કામના સમાધાનીથી નીવેડો લાવવા ઈંગ્લેન્ડને વચ્ચે નાખ્યા તથા ૩ ૨૪૦૦૦૦ ચટલા, અને ૩૫૧ આ ૧૫૦૦૦૦ ચાલતાં વરસને પેટે આપવા કબુલ્યા, પણ આપવાનું મન ન હોવાથી તેગખખ્તખાન પાછો ફરી બેઠો. તે ઉપરથી સાટ સીદીના એન્ટ માશુદ સીદીએ ફરીથી વહાણ પકડ્યાં. તેથી નવાખે ફરીથી ઈંગ્લેન્ડને વચ્ચે પડી તે ટોટો પટાવવા કલાવાલા કર્યા, પણ એક વારની ઠોકર ખાદેલી, તેથી તેઓ ફરીથી વચ્ચે પડ્યા નહીં. વ્યારે તેગખખ્તખાને પોતેજ પટાવી વહા

ણ દોડવ્યાં.

નવાખે એ ઉપરાંત ખીજા ફેટલાક્યેક કર નાખ્યા. ધંધાધાપા અને વે પારપર કર વધાર્યો. હિંદુ વેપારીઓ પાસેથી સેંકડે ૭ ટકા, મુસલમાન પાસેથી ૪૫ ટકા, આરમીનીયન પાસેથી ૩૫ અને યુરોપીયન પાસેથી ૨૫ ટકા જકાત લેવું એવો હરાવ કર્યો.

તેગણપ્તપાનના રાજના છેલ્લાં પાંચ વરસ લડાઈ ટાંટામાં, બહારના હુમલાના બચાવ કરવામાં તથા વેપારીઓ અને દુઃખી યુરોપીયનોની ફરી યાદ સાંભળવામાં ગયાં. જંગલી એખીસીનીયનોનાં ટોળાં સામે અને બચાવ કરવો પડ્યો.

સને ૧૭૪૨માં નાસરજંગ સુરતપર ચઢી આવ્યો. લોકો પાછાં ભય ભીત થઈ નહોત્તભાગ કરવા, અને જીવ જીવનગારો ભોંય ભડાર કરવા પડી ગયાં. નવાખ ગભરાયો. તેણે પરદેશીઓપાસે મદદ કરવાનું વચન લીધું, અને તેઓ રખે દુશ્મનો સાથે મળી જાય તેથી બહુ હોંશિયાર રહ્યો. કાટને એકદમ ગરામત કરી, તેને સારી હાલતમાં આણ્યો. કાટની પેલીમેરની ઝાડી તથા ઝાડો કપાવી બચાવમાટે તૈયારી કરી. ઈંગ્લેન્ડની કબજો પાણ ખાણાવી નાંખવાની તૈયારીમાં હતો, પણ ઈંગ્લેન્ડ સામે થયાથી તે કામ અટક્યું. પણ નાસરજંગતો ચાર માઈલ દૂરથી ખીજો રસ્તો ગયો; કેમકે તેને ખબર મળી હતી કે ઈંગ્લેન્ડ નવાખની મદદમાં છે. તેવામાં વળી થીજ ખબર મળી કે નાસરજંગના લશ્કરની પછવાડે મરાઠાઓનો સરદાર ખદરાવ લાગ્યો છે. અને વીરાવલ આગળ મરાઠાઓએ મુસલમાનોના સરદાર અઝીઝખાન તથા ફતેહખાનને મારી નાખી મુસલમાની સૈન્યને હરાવી વીંછેરી નાખ્યું છે. આ ખબર મળ્યા પછી લોકો નિરાંત થયા.

સને ૧૭૪૩માં તેગણપ્તપાન રાજકારભારની ચીંતાથી દૂર થયો અને તેના ભાઈ સફદરખાનને કારભાર સોંપ્યો. આ ફરકારથી ઈંગ્લેન્ડને લાભ થયો નહીં. નવા નવાખે ઈંગ્લેન્ડના તાગાના એક દેશી વેપારીને પકડાવી મ

ગાળ્યો, અને ઈંગ્લેન્ડના કહેવાડયા છતાં તેને છોડ્યો નહીં. નવાળ તથા ઈંગ્લેન્ડ વચ્ચે કડવાસ એટલો વધ્યો હતો કે ૧૭૪૫માં ૩ ઈંગ્લેન્ડ ખહાર ફરતા હતા. તેઓમાના એકે એક ભયંકર કુતરા તરફ ગોળી ફેંકી, તે ગોળીથી તે કુતરા મુશ્કેલી નહીં, છતાં નવાળના ૩૦ માણસો નીકળી આવ્યાં, અને ઈંગ્લેન્ડને મરણાંતાર માર માર્યો. આ કામ માટે ઈંગ્લેન્ડે ઘણીએ ફરીયાદ લખી મોકલી, પણ નવાળે તેને ગણકાવી નહીં. તા. ૨૮મી આગસ્ટ ૧૭૪૬ને દિવસે તેમણે ખતાખતા અતેસારની ફિમારીથી મરણ પામ્યો.

એ નવાળે મળ્લની ઘણી ખીતી મેળવી હતી. જો કે તે લોકો હતો તે પણ તેણે પૈસાદારો પાસેથી કઢાવેલો પૈસો ગરીબોમાં વાપર્યો, તેથી તે જહુ વહાલો થઈ પડ્યો હતો. તે પોતાના વારસો માટે પુષ્કળ દોલત ચૂકી ગયો. એનો સ્વભાવ ખુશ હતો એ જાતે દયાળુ અને સખી હતો. એણે ૫ લાખ રૂપિયા મહેલ અને જાગપર ખરચ્યા હતા. તેના ખરચાણ સ્વભાવથી તે લાંબી મુદત સુધી વખાણાચો હતો.

સને ૧૭૧૮માં ઓસ્ટેન્ડ કંપની નામની આસિયન કંપની સુરતમાં વેપાર કરવા આવી. વલંદા અને ઈંગ્લેન્ડે તેમને એટલું દુષ્પ દીધું કે તેઓ કંટાળી ગયા. સને ૧૭૨૭માં આસિયાના સેહેનશાહે તે કંપનિના ચાર્ટર રદ કર્યો તેથી તેઓ હિંદુસ્તાનથી જતા રહ્યા.

ઈંગ્લેન્ડના દલાલ રસતમ માણેક ૧૭૨૧માં મરણ પામ્યા પછી તેના વડા દીકરા ફરામજીને લોણદોણ ખાતે ઈંગ્લેન્ડે નવાખને કહીને કેદ કરાવ્યા. નવાળે ૩૫૦૦૦૦ના દંડ લીધો. મરનારના ખીજ છોકરા ખમનજી મુંબઈ દાદ માં ગવા ગયા ત્યાં તેમને ઈંગ્લેન્ડે કેદ કર્યા, તેથી ત્રીજા છોકરા નવરોજી સને ૧૭૨૩માં સુરતથી ખહાર ખહાર ઈંગ્લાંદ ગયા. ત્યાના સત્તાવાળાઓએ ફરી આદ સાંભળી દાદ આપી. નવરોજી સને ૧૭૩૨માં મરણ પામ્યા.

ઉપર લખ્યું કે, ઈંગ્લેન્ડે કોહીમાં દલાલો પારસી હતા, અને પારસીઓના હાથ નીચે વાણિયા રહ્યા હતા. એ વાણિયાઓમાં જગન્નાદ લાલદાસના

મનો એક હતો. તેને વિશે સરકારી દફતરે નીચે મુજબ નોંધ છે.

તે ધીમે ધીમે મોટો દલાલ થયો, ત્યાં લગી કંપનિનું તેના વિશે સાચું મત હતું. પણ ધીમે ધીમે તેની ચાલ ચલણ અમલદારોના જાણવા માં આવી અને તેઓએ તેને જાણપ્રચો કે તે લુચ્ચો છે-તે પોતાના સગાબાપને પણ છતરે એવો ખંધો છે. સને ૧૭૩૬માં તેણે કંપનિના ૪ લાખ રૂપીઆ ઘાટ્યા, તેથી કંપનિએ તેના જામીન માંગ્યો. કોઈ માણસ તેને જામીન થયો નહીં, તેથી તેને તથા તેના ભાઈને કંપનિએ ખંદીખાન નાખ્યા. તેને ટેદી કરીને મુંબઈ લઈ ગયા, અને તેના ભાઈનું ૩ વરસ લગી સુરતમાં ખંદીખાનામાં રાખ્યો. જગન્નાથે થોડે વરસે માંગી લીધું કે તેને જા સુરત જવા દેવામાં આવે તો તે કરજ આપવાનો ખંદોઅસ્ત કરે. તેને મુંબઈ થી તાપીના ગ્રામ લગી પહોંચાડી, ત્યાં ઉતાર્યો. પણ ચોકી પહેરા છતાં તે ત્યાં થી છટકી નાસી ગયો. તે ઈંગ્લેન્ડના હરડતા દૂરમન મરાઠાઓને જઈ મળ્યો. તેને તેઓએ નોકરીએ રાખ્યો. તેને લશ્કરમાં મોટો ઝાઢધો આપ્યો. તે ઝાઢધા પર પણ, વાણિયો છતાં, તેણે જહાઢૂરી ખનાવી. પણ ત્યાં તેને કરી કમાઈ થઈ નહીં, તેથી તે પાછો ત્યાં બેઠો બેઠો કંપનિ સાથે પત્ર વહેવાર ચલાવવા લાગ્યો. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, ૪ લાખનાં ખાંધાં પાંચડાં થયાં. ૪ લાખ દેવા હતા, તેને બદલે રૂપીએ પાવલીએ પડાવ્યું, અને તે પણ રોકડાં આપ્યા નહીં. દર વરસ રૂ ૧૨૫૦૦ હજાર લેખે, આઠ વરસે ૧ લાખ આપવા એમ હતું. તે પાછો ઈંગ્લેન્ડના આશરામાં આવ્યો અને લશ્કરી કામમાં માથું મારતો થયો. સને ૧૭૪૭માં તેણે ઈંગ્લેન્ડને ૩૦૦૦ માણસો ભેગાં કરી આપ્યાં, અને પાછો તે મોટો દલાલ થઈ પડ્યો. તે પોતાના મુરખી (કંપનિ સરકાર) કિલ્લાના માલેક થતાં લગી તેઓના સલાહકાર હતા. તે સને ૧૭૬૧માં મરાણ પામ્યો. તે ચાળાક તથા મજબુત મનના માણસ હતો.

૧૭૩૩માં નવસારીમાં પીઠારાઓની ધાસ્તી હોવાથી સંજાણવાળા આતસબહેરામને બહેલીન ચાંગા આશાની મદદથી નવાસારીમાં લાવ્યા હતા તે

આતસખહેરામ સંજાણા મોખેદો સ્તોવાઇ ગુપચુપ સુરત લાજ્યા અને તે ત્રણ વરસ સુધી સેઠ નાનાભાઈ ભીમજી મોદીની હવેલીમાં રાખ્યા હતા. સને ૧૭૩૬માં જ્યારે પીઠારાઓની લંટની ધાસ્તી મટી ત્યારે સંજાણવાળા ઝો, પક્ષા નવસારી લઈ ગયા. એ આતસખહેરામને નવસારીખાતેથી લેવો સને ૧૭૪૧માં વલસાડ લઈ ગયા. વલસાડ એક વરસ રાખ્યા પછી પટેલ દાદાજી બેરામજીએ પુણે જઈ આતસખહેરામને માટે પેશ્વા સરકાર તરફથી એક ફરમાન મેલ્યું. તે વખતથી આતસખહેરામને શ્રી ઉદવાડે લઈ ગયા. તે ફરમાનની રૂએ આતસખહેરામ માટે જમીન તથા ગામ મળ્યું.

પારસીઓમાં હમણાં કદમી તથા રશ્મી, એવા બે વિભાગ છે. તે વિભાગ સને ૧૭૪૫થી રાફ થયા. એ બે વિભાગ થવાનું કારણ આ છે. કેટલાક પારસી માહા એક ગણે છે, તો બીજા તેની આગળના એક ગણે છે. જ્યો એક મહીનો પાછળ છે, તેઓની દલીલ એ છે કે ધરાનથી નીકળ્યા પછી એ ક કવીસો (૩૬૫૫ દહાડાનું) વરસ એ મુજબ હિસાબ મેળવવા દર ૧૨૦ વરસે એક મહિનો ઉમેરતા તે કીધો છે. જ્યો આગળ છે, તેઓ કહે કીધો નથી; એવી તકરાર જોસલેર ઘણાં વરસ ચાલ્યા પછી અંતે સને ૧૬૪૫ માં કદમીઓએ એક મહીનો આગમચથી મુકતાદ માંડવાં રાફ કીધાં. તે દિવસથી કદમી તથા રશ્મી એવા બે વિભાગ થયા. એક મહીનો આગળ રોજ માહ લાણવાની રીત અરમાનીના દલાલ સેઠ માણેકજી એદલજી અરમાની એ છેક સને ૧૭૨૨થી રાફ કરી હતી-એટલે તેઓ તેમ લાણતા હતા.

નવાખ બેગ્લરખાન (હજરતખાન).

તેગખખતખાન પછી તેનો ભાઈ બેગ્લરખાન સને ૧૭૪૬ માં નવાખની ગાદી ઉપર ચઢી બેઠો. પણ તે ૮૦ વરસની ઉંમરનો હોવાથી બીજા વરસે

એટલે સને ૧૭૪૭ના ફેબ્રુઆરી મહીનામાં મરાણ પાગ્યો. તેના મરાણથી તેના ભાઈ સફદરખાન નવાબ થયો. એણે તેગબખતખાનની હયાતીનાં ઇલાં ૩ વરસ નવાબી ચલાવી હતી.

નવાબ સફદરખાન.

સને ૧૭૪૬માં તેગબખતખાન મરાણ પાગ્યો, તેની અને સને ૧૭૫૯ માં સુરત ઈંગ્લેન્ડે ધેરયું, તેની વચ્ચે આ વચ્ચે ખીના ખની—એગલરખાનના મરાણથી સફદરખાને નવાબી ચલાવી અને તેના છોકરો વખરખાં કમાંદર થયો—સને ૧૭૪૮માં તેગબખતખાનના જમાઈ મીઆ અચ્ચતને સુરતની મહે સુલ્તો એથો ભાગ આપવાની સરતે ગાયકવાડ દામાજીની મદદથી સફદરખાં ન અને વખરખાનને હરાવ્યા—૧૭૫૧માં મીઆ અચ્ચતને હરાવી, સીદી મા સુદ કમાંદર હતો, તે નવાબ જેવો થઈ પડ્યો. થોડી મુદતમાં સફદરખાન પાછો નવાબ થયો. ૧૭૫૭માં ફારીશખાન નવાબ થયો, તેને ૧૭૫૮માં મીઆ અચ્ચતે હરાવ્યો.

નવાબીમાટે માંહેા માંહે લડત.

નવાબીની લડત આલુ લડાઈ થઈ પડી. એ લડત એક મો લાની લડાઈ સરખી થતી—દરેક હરીફ પોતાના સગાં વહાલાં, અને થોડાક નોકરને હથિયાર આપી, ઊભા કરતા. તેઓ પોતાની વાડી અને મકાનોમાં એકઠા થતા, અને જગરો નખખાને મારી હઠાવતા. આ વખતે સુરતના રહે વાશીઓ થાંડે કલેજે શહેરની ભાગણે બંધ કરી પોત પોતાનાં કામ કર્યા જતા—તેઓ એટલે સુધી નિરાંત રહેતા કે, એવી લડાઈમાં કાંઈ તુકશાન થ વું તો તે તુકશાન ગાખત નવાબ આગળ ફરિયાદ જતા અને તે તુકશાન

ખાખત બદલો પાણ મળતો:

સને ૧૭૫૧માં પેશ્વા ઈંગ્લેન્ડ સાથે મળી ગયો. તેઓની મતલબ સીદી તથા સફદરખાનને કાઢવાની હતી. ઈંગ્લેન્ડ નદીને રસ્તે અને પેશ્વાએ રથુ નાહરાવની સ્તરદારી હેઠે જગરસ્તે સુરતપર લશ્કર મોકલ્યું. પણ દખણમાં ઝંબડો ઉઠ્યાથી, મરાઠા પાછા જતા રહ્યા. ઈંગ્લેન્ડને ખરાબ લાગ્યું તેથી ભરચ ના નવાખ નેકઆલમની મદદ માંગી. નેકઆલમે તે મદદ મોકલી નહીં તેથી ઈંગ્લેન્ડને નાહાસી સુખધ જુવું પડ્યું.

ભરચના નવાખ નેકઆલમની મદદ ન મળવાથી ઈંગ્લેન્ડે કરો એ લાજ જાણ્યો નહીં, કેમકે હવેતો, પેશ્વા પાણ ખસ્તો રહી ગયો. કારણ કે તેને સને ૧૭૫૨માં દામાળ ગાયકવાડે સુરતની ઓથમાંથી અડધો ભાગ આપવાનું કબુલ કીધું હતું. આવી રીતે ઈંગ્લેન્ડ નળા પડી ગયા, તેથી તેમની વાહીઓ ઢોરઢાંક વગેરે સઘળું નવાખે લાંટી લીધું, અને જે ઈંગ્લેન્ડ જાણ્યા તેમને બંધીખાને નાખ્યા. આવું થયાથી સુરત ખાતેથી નહાસી ગયલા માણસોમાંના વઠા મીઠ લેખને સરકારે ઠપકો આપવાથી તેણે આપઘાત કર્યો. પણ બીજે વરસે એટલે ૧૭૫૫માં ઈંગ્લેન્ડના હાથ પાછો ઉપર આવ્યો, તેથી એક કરાર એવો કર્યો કે, ઈંગ્લેન્ડને થયેલાં તુકરાનને પેટે સફદરખાન બે લાખ રૂપીઆ આપે. પણ નવાખની તીજોરી એવી ભરેલી રહેતી ન હોતી. આટલા રૂપીઆ નવાખ પાસે ન હોવાથી, તેણે વગર ખખર આપવે હિંદુ અને થોડાક મુસલમાન વેપારીની ઉપર 'એકોતરા' નામનો સેકડે એક ટકા લેખે કર નાખ્યો. જ્યારે એ દંડની રકમ સને ૧૭૫૮માં પૂરી થઈ ત્યારે એ કર બંધ પડ્યો. આવું હોવાથી ૪ વરસ લગીતો સીદી માસુદે શહેરના રાજકારભારમાં પૂર અખત્યાર ચલાવ્યો. સીદી માસુદે સને ૧૭૫૬માં મરણ પામ્યો. એને પેટે અહમદખાન નામનો છોકરો હતો.

હવેથી વલંદ અને સીદી એક તરફ તથા ઈંગ્લેન્ડ અને સફદરખાન બીજી તરફ એમ વઢવા લાગ્યા, તેથી અલી નવાજખાન, સફદરખાનના

વારસ તરીકે જલેલો તે બલદંધ અને સીદીના પક્ષમાં ભગવાથી, સફદરખાને ફરીસખાનને વારસ તરીકે ગણી, તેની ઉપર મેહરખાની વધારી. આ ઉપરથી સફદરખાને ઈંગ્લેન્ડને વચન આપ્યું કે જો તેઓ સીદીઓનો પગ કાઢે તો દરી આની સરદારી તેમને મળે. પણ ઈંગ્લેન્ડ તે માંગણી કબુલ કરી નહીં.

એટલામાં સને ૧૭૫૮માં સફદરખાન મરણ પામ્યો. એના વખતમાં ઘણો વખત લડાઈ ટાંટામાંજ ગયો.

નવાખ અલી નવાઝખાન.

સને ૧૭૫૮માં સફદરખાન મરણ પામ્યો, તેથી અહમદખાં સીદીના વસીલાથી અલી નવાઝખાનને હાકમી મલી. તેથી કિલ્લાના કમાન્ડંટ તરીકે સીદી કાયમ રહ્યા. આવું થયાથી માજી નવાખના નવા વારસે ફરીસખાની ઠોળીએ ઈંગ્લેન્ડને કહ્યું કે જો ફરીસખાને હાકમી અપાવે તો કિલ્લાના કમાન્ડંટ અને એદમીરલ ઈંગ્લેન્ડ થાય, તેને પેટે ફરીસખાન ઈંગ્લેન્ડને પાંચ વરસ અધી દર વરસ બે લાખ રૂપીઆ આપે. આ વાત ઈંગ્લેન્ડે કબુલ કરી તેથી સને ૧૭૫૮માં એક કરાર થયો, તેમાં સરત એવી હતી કે:—

(૧) ફરીસખાને ઈંગ્લેન્ડ લોકો રોહરના હાકમ બનાવે.

(૨) ઈંગ્લેન્ડે કિલ્લાના કમાન્ડંટ થાય અને રોહરના ત્રણ મોરચા તેઓ ના તાબામાં રહે.

(૩) લડાઈના ખર્ચ ફરીસખાને માથે, અને ઈંગ્લેન્ડને લશ્કરના ખર્ચ ને માટે દર વરસ બે લાખ ૩૦ મળે. આ તૈયાર થયું, પણ આથી મરાઠા લોકો છેડાય એવું ધારી મુબઇથી એ કરાર પ્રમાણે ચાલવા ના લખ્યું.

એવી રીતે સીદીઓ સાથે ઝઘડો ચાલતો હતો, તે દરમ્યાનમાં સીદીના એક માણસે મોદીના બે ભત્રીજાઓનાં ખુન કર્યાં.

એટલામાં મીઆ અચ્ચને મુંબઈથી આવી સીદીની મદદથી સને ૧૭૫૮માં અલીનવાજ ખાનને કાઢી, પોતે શહેરનો હાકમ થયા.

એ વખતે મીઆ અચ્ચને મીમનાજી આપા તથા મરેઠાઓએ મદદ આપી હતી, તેથી મીઆ અચ્ચને સુરતની પેદારશનો ચોથો ભાગ (ચોથ) આપવાના કરાર કર્યા. એ કરારની રૂએ મરાઠાઓએ શહેરનો બે દરવાજા પોતાના કબજામાં લીધા અને ત્યાં દેરા ઊંચરાવવા ન પોતાના હથમાં લીધું. એ ચોથ વરસ પરા આપવાની સરત હતી. એ ચોથમાં પાંચા પેશ્વા તથા ગાયકવાડ એ બેનો ભાગ હતા.

પેશ્વાનો એ ભાગ ઈંગ્લેન્ડ સરકારે સને ૧૮૦૨માં વસાઇના કરારથી પોતાને સ્વાધીન લીધો.

નવાખ મીઆ અચ્ચને.

મીઆ અચ્ચને શુદ્ધ મુગલ વંશનો હતો. તેના આપદાદ સત્તરમી સદીની સરખાતમાં ખરાહનપોરથી આવી સુરતમાં રહ્યા હતા. તેને નવાખના ખાનદાનસાથે સગાઈ હતી, અને તે એક આગળા નવાખનો જમાઈ હતો.

નવાખ મીઆ અચ્ચનેમાં ઝાઝો દમ ન હતો. સઘળો અખત્યાર સીદીનો હતો.

શહેરમાં વેપારીઓ સવળા કંટાળી ગયાથી, તેઓએ ઈંગ્લેન્ડને અરજ કરીકે સીદીને કાઢી કિલાનો અને દરીઆઈ લસ્કરનો અખત્યાર ઈંગ્લેન્ડ લેવો.

આ વખતે ઈંગ્લાંદથી એદમિરલ પોટ્ટાકના હાથ નીચે મનવારોના કંઈ લોકો મુંબઈ આવી પહોંતો હતા. તેના ખજાપર સુરતના વડા મીઠ સ્પેનસરે સુરતમાં ચાલતી બંદી બેઠાદી મુંબઈ લખી મોકલી. મુંબઈ સરકારે આ પરદા મરાઠાઓ સાથે પત્ર વહેવાર ચાલુ કરીધો, અને આખરે મરાઠા સાથે એવી સ

રત કરી કે:—

- (૧) સીંદીને સુરતથી કાઢી મુકવા.
- (૨) ઈંગ્લેન્ડ લોકો કિલ્લાના માલેક અને ઉપરી થાય.
- (૩) સુરતના નવાબ નીમવાનો અખત્યાર ઈંગ્લેન્ડને મળે.
- (૪) તતખાની ઉપજમાંથી ઈંગ્લેન્ડ, પેશ્વા અને નવાબ વહેંચી લે.
- (૫) સુરતના ટંટામાં મરાઠા વચ્ચે પડે નહીં.

આવા કરાર મરાઠાઓ સાથે થયા કે સુરતના સદર્જી ઈંગ્લેન્ડ શહેરમાં થી નીકળી ખારે બંધ પડ્યા. સુરતમાં એકલો મીઠો અરસ્કિસ રહ્યો; પાણી તે ના જન માટે ધાસ્તી રાખતાનું કારણ નહોતું. કેમકે મીઠા અચ્ચતના છાક રાને સુરત ખાતેના ઈંગ્લેન્ડની સલામતીની જામીનગીરીમાં મુખ્ય ખાતે અટકાવી રાખ્યો હતો.

પ્રકરણ નવમું.

કિલ્લા માટે ઇંગ્લેન્ડ તથા નવાબ વચ્ચે વિચલ.

આવી ગોઠવણ કરીને મુખ્યથી ઈંગ્લેન્ડ લશ્કર મોકલ્યું તે તા. ૧૫ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૭૫૯ને દિવસે ખારામાં આવી પહોંચ્યું. એમાં ૮૦૦ યુરોપીઅન, ૧૫૦૦ દેશી પેદલ અને બાદશાહી તોપખાનાની એક ટુકડી એટલું હતું. પેદલ લશ્કરના વડો કપટાન મેંટલેંડ, અને ફરીઆદ લશ્કરનો વડો કપટાન વાટસન હતો. સુરતમાં કિલ્લાના કમાન્ડન્ટ સીંદી પાસે મુસલમાન હિંદુ, આરબ અને પશ્ચિમ મળીને ૨૦૦૦ માણસ અને નવાબની પાસે ૪૦૦૦ એ પ્રમાણે નવાબપાસે ૬૦૦૦ લડવૈયા હતા.

ઈંગ્લેન્ડનું લશ્કર ઢાંટીલારીમાં ઉતર્યું. એ ગામ સુરતથી ૬ માઈલપર છે. ઈંગ્લેન્ડ લશ્કર લઈ આવ્યો છે, એ ખખર રાહરમાં પકડાઈ ગભરાત થઈ રહ્યો. નવાળે લડાઈની તૈયારી કરી અને ઈંગ્લેન્ડ કિલ્લાપર આવે તે પહેલાં ફ્રેન્ચ ગારદનમાં જઈ સીદીના માણસો સામા ઊભા. એ ફ્રેન્ચ ગારદન અડવા વા મોરચા બહાર લેનમાં છે. જ્યાં લશ્કર વ્યાં ભેગાં મળ્યાં. તેઓને ૪ કલાક લડાઈ ચાલી. તેમાં ઈંગ્લેન્ડના ૨૦ માણસો માર્યા ગયાં. નવાખનાં માણસો ફેટલાં માર્યાં ગયાં એ ચોક્કસ નથી. પછી ઈંગ્લેન્ડ તોપખાનું ગોઠવીને ૪ દહાડા ચઢી ૩ તોપનો મોરચો નાનપરાના લતા તરફથી ચલાવ્યો. સીદીની ફોજ હટીને બહારના કોટની અંદર ભરાઈ અને હાલ જે જહોન કોર્ટ છે, તે અગાઉ સીદીની વાડી હતી, તે વાડીમાં જઈ ઉભી. ઈંગ્લેન્ડના વહાણો ઉપરથી, અને પેદલ લશ્કરે એકઠો હુમલો કર્યાથી સીદીઓ ગભરાઈને મુખ્ય ભાગળની અંદર આવતા રહ્યા. અંદર આવીને ભાગળ બંધ કરી, તેથી ઈંગ્લેન્ડનું લશ્કર પરાંઓમાં ફરી વળ્યું, અને પરાંઓના ધાણી ઈંગ્લેન્ડ થયા.

પણ તળ રાહર અને કિલ્લો હજી છતવાના બાકી હતાં. રાહરપનાહ કોટના મોરચા બંધ હતા, તેથી અત્યાર લગી રાહરપર લડાઈની અસર નહોતી.

આ કામ માટે કિલ્લાથી ૭૦૦ વાર દુર, અને અંદરના કોટથી ૫૦૦ વાર દુર ઈંગ્લેન્ડ નાનપરામાં માત્ર ૩ તોપો ગોઠવીને સવારથી તોપો મારવી શરૂ કરી તે બીજે દિવસે ખામદાદ લગી જરી રહી. હવે રાહરના લોકોની ખરાબીનું પુછવું જ શું? રાહર માહેલા લોકો ગભરાઈ ગયાં. નવાખ સાહેબના કમાન્ડે સીદી સરદારથી એકપણ તોપ સામી મારી શકઈ નહીં. લોકો ગભરાયા. તેમજ નવાખ તથા સીદી પણ અકળાયા. અને સલાહનું કહેણ મોકલ્યું. રાહરમાંથી પેગામ ઉપર પેગામ ઈંગ્લેન્ડને મળતા. ફેટલાક કહેતા કે લોકોની મરણ મીઠા અચ્ચત ઉપર છે, અને ફેટલાક કહેતા કહેકે રીસખાન ઉપર છે. આખરે એવો કરાર થયો કે મીઠા અચ્ચત નવાખ, અ

ને ફરીશાખાને તેનાં નાયબ ખતાવવા. તથા ઈંગ્રેજ કિલ્લાના તથા ફ્લીટના ઉપરી થાય. મીઆ અચ્ચને આ કોલ કરાર થયા કે, પુરત મુખ્ય ભાગળનો દરવાજો ઉઘડાવ્યો. સીદીના માણસો તાબડતોબ કિલ્લામાંથી નીકળી આવ્યા, અને તા. ૪ થી માર્ચ ૧૭૫૯ને દિવસે ઈંગ્રેજ કિલ્લાના ધણી થયા.

આ લડાઈમાં ઈંગ્રેજના માણસો ૧૦૦ને સુમારે માર્યા ગયાં, તથા ઘા હેલ થયાં.

ઈંગ્રેજે ફિલો લઈ કરાર કર્યો તે કહી ગયા. આ દિલકરાર ફિલોના પાદશાહે બાહુલ રાખ્યા, અને તા. ૪ થી સપ્ટેમ્બર સને ૧૭૫૯ના એક ફરમાનમાં ઈંગ્રેજની કંપનિને કિલ્લાનું ઉપરીપણું, અને તેના ખર્ચના દર વરસે બે લાખ રૂપીઆ આપવા એવી મતલબનું પાદશાહ તરફથી ફરમાન આવ્યું.

ફિલો ઈંગ્રેજના હાથમાં આવ્યો તે વખતે સુરતની હાલત.

સને ૧૭૫૯માં ઈંગ્રેજે કિલ્લાનો વહીવટ લીધો, તે વખતે સુરત પૂર આખા દીમાં હતું. એ શહેર આગળ તાપીનદી વહાણોથી ભરપૂર રહેતી. યુરોપ અને આફ્રિકાના મોટાં વહાણો ખારે લંગર કરતાં. નદીતરફથી એનો દેખાવ બહુ રળીઆમણો લાગતો. કિલ્લાપર નવાખનો લાલ રંગનો વાવઠો ઉડતો. શહેરના કોટની અને પરાંના કોટની વચ્ચેની એટલે પરાંની જમીન તમામ નાના મોટા ઘર અને ખાગ બગીચાથી સઘલી ઘેરાઈ ગયલી હતી.

આ વખતે સુરતમાં ૧૦ લાખ માણસની વસ્તીનો અડસટો નીકળ્યો હતો. નીમખર નામનો પરદેશી લખે છે કે ૭ લાખથી ઓછી વસ્તી તો હોયજ નહીં. એ અહમ્મદ કહે છે કે “એ વખતે પારસીઓની વસ્તી ઘણી હતી. પારસી લોકો અતુર વેપારી, ઉદ્યોગી હુન્નર કામ કરનારા અને ભલા નોક

રો હતા. એ વખતે ૨૦ હજાર પારસી કુટુંબો સુરતમાં રહેતા હતાં. "

મરાઠાઓના હાથમાં અમદાવાદ આવ્યા પછી (સને ૧૭૫૭)માં કીરાબી વાણુકરો, ફીકનદોરો, ઝવેરીઓ, હાથીદાંત, અખતુસ અને સુખડતુ દોતરકામ કરનારા સુરત વસવા આવ્યા. સુરત જિલ્લાના પરગણાં મરાઠાઓને હાથ ગયા થી જમ નવસારી વગેરેના લોકો નાસી આવ્યા હતા, તેમ હવે અમદાવાદમાં થયું. એજ વખતે ખાત અને પુણાથી પણ લોકો આવ્યા હતા, તેથી વસ્તી વધી ગઇ હતી.

ઉપર કહી ગયા છીએ કે, સુરતમાં પોરચુગીઝ, ઈંગ્લેન્ડ, વલંદ, ઉપરાંત આસિયનો પણ વેપારને માટે આવ્યા હતા. આ લોકો ઉપરાંત જરમની ના, સ્વીડનના લોકો દેનમારકના વેપારીઓ પણ સુરત આવ્યા હતા. તેમાંની કેટલીક કંપનિવાળા ખાસ અમલદારો ન મોકળતાં, ખીજી કંપનિના નોકરો ને કામ સોંપતા.

મુખ્ય વેપારી હિંદુ, મુસલમાન અને પારસી હતા. તે ઉપરાંત, ધરાન, આરબસ્તાન, જ્યોસ્થા, મલાક્કા, ચીન, એબીસીનીઆ, માડાગાશકર, મોઝામ્બીક, અને કામારો ટાપુ વેરથી વેપારીઓ આવતા હતા.

સને ૧૭૨૭માં આર્સ્ટેદ કંપનિ ભાંગ્યા પછી સ્વીડનની ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિ ઉભી થઇ તે કંપનિના અમલદાર સુરતમાં વેપાર કરવા વહાણ ભરી લઇને આવ્યા અને સને ૧૭૫૯—૬૩ લગી રહ્યો. તે ત્રાંબુ અને લોહું ભરી લાવ્યો હતો, તે તેણે સારો નફાખાધને વેચ્યું. નવાળે તેની પાસેથી લાખ રૂપીઆ માંગ્યા. એ લાખ રૂપીઆ આપવાની તે વહાણના કપટાને ના પાડ્યા થી નવાળે તેને કેદ કર્યો, અને આખરે રૂ ૨૦૦૦૦નો દંડ લઇને છોડ્યો.

આ વખતે મહમદન તથા પારસીઓનાં ઘણાંએક મકાનો મોટાં અને કિમતી હતાં. તે તમામ મુગલાઇ ઢબનાં અને સદીઓ લગી ચાલે એવાં મજબુત હતાં. તે વખતે કેટલાંએક ખાગ સુંદર અને રળીઆમાણ હતા.

મીઠા પ્રાણસેના બાગ વખાણવા લાયક હતો. ખીજો કુલપાડે ઈંગ્રેજના દલાલ (રક્તમ માણિક) નો, ત્રીજો વલદાઓનો હતો. પરાંઓમાં, એ બાગ પ્રખ્યાત હતા. મહમુદીબાગ સલાબતપુરામાં હતો, તે તેગબખતખાંચે બાંધ્યો હતો. તેની આસપાસ ફરતા મકાનો હતાં, તેમાં નવાબની ઊંચાઈ જુદી જુદી રહેતી હતી. એમાં એ હોજર હતાં. એક ૧૫૦ ફીટ લાંબું અને ૭૫ ફીટ પહોળું હતું. એમાં કુવારા ઉડતા હતા. ઝાડ દેશે દેશના મંગાવી રોપેલાં હતાં. ફૂલના ઝાડ તરેહ તરેહનાં હતાં. તેમાં ગુલલાલા ખીલી રહેતી હતી, તથા તે એવી તદ્દતીરથી રોપેલાં હતાં, કે જોનારની નજર ઠરી રહેતી, એને જોયા ઉમદા કુંડ રકી ગાલીઓ હોય. એવો તે કચારનો દેખાવ રહેતો, એ મહમુદી બાગપર હલાખ રૂપીઆ ખરચ્યા હતા. એ બાગ સને ૧૭૭૪ થી પડતી હાલતમાં આવતો જતો હતો.

ખીજા વાડી ઊગમપરામાં ઊગમવાડી નામે ઔરંગજેખનો બેને સને ૧૭૦૦માં બનાવી હતી. તે ૧૫ એકર જમીનમાં હતી. એ પણ સને ૧૭૭૦ લગી ખીસ્રમાર હાલતમાં આવી પડી હતી.

નવાબની સવારી.

ઇંદને દિવસ સુની તથા સીફા એ બંધે પંથના મહમદનોમાં પવિત્ર દિવસ ગણાય છે. એવી ઇંદ પરસમાં એ વાર આવે છે. એ ઇંદને દહાડે નવાબ પોતાના કુટુંબ કળીલાના મરદો તથા પોતાના તાબાના અમીર, ઉમરાવો સાથે પોતાના મહેલમાંથી સવારના દશ વાગે ઇંદગાહ જવા નીકળતા. તેને ઇંદની સવારીને નામે ઓળખવામાં આવે છે. ઇંદનેમાટે દર વખત દરેક જાતના પોષાક નવો સીવડાવવામાં આવતો, તે માટે ઘણી મુદત આગળથી તૈયારી કરવામાં આવતી. કિમતી કસ્તી તથા રૂખી વાચાઓ, અને હીરા માતી તથા સોનાની જણસો પોતાના ખિરા કુટુંબીઓને તથા નોકર આકરોને

માટે તૈયાર થતા. તે ઉપર ભારે ખર્ચ થતો. તેમાં સોંકડો માણસોને કમાઈ હતી. અને તે હજારોમાં વહેંચાઈ જતી હતી.

નવાખ સાહેબની સવારી નવાખનો મહેલ જે સહરાના મોરચા આગળ એગમપાડીમાં આવેલો છે, ત્યાંથી નીકળતી; તેટલા માટે તમામ ગરીબ ગરબાં તથા અમીર ઉમરાવો, અમલદાર લોકો સરવે ત્યાં ભેગા થતા.

એ કામ માટે સવારથી તાકીદ શખવામાં આવતી ત્યારે છેક ૯ વાગે સઘળા તૈયાર થઈ રહેતા.

સવારીમાં પહેલ વહેલા પાડા, બલદ, ઘોડા, ઉંટ વગેરે પર ભરેલ તરેહના વેશ લઈને એકેલા મહમદનો જૂદી જૂદી જતના ઢોંગ સોંગ અને કસરત ના ખેલ કરતા રમુજ ઉપજવતા આવતા. તેઓની હાર એક પછી એક પૂરી થયા પછી ફેટલા એક લોકો નાન અને ધુરીઆનીથી ભરેલાં ગાડાંઓમાં આવતા. તેઓ ફકીર તથા ગરીબ લોકોને આપે રસ્તે અન્નદાન કરતા ચાલતા. ત્યાર પછી ઘોડા તથા ઉંટ પર એકેલા ફેટલાક સરલૈયા, ફેટલાક ઢોલ તથા નગારાવાળા, વગેરે વગાડનારાની હાર એક પછી એક તરેહ તરેહના શણગારેલા ઉંટ તથા ઘોડા પર આવતી. તેમાં કુકડે કુકડે ઘોડે સ્વારે તથા પેદલ માણસો રહેતાં. બાદ નાચતા કુદતા, ગાતા બજવતા સીંદીઓના છેકરાઓ સંખ્યાબંધ દેખાતા. ત્યાર પછી તીરે કમાન તથા ઢાલ તરવારવાળા ૨૦૦ માણસોની બંને બંને હારબંધ પલટણ ચાલતી. દરેક માણસના હાથમાં એક કમાન અને તીરના એક ભાથો ડાબી ખાંધે બાંધેલો તથા જમના હાથમાં તરવાર અને જમની ખાંધે ઢાલ લટકાવી, સરવે લશ્કરમાં જતા હોય તેમ હોંસ તથા હીમતથી આગળ વધતા. ત્યાર પછી પેદલ લશ્કર બંને બંને એ રીતે હારબંધ આવતું. એ લશ્કરમાં દરેકના હાથમાં એક બાંકુ તથા એક તરવાર રહેતી. તેની પાછળ વળી પાછા સરલૈયા, ઢોલી, નગારાં, તથા વાજાવાળા—એ મુજબ એ સઘળા—જેટલા રાહરમાં હોય એટલા બધા જ એકઠા થતા—એટલે તેની સંખ્યા સોંકડોની રહેતી. એ ગયા પછી કિમ

તી સાજથી સજ્જેલા, શોભાયમાન, રંગબેરંગી જૂદા જૂદા દેશના, નાચતા કુ
દતા, મસ્તી તોફાન કરતા—એવા તેજ ધોડાઓપર બેઠેલા લશ્કરી અમલદારો
ચલકાટભરેલા પોશાકવાળા અને તેજદાર હથિયારો હાથમાં પકડી ધોડાપર
એક પછી એક જતા. લશ્કરી અમલદારોની પછવાડે એક હારમાં એ ઘણા
કિમતી અને મોટા કદના હાથીઓ નવા સુનેરી, રૂપેરી, અને રેશમી સાજવા
ળા, ધીમે ધીમે ડોલતા અને વાજત્રના સરોદથી, ગોચા મધન થતા ચલ
તા હોય તેમ, મધન થતા, ખુશ મીનજમાં, ચાલતા હતા. એ દરેક હાથીપર
ઘણી સુંદર અરખાડીઓ હતી. પણ તે ખાલી અરખાડીઓ રહેતી, તે ઉપર
કોઈ બેસતું નહોતું. એ બે હાથી પછી, તેથી મોટો અને સુંદર હાથી
આવતો; તે પર ચઢતા અને કિમતી લાલ રંગની મખમલ તથા કસ્બી સાજથી
સાણગારેલા તથા હિંદ દેશના નામાંકીતમાં નામાંકીત કીસમી લોહાથી બના
વેલા કિમતી હોદાપર બેઠેલા નામદાર નવાજ સાહેબ આવતા. ન
વાખ સાહેબને જોઈ લોહો મધન મધન થતા અને સર્વ કોઈ નાના મોટા બ
ધા એકદમ ઉઠી ઉભા થઈ નામદારને નમતા તથા માન આપતા. આખે
રસ્તે એ સવારી જવાને જ લાખો માણસો ભેગાં થતાં તે સરવેનો ઘોઘાટ
અને ખુશ ખુશાલીના પોકારો આખે રસ્તે થઈ રહેતા.

નવાખ સાહેબની આસપાસ મોટા અને બરોડેદાર લશ્કરી અમલદાર
રો નાગી તરવારથી ચોતરફૂર દમામથી તપાસ રાખતા ધીમે ધીમે ધોડા
ચલાવતા હતા. નવાખના હાથીની પુકે લગોલગ પાછા, પેલા આગળ જવા બે
હાથી ચાલતા તેવા, એકજ ધગધગ તથા સાણગારવાળા બે હાથીઓ ખા
લી ચાલતા. એ ખાલી હાથીપર માવત સિવાય કોઈ બેસતા નહોતા. નવાખ
સાહેબના ખાલી હાથીઓની પછવાડે નવાખના મોટા અમીર ઉમરાવો, અ
મલદારો, બક્ષી, કાઝી, મુક્તી વગેરે નામાંકિત અમલદારો દરેક એકેકી પા
લખીમાં આવતા. એ પાલખીઓમાં સોનેરી રૂપેરી, હાથીદાંત અને કચના
ની પીઠના કિમતી નકસીદાર સાણગારો ફોતરેલા હતા. દરેક પાલખીમાં બે

હેલા અમલદારો તેવાજ શોભાયમાન અને ભપકાદાર પોશાકોમાં દમામધી બી રાજેલા હોવાથી તે પાલખીઓ શોભી રહેતી હતી. એટલુંજ નહીં પણ દરેક પાલખી ઉચ્ચકનાર હમાલ તથા હાથીપરનો માવત મોટા તોર અને દમા મમાં જણાતા હતા. પાલખીઓની પુકે પાછા ૨૦૦ તીરંદાજ અમલદારો હા રમંધ ચાલતા હતા, તેની પાછળ પાછું પેદલ અને ઘોડેસવાર લશ્કર હારમંધ આવતું હતું.

એ સવારીમાં કોઠવાર ૫૦૦૦ લશ્કરી તથા પોલીસના તથા મુલકી સ્ત્રી પાછો, તો કોઠવાર ૩૦૦૦ માણસો કકડે કકડે ચાલતાં હતાં. કોઠ કોઠવાર સવારીમાં નવાજ સાહેબનું કિલ્લામાંહેલું તોપખાનું પણ સાથે રાખવામાં આવતું હતું; અને જ્યારે તોપખાનું નીકળવાની ખબર પ્રજાને પહોંચતી, ત્યારે બધાં બાલાં તથા ઘરડાં ઝોખાંઓને પણ તે સવારી જોવાનું મન થતું હતું, અને તેઓ સદળા, આવી ભારે ધકા ટ્રકી છતાં ભારે ઉલટથી તમાસો જોવાને કલાકેના કલાક ઝોટી થતા.

ધંદગાહમાં ક્રિયા પુરી થયા પછી એ સવારી પાછી નવાખ સાહેબને મહેલ જવાને પાછી ફરતી. ત્યારે પણ આખી સવારી પાછી મહેલ લગી જતી. આખે રસ્તે નવાજ સાહેબ ખુશાલીમાં સોના રૂપાના ફૂલ તથા પાવલી બેઓની ટૂકે ટૂકે રસ્તાની બંધે બાન્નુએ ખિરાત તરીકે નાખ્યા આદ્યા જતા હતા. નવાજને મહેલે ગયા પછી ધારા પ્રમાણે મુલાકાતો કરી રજા લઈ અમલદારો તથા આખી કોમના ભેગા મહેલા મહમદન લોહો પોતપોતાને મકાને જતા હતા.

ધંદની મુઆરકખાદી આપવાને શહેરના બીજા કોમના નામાંકિત લોહો પણ જતા. તેઓ નવાજ સાહેબની આગળ પોતપોતાના ગળા પ્રમાણે એક બે ચાર કે પાંચ મહોર નજરો આપી કરતા. તે આગલા નવાજો સદળા લેતા હતા. પાછળથી જેમજેમ અમલ ઘટતો ગયો, તેમ તેઓ દાનાઈ વાપરી તે મહોર કે રૂપીઆને ફક્ત હાથ લગાડતા, અને તે પાછી વાળતા હતા.

કિલ્લો ઇંગ્લેન્ડના હાથમાં આવ્યો તે વખ તે સુરતની હાલત (ચાલુ).

શહેર માંહેલાં બજારો ભાત ભાતનાં કિમતી માલથી ભરપૂર રહેતાં. મોં
છાઓ ખીઓખીચ પાંધેલા હતા, અને રસ્તાઓ પર ઉમદા કારીગરીથી બ
નાવેલી શોભાયમાન ગાડીઓ તથા સુંદર પાલખીઓ મજાદોડો અહીં તહીં
દોડાદોડ કરતી હતી. વસ્તી બહોલી અને ઘર નાનાં હોવાને લીધે ઘર અડોઅડ
આવેલાં હતાં. તેથી મુસાફરો લખે છે કે મોલાઓ સાંકડા અને ગલીચ હતા. એ
કેટલ દિ પેશો નમના ફ્રેચ મુસાફર લખે છે કે તે તા. ૨૦ મી જુન સ
ને ૧૭૬૦ ને દિવસે રાત્રે ફરવા નીકળ્યો હતો, ત્યારે તે સ્ત્રી ભુલી ગ
ચો હતો, અને એક ઠેકાણે કાઢવમાં ઘુટણપૂર ડટાઈ ગયો હતો.

પારસીઓ બધાજ અમલમાં—સોળાંકી વંશી હિંદુ રાજાઓના, તે
મજ અમદાવાદના મુસલમાન પાદશાહોના અને પાછળથી મુગલાઈ રાજ
માં—સઘળી દોમ સાથે નિષ્કપટ અને પરગજુ દીલથી આદ્યા આવે છે. એ
વું તવારીખમાં નોંધાયેલા છેક કદીમ જમાનાના પારસી અમીરો વિશે અ
પુસ્તકમાં શરૂઆતમાં આવી ગયું. તેઓને તેવાં રાજમાં પણ કદી ડાઈ સાથે
વાંધો પડ્યો નથી. આરંગજીબના રાજમાં પણ ઊંચ ખવારાના મહમદન
લોકો પારસીઓ સાથે પોતાનીજ કોમના હોય તેમ ભારે મહોબત અને દો
સ્તીથી વરત્યા છે. ફક્ત થોડાં વરસ જ્યારે શહેરમાં છેક ગેરકારભાર આદ્યો,
ત્યારે પાદશાહ કે નવાબ નહીં જાણે એવી રીતે, ઉતરતા લોકોએ દાર ચ
લાવ્યો, પણ તેના પણ એલાજ તે વખત પછીના પાદશાહના લખવાથી ન
વાળે તરત કર્યો. એ બાબત નીચે જોવામાં આવશે.

સને ૧૭૧૦-૧૧ માં પારસી લોકોના લગન સાદી વગેરે પર સુરતના
કાઠી તરફથી થોડાં વરસ થયાં લવાજમ લેવામાં આવેલો, અને પારસીઓને

મહેનત પડતી. નવાબ તેના અટકાવ કરી શક્યા નહીં તેથી તે ખાખિદ દિલ્હીના પાદશાહ ફરોખશીરને જાહેર કર્યાથી તે પાદશાહે નીચેનું ફરમાન મોકલ્યું.

“ મોદી હીરજી કુંવરજી, પારસી કોમના દાવર.

મુઝ્ફદી, તાલુકદાર અને ખીજા મુસલમાનોને ફરમાવવામાં આવે છે કે, ધરમની અદાવતથી પારસીઓ પાસે તેઓના ધરમ વીરૂધ્ધ કામો કરાવે છે. તેઓને પકડી જઈ કિલ્લાની અને કોઠાની આસપાસની ખાહી તથા મુકદ્દાની કબજામાં મારે ખાડા ખોદાવે છે, જે કામ તેઓના ધરમ મુજબ અપવીત્ર છે; કાઝી લોકો પોતાની વજ્જને જોરે પારસીઓ પાસેથી લગન તથા નાતરાંની ફી લેઈ. તમારા વકીલે આવી, જે હકીકત જાહેરકરીને એવી અરજ કરી છે કે, સરહદ કામો બંધ પાડવાને એક પાદશાહી ફરમાન નીકલવું જોઈએ; તે પરથી ફરમાવવામાં આવે છે કે, કોઈએ પણ પારસીઓની ધરમની લાગણી દુખે એવાં કામ હવેથી કરવાં નહીં. સુરત શહેરના કે અમદાવાદની સુબાગીરીને તાબેના કોઈ પણ કાઝીએ લગન તથા નાતરાં પર વેરો લેવો નહીં; તથા તેઓએ પારસીકામ તથા તેના દાવરના સંબંધનાં ધરમને લગતાં, સંસારી કે રેવાજ કામમાં વચ્ચે આવવું નહીં. કોઈ સમયે કોઈ પણ રીતે પારસીઓને સતાવવા નહીં. તા. ૨૯ મી જુલાઈ ૧૧૨૭ હીજરી. ”

મોખેદ લોકો પોતાની પેદારામાટે માલો માલો લઈતા. અને તેથી પારસીઓને પણ હેરાન થવું પડતું. તેથી સને ૧૭૪૨ માં નવાબ સફ્દરખાને દરેક પંથકના મોખેદોને કામ કરવાની હદ બાંધી આપી; તથા એક નવો પરવાનો આપી, તે બાબત નીકળેલા સઘળા જીના પરવાના રદ કર્યા.

આ વખતના પારસીઓની હાલત કેવી હતી, તે સુરતમાં તે અરસામાં અથવા થોડાં વરસ પછી આવેલા નામીયા યુરોપીઅન ટ્રસ્ટારોની નોંધથી જાણાય છે. રટેવોરિન્સ નામના દૈન્ય અમલદાર લખે છે કે:—

“ તેઓની સંખ્યા વૈધતી જાય છે; તેઓ પરાં ને પરાં જાંધીને એકઠા વસે છે. તથા ધંધાને સર ફેટલાએક હિંદુસ્તાનના ખીજા ભાગ પર જાય છે. સુ

રતમાં ઘણાએ માતખર પારસી વેપારીઓ છે. તેઓ હિંદુ લોક કરતાં ઓ
રા છે. તેઓની વ્યાગડીના રંગ સ્પેનિયર્ડ લોકોને મલતો છે. ઘણું કરીને તે
ઓની ઝાંઝા મોટી, નાક વાંકાં, અને ખાંધો સીધો છે. તેઓ એકથી વધારે
ખાયડી એકી વખતે કરતા નથી, તેથી એ કામ સ્વચ્છ તથા ખીલ મૂળના લો
હી સાથે ભેલસેલ વગરની છે. હરામ ઇલિતના હવસવાળા ઘણા પુરોધાથી 'મિ'
સાંભળ્યું છે કે, ગમે એટલી મેહેનત તથા પેશાના ખર્ચ કરી લલચાવ્યા છતાં,
તેઓ કોઇખી પારસી ઓરતને કુસલાવી શક્યા નથી. તેમની કામમાં એવો પુ
ખત જાદોજસ્ત છે કે, જો કોઇ એવાં કામમાં પ્રકાશ જો તે માર્યા ન્યા વના
રહે નહીં. તેઓ મોક્ષાઓમાં ફરહર કરે છે, અને એકલી થઇને કુદેથી પાણી
લાવે છે. સ્ત્રીઓ એકલી કુઠે જતી જાણતી નથી. મચેરજી સેઠ, ધંજીશાહ મ
જીશાહ વગેરે તેમના વડા છે, તે ટંટા ચુકવે છે. તોપણ ખુન તથા ખીજ ગુના
હની તપાસ નવાજ કરે છે, કેમકે તે પારસીઓની મોટી મીઠ્યા તથા જહાદ
રીથી કરીને હિંદુ તથા મુસલમાન કરતાં તેમને વધારે સ્વતંત્રતા ભોગવવા દે છે."

નામીઓ ત્રસાફર સર જેમ્સ નીચે મુજબ કહે છે:—

“પારસીઓના હાથમાં મોટી મોટી જંગીશો તથા ખગીચાઓ છે. એ
કામ અજાણ્યરીતે વધી ગઇ છે. એક ચાળાક, જળવાન, શ્યાણી, અને ખ
તી કામ તરીકે તેઓ કંપનિ સરકારની મળતો એક ઉમદા ભાગ છે, જ્યાં તે
ઓને પનાહ મળે છે, એટલું જ નહીં પણ માન તથા ઉત્તેજન મળે છે. તે
ઓ કદી સરકારના કે પોલીસના કામની વચ્ચે આવતા નથી. પણ એકમારગી
પણ દોલત તથા નફો મેળવે છે.”

‘કેળવણી તથા કળા કૌશલ્ય.

જે કેળવણીથી માણસ જાતનું આ તથા પૈલી દુનીઆમાં સુખ વધે
તે કેળવણી તથા આ જમાનામાં ધોકુકે ભાગું દુકું લખતાં વાંચતાં શીખ

વામાં આવે છે, તે કળવણી, એ બેમાં મોટો ફર છે. પાછળ જાતની કળવણી, તે વખતે ખીલકુલ નહોતી. તે વખતે મહમદન લોકોની કળવણી માટે, તે પણ મહમદન ધરમની કળવણી માટે, સાધનો હતાં. તે સિવાય નિશાળો કે પાઠશાળાઓ નહોતી. મુસલમાન લોકો સરકારી ભાષા-ને ફારસી તે-ભાષામાં કળવાયલા હતા. હિંદુ તથા પારસી કામમાં કળવણી નહોતી. તેઓમાં ઘણાજ થોડા થોડુંકે જાણતા, તે “છીપા નામુ” હતું. ફારસી ભાષા વાંચતાં તથા બોલતાં સૌખ્ય એવું તે વખતની નેમ હતી. તેથી જ્યો સહેજ ફારસી જાણે તેઓ કાબેલ ગણાતો હતા. નવાખના દીવાન પણ એવામાંથી બનતા હતા અને તેઓને ફારસી ભાષાનું કૅટલુ જ્ઞાન રહેતું, તે આગળ જતાં મુખ્યના ગવરનરે પોતાની ખાનગી નોંધમાં દીવાનના ફારસી જ્ઞાન વિશે જે નોંધ કરી છે. તે ઉપરથી વાંચનારાને આપોઆપ સમજ પડશે. ઈંગ્લેન્ડ કંપનીના સમયમાં આવ્યાથી કાંઈ કાંઈ પારસીઓ ઈંગ્લેન્ડ ભાષા શીખ્યા હતા, તે મોટી કળવણી ગણાતી હતી.

હવે, લખતા વાંચવાની કળવણીની એ અવસ્થા હતી, ત્યારે બીજી કળવણી જેને ખરી કળવણી ગણવામાં આવે તે ઘણી ચઢતી હતી. નીતિ કળવણી, સંસારી કળવણી, અને કીસખ કારીગીરીની કળવણીથી કાઢજ બેનશીખ હોતો. દરેક માણસ હુંબર અને કીસખમાં પછી તે હલકો હોય કે ભારે હોય, તે માં પ્રવિણ હોતો. દરેક જણ ધંધો રોજગારની ખચપણથી તાલીમ લેતો હોતો, અને ફક્ત થોડાકે કામિય તથા નાગર લોકો નવાખની નોકરી કરતા હતા તે સિવાય બધી કામના લોકો નોકરીની દરકાર કરતા નહોતા. પારસીઓ સરકાર દરબારમાં, દિલ્હીના પાદશાહ આગળ વગેરે ધરાવતા હતા, તે પોતાની કળવણી, સંખ્યાત, ચંચળાઈ તથા ચાલતા આવેલા પહીવટ અને કાબુને લીધે હતું.

દરેક માણસ આપદાદે ચાલતો આવેલો હુંબર તથા ધંધો ખચપણથી શીખતો, તેથી મોટપણે તેમાં પ્રવિણ રહેતો. વાણિયાના દીકરો વેપાર તથા કુકાનદારી કરતો. ખેડૂત ખેતી અને મજૂર મજૂરી કરતા. કીસખાનો દીકરો કીસ

ખ કરતો. આ પ્રમાણે ઘરે ઘર હુન્નરશાળા હતી.

તે વખતનાં નાગાંકિત કુટુંબો.

હિંદુઓ પૈસે ટકે સુખી હતા. તેઓમાં કેટલાક મોટા દલાલ, મોટા વેપારી તથા મોટા સરકાર હતા અને કાયમ કોમના વિદ્વાન લોકો. ફીવાનગીરીમાં દાખલ થયા હતા. નવાજ તેગખખતખાનના વખતમાં નાગરખાહમાણ મયારામ દયારામ દીવાન હતા. તે સને ૧૭૪૩ માં મરણ પામ્યા ત્યારે નવાખ તેગખખતખાને પોતાના લહેણા ખાખત તેના ઘર પર જખતી મૂકી તથા ઘર માંહેલી સઘળી મીલકત લઈ લીધી. તે વખતે મયારામની વિધવા પોતાના કિરપારામ નામના ૮ વરસની ઉમરના દીકરાને લઈ ઓરપાડ નાસી ગઈ. કિરપારામ આ સરે ૧૪ વરસનો થયો ત્યારે નવાખની નોકરીમાં રહ્યો, અને રહેતે રહેતે દીવાન થયો. તે સને ૧૭૩૫ માં જનમ્યો હતો, અને ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનિએ નવાજ પાસેથી સને ૧૮૦૦ માં સુરત લીધું, ત્યારે કંપનિની સેવા ખજવવા માટે તેને વંશખંપરા રૂ ૩૦૦ તું વરસાસાણ કંપનિ સરકારે કરી આપ્યું. એ વિશે નવાજ તથા ઈંગ્લેન્ડ વચ્ચે થયેલા કાલકરાર આગળ આવશે, તેમાં વધારે જોવામાં આવશે.

હિંદુઓમાં એ વખતે સૌથી જુની પેઠી પરીા૦ વરજદારા વિઠલદારાની, નગરસેઠ લખમીદારાની, પરીા૦ આલમારામ ભુખણદારાની, ભણશાળીવાળાની લાલા જુનીલાલની અને દુલાચંદજીની હતી. ખીજા નાના નાના વેપારીઓ હતા, અને તેઓ આ વખત પછી વધ્યા હતા.

મહમદન લોકોમાં નવાખ પછી ખક્ષી, કાઢી, સીદી, સૈયદ ઇદરસ વગેરે મોટા જગીરદાર અને ઓધેદાર હતા.

મહમદન વેપારીઓમાં પાણુ કેટલાએક લક્ષાધિપતિ હતા. તેઓમાં આ

૨૫, મુગલ અને મુસલમાનો હતા. કેટલાએક મોટા વેપારી આર્મીનીયન હતા. મુલાં અબદુલ બક્ષર મુલાં અબદુલ ગની, ઉમેદ તુલ પુઝાર, અહમદ ચલેખી, સાલે ચલેખી અને તાહર ચલેખી એઓ મોટા સોદાગર હતા.

મહમદન લોકોની હાલત વધારે સારી હતી. તેઓ ભારે ખર્ચ રાખતા, અને ઘણા ભવ્યમાં રહેતા હતા.

પારસીઓમાં પણ લક્ષ્યાધિપતિ હતા. તેઓ પૈસે ટકે સુખી હતા. તેઓમાં મોંઘીનું કુટુંબ, રસ્તમ માણિક સોઠનું કુટુંબ, સોઠ હીરજી વાઘનું કુટુંબ; સોઠ ધણશાહજી, સોઠ મંચરજી, સોઠ નેશાએતખાન વગેરેનાં કેટલાં એક તવંગર અને વગવાળાં કુટુંબો હતાં.

લોકોનો પોશાક.

આ વખતે લોકોના પોશાક પણ સાદા હતા. તેઓ સઘળા હાથે વણેલાં તલબદ્ધ બાંધાં પહેરતા હતા.

હિંદુઓ હલકી પાઘડી અને દોતી તથા ખાડીના અંગરખા અને ઘેતીયાં પહેરતા હતા. સ્ત્રીઓ ઘરેણાં ધાલતી તે પોશ્કળ અને લાખધી ભરેલાં હતાં. મોટો ભાગ રૂપાનાં હતાં, અને તવંગર લોકો સોનાનાં ઘરેણાં ધાલતા હતા.

પારસી લોકોમાં મોટો ભાગ છીટની સુતરાઉ, હાથે બાંધેલી પાઘડી પહેરતા હતા. તેમાં કેટલાક લાલ કસુબા પાઘડી પહેરતા હતા. અંગરખાને ઠેકાણે દોતીના બદલે પહેડી પીંછાડી બાંધ્યા વના બહાર નીકળતા નહીં. જોડા વગર ચાંચના, ભારી પહેરતા અને તેને વાઘરી બાંધતા હતા. કેટલાક વરસતો મોટો ભાગ લાકડાના જોડા જેને પાવડી અથવા ખરાઉ કહે છે તે વડે કામ લેતા હતા. તેઓ, કોઈ મુસલમાનોની પેઠે ખોપડીપર ચોટલી રાખતા અને કાંઈ હિંદુની પેઠે પછવાડે જાણી ચોટલી રાખતા હતા. મરદોમાં પણ કેટલાએક નાક કાન વીંધાવી બાલી પહેરતા હતા. રાતે કેટલાક પોટીઆં પહેડીને સુતા હતા.

પારસણો સુતરાઉ સાડી, સુતરાઉ ધંજર અને કેટલીકતો ઘાઘડા તથા ચણીઆ પહેરતી હતી. સદરા તથા માયાખાનાં પણ જાડાં દોતીનાં હતાં. તેઓ કાંચની પહેરતી હતી, કપાળે ચાંદલો ચાઢની અથવા તીકું કરતી, અને ઘણી અરીઆ બહાર નીકળતી વખતે આંખ આંજતે નીકળતી હતી. હાથે પહેળા પટાના કાળાં લાકડાં ધાતું કે કાળા કાચના ચુડા પહેરતી હતી.

માત્ર કોઇ કોઇ મોઢે ઘેર રેશ્મી પોશાક ધીમે ધીમે દાખલ થતો હતો. પારસણોનાં ઘરેણાં પણ હિંદુ તથા મહમદન લોકોનાં જવાં હતાં. તેઓ માં મોઢો ભાગ રૂપાની જાણસો પહેરતી હતી. તાલેવાન લોકોને ઘેર સોનાની જાણસો દાખલ થઇ હતી. તે જાણસો હાથે, પગે કોકે, જાણુએ, કાન, નાકે અને આંગળીએ પણ પહેરવામાં આવતી. ચલાણી રૂપાના સીક્રાઓને નાકાં પડાવી તે પણ જાણસ દાખલ પહેરવામાં આવતા હતા. છોકરીઓની માથે કે છોકરાઓને પણ હાથે પગે તથા નાકે કાને જાણસો પહેરવામાં આવતી હતી.

લોકોનો ખોરાક.

સોંઘવારી ઘણી હતી. તેથી દરેક ચીજ તાજ તથા ચોખ્ખી મળતી હતી. તે પણ તે વખતે પૈસો ઘણો મોઘો હતો, અથવા ઘણો વહાલો હતો. તેથી નાણું ભેણું થતું હતું. આવક બહોળી અને ખર્ચ ઘણો કમી હતો.

હિંદુ લોકો ઘરમાં તેમજ લગન મરાણના વરામાં શું ખાતા ? તેઓ ઘણું કરીને જાડા ચોખ્ખાના ભાત, દાળ, કઢી તથા શાક ખાતા. ઉતરતા લોકો વાલ તથા રોટલા ખાતા. જે સખસ ગોળ તથા ઘણાંના લોટની ગોળપાપડી ખવાડતો તે તવંગર ગણાતો. ઘી, માખણ, દુધ સસ્તું છતાં, તે ઘણું આછું વાપરવામાં આવતું. વરામાં ખાંડ જવલેજ વાપરવામાં આવતી.

પારસી લોકોનો ખોરાક પણ સારો હતો. તેઓ ઘરમાં ઘણું સાકું ખાણું ખાતા, તેમજ લગન તથા મરાણના વરામાં પણ તેવું જ હતું. જાડા ચો

ખા. અને મગની કે વાળની દાળ. એ દાળને મોઢી ગાણી કાઢી દાળને
 દેકાણે કહેણું કે વેગાણની યુરીઆંગીથી કામ લેતા. માંસના ખારાક તે વ
 ખતે વરામાં વપરાતો નહોતો. દારૂ તથા તાડી કદી વરામાં પાવામાં આવતું
 નહોતું. બઠના લોકો જરા વધારે સોફીઆણી ખાતા; પણ તેપણુ દાણું રીતસ
 ર અને સાદું ખાણું હતું.

પ્રકરણ દશમું.

નવાબી તથા ઇંગ્લેન્ડ-ભેગું રાજ.

આ વખત પછી નવાબોને ગાદી પર બેસાડવાના અખત્યાર ઈંગ્લેન્ડ કંપ
 નિના હાથમાં આવ્યા.

સને ૧૭૫૯થી સને ૧૮૦૦ લગીનાં ૪૦ વરસમાં સુરતમાં ૪ નવાબ થ
 યા તે નીચે મુજબ:—

સને ૧૭૫૯ થી ૧૮૦૦ લગીના નવાબો.

નામ.

ગાદીએ બેઠાનો સને.

મીઆ અરચન.

૧૭૫૯.

આફીમુદીનખાન.

૧૭૬૩.

નીઝામુદીનખાન.

૧૭૬૦.

નાસરુદીનખાન.

૧૭૬૬.

મીઆ અરુચન તા. ૨૭મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૭૬૩ને દીવશે મરણ થયો, વ્યારે તેનો છોકરો કુટુંબુદીન, દિલ્હીથી નીમત્કની રાહ જોવાને બદલે મુંબઈ સરકારની પરવાનગીથી આફ્રીજીનીને નામે નવાબ થયો. આ દિવસથી પાછા રાહ સાથેના સંગ્રહ દુટયો. આફ્રીજીની સને ૧૭૯૦માં મરણ પામ્યો વ્યારે તેનો વડો દીકરો નીજામુદ્દીન નવાબ થયો. એ નવાબનું મરણ તા. ૮મી જાનવારી સને ૧૭૯૯ને દિવસ થયું. એને પેટે બાબક છોકરો હતો, તે તરત એક મહીને મરણ પામ્યો, તેથી ખરનારુ બાઈ નાસરદીન સાથે ઈંગ્લેન્ડને ફોલકરાર થયા. અને સુરત શહેર તથા પરગણાં ઈંગ્લેન્ડના હાથમાં આવ્યાં. તે સમયે આગળ વાંચવામાં આવશે.

સને ૧૭૫૯થી અહમ્મદ ઈંગ્લેન્ડ અને અહમ્મદ નવાબી રાજ શરૂ થયું. તે સને ૧૮૦૦માં બંધ પડ્યું. સને ૧૮૦૦થી એકલું ઈંગ્લેન્ડ રાજ થયું.

સને ૧૭૭૧માં ઈંગ્લેન્ડે ભરૂચ પર ચઢાઈ કરી પણ ગોઠવાણ ખામી ભરેલી હોવાથી કાંઈ વળ્યું નહીં.

કારગામની ભાગળ બહાર સને ૧૭૭૫ માં આફ્રીજીની નવાબે અદલાબાગ નામનો બાગ ખનાવ્યો હતો. આ બાગ શોભાયમાન અને કિંમતી હતો. તે વધારવાને આજુબાજુના મકાનો ઉખેડાવી નખાવ્યાં. તેથી એ કાએ તે અદલાબાગનું નામ “ જુલમીબાગ ” પાડ્યું. એમાં પણ ચીન, ઇરાન અને યુરોપ વેરથી ફૂલના ઝાડો મંગાવી રોપેલાં હતાં. એક ઝાડ પર બે બે જાનનાં ફળો ઉગતાં હતાં, અને કેટલાંક એવાં હતાં, કે એક હાંખળી પર એક ફળ તો બીજી પર જુદી જાતનું ફૂલ ઉગતું.

સને ૧૭૭૫માં રઘુનારાવ અથવા રાધોબાની સાથે ઈંગ્લેન્ડે ખંખાત તરફ ફોજ મોકલી, પણ રાધોબા પાછા આવ્યો, અને કેટલીક મુદત લગી સુરતમાં ઈંગ્લેન્ડના આશ્રયમાં રહ્યો. એ, પુણાના પેશ્વાનો કાકા હતો. તે શામાટે આવ્યો તે હકીકત નીચે આવશે.

૧૭૭૪માં રઘુનારાવે પોતાના ભત્રીજા નારાયણરાવ પેશ્વાને મારી ના

પ્રચો, અને પોતે પેશ્વાઈ લેવા માંગતો હતો, પણ નાના ફકતવીશ, સખારામ ખાત્રુ વિગેરે સામા થયા, તેથી તેને નાહસીને ઉપર કહેવા મુજબ સુરત આવું પડ્યું. તેને પુનાની ગાદી અપાવવાની મહેનત કરી, પણ પેશ્વાએ ઈંગ્લેન્ડને રાજ્ય રાખ્યાથી રાધાખાનું કાંઈ વળ્યું નહીં.

સને ૧૭૮૦માં સુરતની આસપાસના પેશ્વાનાં મુલક મીઠા બોદામેલી ધા, અને તેજ વરસમાં તા. ૧૫મી ફેબ્રુઆરીએ અમદાવાદ ઈંગ્લેન્ડના હાથ માં આવ્યું, તેને કમતા કરારની રૂએ ફતેહસીંગ ગાયકવાડે તાપીની દક્ષિણના પ્રલકા ઉપરનો પોતાનો પોલીસ ઈંગ્લેન્ડને આપ્યો. એવામાં અફવા ચાલી કે રાધાખાને પકડવા સીંધીઆ આવે છે. તેથી રાહરમાં મોટી ધાસ્તી દાખલ થઇ. જોવાલિયરના રાજ સીંધીઆએ સુરતથી દક્ષિણનો બધો પ્રલકા ટી તારાજ કર્યો અને રાહરના કોટ લગી આવી પહોંચ્યો. આવી રીતે મરાઠાઓ જ્યાં રવાર સુરતના લોકપર ધાસ્તી કરતા, તેમને સ્વાદ દેખાડવાને ઈંગ્લેન્ડે હાવ કર્યો. તેમણે લેફ્ટેનન્ટ વેસ્ટની સરદારી નીચે એક ફોજ મોકલી, તેણે તે બંધારાના સરદાર ગણેસપંડને મરાણાલ ઘાટેલ કર્યો. બંધારાને નસાડ્યા, અને તેનું તોપખાનું પકડ્યું. દક્ષિણ ભણી વધીને પારનેરા, બગવાડા અને ધનદેગરના કુંગરી કિલ્લાને તારાજ કીધા. પણ સુરતની દખાણનો મુળક ઈંગ્લેન્ડ પાસે લાંબી મુદત રહ્યો નહીં. કેમકે સને ૧૭૮૨માં સાલખાઈના કરારની રૂએ તે સંઘણ પાછું આપવું પડ્યું.

તેથી સને ૧૭૮૨થી સને ૧૮૦૦ લગી સુરતની દક્ષિણના પ્રલકા પેશ્વા તથા ગાયકવાડના તાખામાં રહ્યા.

સને ૧૭૮૨માં એક એવું સખત તોફાન થયું કે, રાહરમાં અડધો અડધ મકાનો ઢુટી પડ્યાં, તેથી મોટી ખરાબી થઇ. એને 'દટ્'દર' કહેતા.

સને ૧૭૯૦માં પાછો દુકાળ પડ્યો, તેથી લોકોનાં કુખનો પારરહ્યો નહીં.

હવે નવાબે, ઈંગ્લેન્ડ રક્ષણ કરશે એવું ધારી, ફોજ કાઢી નાખી, અને શહેર સાચવવાના માણસોજ રહેવા દીધાં.

સને ૧૯૬૨માં મુસલમાન અને હિંદુઓ વચ્ચે ધર્મ સંબંધી ભારે લડાઈ થઈ, એ લડાઈ ઘણા દહાડા લગી જારી રહી, તોપણ તેટલી મારામારી નવાબથી ઈશાહી શકાઈ નહીં.

ઈંગ્લેન્ડ ખળવાન થયા અગાઉ, વલંદા વેપારમાં અને દરીઆઈ ખળમાં પેહેલે નાંગરે હતા, પણ સને ૧૭૬૨માં નવાબે વલંદાની કાઠી જખત કરી અને ૩ ૬૦૦૦૦નો દંડ કર્યો, તેથી તેમણે તોપ મોકલાવી દીધી, અને શહેરની અંદર કિલ્લાની નજદીક નાની વલંદાવાડ હાલ કહેવાય છે, તેમાંથી નીકળી જઈને શહેર બહાર નાહાનપુરામાં હાલ આલખાતી વલંદાવાડમાં જઈ રહ્યા. એ વલંદાવાડ તે વખત જહાંગીર આવાસને નામે આપાખાતી. ત્યાં પુર દમામથી રહ્યા અને ત્યાં પોતાનો વાવટો ચઢાવ્યો. સૌથી સરસ હવાવાળી જગ્યા એ હતી. પણ ત્યાં તેઓ ઝાઝાં વરસ રહ્યા નહીં. તેઓએ સને ૧૭૮૮માં તોપખાનું અને લસ્કર કઢી નાખ્યું. મોટા મોટા હાથી અને ઘોડા, સોનેરી રૂપેરી સાજની પાલખી, અને ચારટો સઘણું વેચી નાખ્યું, અને સોના રૂપાનો સરસામાન સ્થમારે ૩ ૩૦૦૦૦નો હતો તે લઈને તેઓ જવામાં બેઠેલી આ શહેર છોડી ત્યાં જવા ઉપડી ગયા.

સીદી સરદાર.

ઈંગ્લેન્ડ સરકારે કિલ્લો જીત્યો કે તરત સીદી સરદાર પોતાના માણસો સહીત કિલ્લામાંથી નીકળી ગયો, એવું ઉપર આવી ગયું. હવે એ સીદીએ, ડ્રાણુ હતા, તથા તેના સરદારનું શું થયું, તે ક્યાં છે, તે જાણવાની કદાચ કાઠીની ઇચ્છા થશે.

એ સીદીએ પ્રથમ આફ્રિકાથી આવેલા, તેઓ એખિસિતિયાના હોય, સોમાલીકાંઠાના હોય કે કાઠ ખીજે કંકાણના હોય, તે કશું આકર્ષક નથી. પ્રાણુ જટલા આફ્રિકાના વતની તે સંવ્રણને હબસી અથવા સીદી એ નામે આપા

ખવામાં આવે છે. એ ચોક્કસ છે.

તેઓનો એક સરદાર જે આલમગીર યાને ઓરંગઝેબ પાદશાહની નોકરીમાં સુરતના કિલ્લેથી તરીકે સને ૧૬૬૦માં રહ્યો હતો, તે સરદારના વંશનો એ સરદાર હતો. ઈંગ્લેન્ડ કિલ્લો લીધા પછી તેઓ સદાળા જજરા તરફ ખીકળી ચાલ્યા. એ જજરાના સરદાર વિશે સરકારી દફતરમાં નીચે મુજબ નોંધ જોવામાં આવે છે.

સચીનના નવાબ.

સચીનના નવાબ આફ્રિકાના વતનીની આલાદના છે. નવાબના પુત્ર શે જો હિંદુસ્તાનમાં કયા વસ્ત્રમાં આવ્યા તે શક્ય રહેલું છે. પંદરમી સદીમાં કોકણમાં આવેલા ઘાંડ-રાજપૂર તથા જજરાના સીદી એ નામથી તેઓ આલખતા અને તેઓ ખીજપુરના રાજાના (૧૪૮૯-૧૬૮૬) અને પછવાડે થી મુગલ સેનશાહના દરિયાઈ નાખુદા ઘાખલ જણાયલા છે. ખીજપુરના રાજામાં તેઓના વહાણનો કાફલો વેપારની પાશાગાની રાખતો તથા મકકે હજ કરવા જનારા હાજીઓની સાથે રહેતો. પાછળથી સને ૧૬૬૦ માં સુરતની આમદાનીમાંથી વરસે ૩ લાખ રૂપીઆ લેવાની સરતે તેઓ ઓરંગઝેબના દરિયાઈ નાખુદા થયા.

અઠારમી સદીમાં મુગલાઈ રાજની પડની દિશા થયાથી જજરાના સીદીઓ સદાળા પ્રજાનાં વહાણો લાંટવા લાગ્યા. ઈંગ્લેન્ડ સાથે મિત્રાચારી રાખીને તેઓ તેમના વહાણો લાંટતા નહીં. અઠારમી સદીની સરઆતનાં વરસોમાં તેઓને મરઘા સાથે વારંવાર લડાઈ થતી, પણ અગરજો પેશ્વાએ તેમના હાથમાંથી ચલક લઈ લીધી તોપણ જજરાનો કીલ્લો તેનાથી છતાંય નહીં.

સને ૧૭૬૨માં હકદાર વારસ અખદુલ રહીમને હાંકી કાઢીને સીદી ચા

કુતે જાણી લીધું. અખદુલ રહીમ હારીને નાસભાગ કરતો છતાં તેણે મં
રાક્ષાની મદદ માંગી, અને તે એવો ભયંકર હરીફ થઈ પડ્યો કે સીદી ય
કુતે તેને કપ્પુલત આપી કે તેના મરણ પછી જાણી અખદુલ રહીમને
મળે. આ ગોઠવાણ મુજબ ૧૭૭૨થી તે ૧૭૮૨માં તે મરણ પામ્યો ત્યાં લગી
અખદુલ રહીમ રાજ કર્યું. અખદુલ રહીમ મરણ પામ્યાથી તેના છોકરા
યાકુતખાન ઉર્ફે ખાલુ મીઆને કાઠી પકીને સીદી જોહાર નામના જા
રાના સરદારે જાણી લઈ લીધું. આવું થયાથી ખાલુ મીઆ પુત્ર નાસી ગ
યો. નાના કુટુંબીશ કોઠપણ પ્રકારે જાણીને અજીત લેવાને ટાંપી રહે
લો હતો, તેણે યાકુતખાનનો પક્ષ પકડ્યો. ત્યારે એ તકરારના નીવેડો લાવવા
મીદી જોહારે ઈંગ્લેન્ડને અરજ કરતાં જણાવ્યું કે જ્યાં લગી જાણીનો ખડક ઊભી
છે અને તેના એક એક માણસ મરે ત્યાં લગી લડવા તે તૈયાર છે. તેથી લ
ડાઈ દૂર કરવાને કોશીશ કરી, યાકુતખાને જાણી પરના હક પેશ્વાને આપી
દેવો, અને તેને ખદલે યાકુતખાન યાને ખાલુ મીઆને સુરતની પાસે વસે
કે વાલા લાખની આમદાની જેટલી જમીન આપવી એવી ઈંગ્લેન્ડ ગોઠવાણ કરી.

આ ગોઠવાણ મુજબ અખદુલ કરીમ યાકુતખાનને ચોરાસી પરગણામાં
૧૭ ગામ આપ્યાં. એ સતરગામની પેદાશ વાલા લાખ નહીં જણાયાથી તેને
પારચોલમાં બીજાં ૩ ગામ આપ્યાં. પણ પેશ્વાથી જાણી લઈ રાકાયું ન
હીં, તેથી વધુ કશું આપ્યું નહીં.

સચીન સુરતની દક્ષિણે ૭ માઈલપર એક ગામ છે. એ ગામમાં એક
નાના કિલ્લો છે.

ખાલુ મીઆ સુરત આવ્યો અને થોડી મુદત રહીને સચીનના નાના કિ
લ્લામાં રહેવા ગયો. થોડી મુદતમાં ગુજરાતના બીજા શાહ આલમને ભારે ન
જરાણું દીધાથી તેને નવાબનો ખિતાબ મળ્યો. ખાલુ મીઆ ૧૮૦૨માં મર
ણ પામ્યા પછી ઇબ્રાહીમ યાકુતખાન નવાબ થયો. એ નવાબનાં નામ ની
એ મુજબ છે.

સચીનના નવાઓ.

નામ.	મરણનો સન.
૧ અબદુલ કરીમ યાકુતખાન (બાલુખીઆ)	૧૮૦૨
૨ હામીદીમુ યાકુતખાન	૧૮૫૩
૩ અબદુલે કરીમ યાકુતખાન	૧૮૬૮
૪ હામીદીમ મહમદ યાકુતખાન	૧૮૭૩.
૫ અબદુલ કાદર યાકુતખાન	

ચઢતી પડતીનાં કારણો.

ઈંગ્લેન્ડ સને ૧૭૫૯માં લડાઈ કરીને પોતાનાં ખજાનો કિલ્લો લઈ સીદી આન હાંકી કાઢ્યા ત્યારથી તે સને ૧૮૦૦માં સુરતનો તમામ અખત્યાર પોતાના હાથમાં લીધો ત્યાર લગીનાં ૪૦ વરસમાં સુરતની હાલત ગુચવણ ભરેલી થઈ પડી.

પહેલાં ૨૦ વરસમાં શહેર આગાદ હતું; વસ્તી વધતી ગઈ, અને વેપાર ફલાતો ગયો. એ આબાદીનાં વૃદ્ધ્ય કારણે એ હતાં કે, બંદોખરત સાંસ અધ્યો, અને ચીનખાતે રૂનો ખહેળો ખપ જાગ્યો. એ રોજગાર સને ૧૭૭૦ માં પહેલવહેલો શરૂ થયો. એ વરસમાં ચીનમાં ઘણાનાં દુકાણ પડેલી રોન શાહે ૩ પકવવાની મના કરી. તેથી ત્યાં ૩ ખીલકુલ પાક્યો નહી. આણું હોવાથી સુરતનો રૂનો વેપાર ખડું જાગ્યો. સને ૧૭૭૭માં તે એટલો વધી પડ્યો કે, દર વરસ ૫૦૦ થી ૧૦૭૦ ટન લગીનાં ત્રીસ ત્રીસ વહાણો જવા લાગ્યાં. આવી રીતે થયાથી ભાવ ઘણો વધી ગયો, તેથી સુરતના વેપારીઓ પાછળ થી રૂમાં ભેગ તથા દંગો ફટકો કરવા લાગ્યા. તેટલાં સુરત તથા મુંબઈના હરીફ

જાણી જાણી, અને તેથી વહાણ જતાં ઓછાં થયાં. ઐટલામાંતે
ચીનમાં પાછી રૂં પકવવાની રજા મળી, તેથી સુરતી રેના ખપ બંધ પડી ગયો.

પાછલાં ૨૦ વરસમાં એક તરફથી એ નવો રોજગાર ભાંગી પડ્યો. એ
ને ખીણ તરફથી ખીણ જાકતો પડી:- નવાબના કુટુંબના માણસો નવાબી લે
વાને એક ખીજ સાથે લડાઈ ટંટામાં અને મારામારીમાં પડ્યા. તેથી શહેર
માં બદોબસ્ત રહ્યો નહીં, ધરાન તથા આરબસ્તાનમાં અધિર શાજ થઇ પડ
યું, યુરોપમાં વારંવાર લડાઈ જાગી, સને ૧૭૮૨માં ભારે તોફાન થયું તે
થી પાયામાલી થઇ, સને ૧૭૯૦માં ભારે દુકાળ પડ્યો સને ૧૭૯૫માં હિંદુ સુ
સલમાનામાં ધરમની લડાઈ થઇ, સને ૧૭૯૯માં તમ્બુકુપર કર કરવાથી
હરતાલ પડી તથા હુંલડ થયું. આવાં આવાં કારણોથી, અને ધરાન, આરબસ્તા
ન તથા યુરોપના વેપાર નગણો પડ્યાથી પાછલાં ૨૦ વરસમાં સુરતની પડતી દિ
શા આવી.

પ્રકરણ અગિયારમું.

કિલ્લો લીધા પછી શહેર લેતાં લગીનાં ૪૦
વરસમાં સુરતની હાલત.

શહેરમાં ઇંગ્લેન્ડનું અગ્રણ્ય.

જો કે કિલ્લો લીધા પછી રાજ નવાબનું હતું, અને તે વખતે મોઆ
અચ્ચન નવાબ હતો, તેપણ તે નામનાજ નવાબ હતો. તે ગાદીએ ભેઠો ત્યાં

લગી નવાખની નીમતુકની ગહાલી દિહડીના પાદસાહચી આવતી. પણ મીઆ અચ્યન વખતે બહાલી આવી નહીં. વળી તેના દીકરાં નવાખ થયો ત્યા રેતો ગહાલી આવવાની રાહ જોવામાં આવી નહીં, પણ સને ૧૭૬૦માં ની ઝામુડીનનો નવાખી વખતે ગહાલી મંગાવી, પણ તે બે વરસ લગી આવી નહીં. તેથી ગવર્નર જનરલે તેને નવાખ બનાવ્યો. નીઝામુદ્દીનના મરણ વખતે તેને બાળક પુત્ર હતો, પણ તે પોતાના બાપ પછી એક મહીને મરણ પામ્યો. તે વખતે ગાદીના નવાબશો એકથી વધુ હતા પણ મરનાર નવાખના બાપ નાસરુદ્દીનખાનને બ્રિટિશ સરકારે પેનશન બાંધી આપ્યું, અને આખર માટે ' નવાખ ' એ દરજ્જો કાયમ રાખવા નામની ગાદી આપી.

કિલ્લો લીધા પછી એ મુજબ પૂર ચલાણુ ઈંગ્રેજાં હાલું નવાખનો અખ ત્યાર નામનોજ હતા. એક વલંદો મુસાફર તે માટે લખે છે કે ' ઈંગ્રેજ ' સંઘના કાયદા બાંધે છે; તેઓની મરણ વગર દેશી કે યુરોપીયનથી ક્યું થતું નથી. એ બાબતમાં રાહરનો હાકમ ઉતરતામાં ઉતરતા રહેવાશીથી પણ ઉલટી રીત ચાલી શકતા નથી. તેણે તેઓને તાબે રહેવું જ જોઈએ, એમ તે સમજતો. એ વખતથી રાજ એકબું નવાખતું નહોતું. પણ નવાખી તથા ઈંગ્રેજ એવું બેવડું રાજ હતું. જો વલંદા, ફીરંગી કે ફ્રેંચ કાંઈ ફરફાર કરે વા કહેતા, તો ઈંગ્રેજ જવાબ દેતો કે, નવાખ જાણે. પણ નવાખે કેવો જવાબ દેવો તે તેને કહેતાડરામાં આવતું, તેમ તે જવાબ દેતો. તે સંઘળાઓ એ " ફ્રેંચ રસ " સમજતા. નીચર કહે છે કે ખરેખરા હાકમતો ઈંગ્રેજ હતા. એકવાર નવાખે ઈંગ્રેજને કહ્યું કે વલંદાઓના વડાને મારે મળવું છે, પણ ઈંગ્રેજ તે મુલાકાત લેવાની નાપાડી; તેમજ તે રહ્યો. બીજાર ફ્રેંચનો ફેટલોક માલ નવાખની રજાથી ઉતારેલો. પણ ઈંગ્રેજની રજા લીધેલી નહીં, તે હાલ હાલ ઈંગ્રેજ પાછો વા હાણમાં ભરાવ્યો હતા. સને ૧૭૬૭માં રાહરમાં ધોંધાટ થયાથી નવાખનો એકલો હાથે ધનસાફ કરવાનો અખત્યાર રદ કરી, તેની સાથે ઈંગ્રેજ તરફના બે અમલદારો રાખ્યા. તે ત્રણે મક્કીને વહીવટ કરવા ભાગ્યા.

નવાળનું લરકર.

સને ૧૭૫૯માં નવાળ પાસે ફક્ત ૩૦૦૦ માણસનું લરકર હતું. તેમાંથી પણ ધીમે ધીમે ઘટાડીને ફક્ત ૭૫૦ માણસનું કરી નાખ્યું હતું. અને સને ૧૮૦૦માં સેવણ કાઢી નાખ્યું.

પોલીસ.

પોલીસખાતું શહેરમાં રહેતું હતું. એ ખાતું ફક્ત શહેર તથા પરાંઓના ખંદોબસ્ત માટે જવાબદાર હતું. શહેર બહાર પરગણાઓનો પોલીસના અખત્યાર હેઠળ સને ૧૭૩૫થી તેગબખતખતે મરાઠાઓને આપેલો હતો. મરાઠાઓ જમીનનું મહેસુલ વસુલ કરતા, તેમાંથી એકસ ભાગ નવાખને મળે આપતા. નવાખ તેટલાથીજ સંતોષ પામતા હતા. દીવાની કોજદારી સુધી મરાઠાઓના હાથમાં હતી. તેઓ મહુલો ધજરે આપતા. એ ધજરદારો પ્રજાપર કૃર વરસાવતા. તેઓ જૂલમગારને નામે ચોલખાતા. તે માટે સને ૧૭૩૫ની આગમચ પરગણાઓના ખંદોબસ્ત માટે કોજદારો હતા, તે કાઢી નાખ્યા હતા. તેથી ગામડાંઓમાં રાજ તદ્દન અંધેર હતું. સુરતથી નીકળી ભરૂચ કે નવસારી જવું હોય તો સાથે વળાવા લેવા પડતા, અને તે છતાં જ લાંટાતા ગમે તેઓને નસ્ટી ગવાન સમજવામાં આવતા હતા. લાંટારાઓ દો તરેમાં કે ઝાડપર થોડે થોડે છટે ભરાઈ બેસતા. કાંઈ ફકીર કે ભીખારી ગળતા, તેઓ રસ્તાપર બેસી મુસાફરો કેટલા છે, એકલ ડોકળ છે કે પાંચ પચીસ છે, તેની ખબર ટાતરમાં ભરાયલાઓને પહોંચાડતું. જ્યારે તેઓ જાતાં કે એક બે છે, ત્યારે તેઓ જાણે ભીખ માંગવાને કાલાવાલાના બોલો બોલતા હોય તેમ બોલતા, અને વચ્ચે “ એકલ ડોકળકા અહલા બેલી, ” એવું બોલી

કુપાઈ બેઠેલાઓને બેતાવતા હતા. જો મુસાફરો ઘણા હોય અને લાંટી રાકા
ય નહીં એમ હોયતો બેલતા કે “સાત પાંચકા બલા.” લાંટારાઓની આ
નીશાનીઓ લોકોને બાણીતી થઈ ગયલી હતી. તે સિવાય તેઓ સેંકડો
તદ્બીરોથી પોતાના ધંધો ચલાવતા. ગામડામાં એવી હાલહવાલી હતી કે,
એક સને ૧૭૮૮ના વરસ લગીતો એવી લાંટા નાંધાયલી છે. હાવી નામના
મુસાફરને સુરતથી ભરૂચ જવું હતું, તેથી તેણે પોતાની સાથે ૧૬ થોડેસ્વા
૨ રાખ્યા હતા. તે સહીત એ બહાદુર યુરોપીયન લાંટાચો વ્યારે સાધારણ મુ
સાફર કેમ બચે? કીમતીકી આગળ લાંટારાઓ ફેર વરસાવે છે, એવું સ
થળે બાણીતું છતાં કોઈ તરફથી તેના બંદોબસ્ત કરી રાકાચો નહીં.

પણ પાદશાહી વખતથી તળ સુરત શહેરમાં પોલીસનો બંદોબસ્ત સારો
હતો. એ ખાતાના ટીકો “કોટવાલ” હતો. એ અમલદારની નીમતુક કિલ્હીના
પાદશાહની તરફથી થતી હતી, તેથી જેમ જેમ પાદશાહી રાજ નખળું પકડું
ગયું, તેમ કોટવાલનો કાબુ ઘટતો ગયો. જ્યારે નવાબ પાદશાહથી સ્વતંત્ર
થયા ત્યારે તેઓએ કોટવાલને તાબામાં રાખવા, તેને માથે સને ૧૭૩૫માં
એક કમીશનર નીર્યો. એ કમીશનરને અમીનને નામે ચોલખતા હતા. પણ
જ્યારે પાદશાહનો અમલ તદ્દન ઉઠી ગયો, ત્યારે કોટવાલ કાઠી નાખ્યો. પણ
જ્યારે સીદીએ સને ૧૭૫૧માં કિલ્લો લીધો ત્યારે શહેરમાં પોતાના અખત્યા
૨ રાખતાને તેણે એક નાયબ નવાબ બતાવ્યો. જ્યારે ઈંગ્લેન્ડ કિલ્લો લી
ધો ત્યારે એ અમલદાર ચાલુ રાખ્યો, પણ સને ૧૭૭૭ માં તે કાઠી ના
ખ્યો, અને તેના પગારનો વધારો નવાબને મળતો થયો. એથી પોલીસના
બંદોબસ્ત છેક નખલો પડી ગયો. પરાંઓને માટે જે ફોજદાર હતો, તે ફોજદાર
૨ કાયમ રાખ્યો. એ ફોજદારનો ચખતો ચાને થાણું ગોપીતળાવના દરવાજા
ને માથે, જ્યાં આજે સાંઘનું ટકીઓ છે, ત્યાં હતો. એ ફોજદાર સદાગં પરાં
ઓના અને ચોરાસી પરગણાના બંદોબસ્ત રાખતો. આવું હોવાથી અને શ
હેરમાં ઘણા થોડા સિપાઈઓ હોવાથી સને ૧૭૯૫માં હિંદુ તથા મુસલમા

ના વચ્ચે ધર્મને સગવડ હુંલસ થયું, તે હુંલસ ઘણી મુશ્કેલી આપ્યું; તે હુંલસ રખું ખેસાડી શકાયું નહીં.

અમીનના હાથની જે ઘણા થોડા સિપાઈઓ હતા. પોલીસખાતાના નાક રોને પગાર મળતો નહોતો. તેઓ સગત, નાત્રાં, જનાઈ. તથા જમનવારપર વેરા સેતા. તે ઊપરાંત ગાડી ઘોડા, અને ઘાસ કડખ વગેરે પર કર સેતા, તે માંથી જ ઉપજ તે ઉપજમાંથી, તેઓને વહેંચી આપવામાં આવતું.

કંપનિ સરકારે સુરત સીધું ત્યારે તેણે અબુજીની દોટવાલી કાઢી નાખી, ૧૦૦ સિપાઈઓની નીમતુક કરી. એ સિપાઈઓને મેલસ્ટ્રેટના તા ખામાં રૂપિયા અને તેઓના દર મહીને ૩૦ પ ના પગાર કરચો.

ઇનસાફ.

પોલીસના કામ જેવુંજ ઇનસાફનું પણ હતું. તે ઢંગધડા વગરનું અને ઘોંટાળા ભરેલું હતું. કોઈ એકસ ન્યાયાધિસ નહોતો. જૂદે જૂદે હાથ, વગ ર ધોરણે ન્યાયનું કામ હતું.

મરાઠાઓ તથા સવળા યુરોપીયન કાઠીવાળાઓ પોતાના તાખાના માણ સોના ઇનસાફ કરવાના અખત્યાર વાપરતા. પીઠાંવાળાઓ ઉતરતી વ રણના સોફોને માંગતાં લહેણામાટે પકડાવી મંગાવતા, તેઓને ખાંધી માર તા અને કુદ કરતા. નવાખ સાહેબના હાથ નીચે ખેવડા ન્યાયધીશ હતા, તેમ ની ઊપર વળી અપીલની કોરટ હતી, એક દરખાસી અદાલત હતી તેનો વડો, નવાખનો ભાઈ હતો. ખીલ નવાખ સાહેબની પોતાની અદાલત હતી. તેને 'ક રાધ હજુરી અદાલત' કહેતા. એ કોરટોના તાખામાં ખીલ દીવાની તથા ફોજ દારી કોરટો હતી. રાહેરની પોલીસ કોરટ હતી, તે અબુત્રા, દોટવાલી, તથા અમીનીને નામે ઓલખાતી. તે પાછળથી દીવાની ઇનસાફ પણ કરતી. એક ફોજદારી કચેરી હતી, તે ગોપીતળાવ આગળ હતી. તેને ચોરાસીનું શાખું

એ નામે પણ આજખતા હતા. એ થાણાનો વડો પણ નવાખનો ભાઈ હતો. મહેસુલખાતામાં કરાઈ સરકાર બક્ષી એ નામે અમલદાર હતો, તેના જુલમ થી લોકો ઠર ઠર ધુજતા હતા. એ ઉપરાંત મહેસુલ ખાતાનો વડો એક ખીજો હતો, તેનું નામ ઝફીરખાન હતું.

ઇનસાફ ઘણો મોઘો હતો. કારણેનું પહેલું કામતો દાવા આવે તે ઉપર નાણું સઘ નાણું ભેગું કરવાનું હતું. ફોજદારી કામમાં ઘણીખરી દંડની જ વાત હતી. વરસે રૂ ૪૦૦૦૦ દંડના ઉપજતા હતા. દીવાની કામમાં જેટલી રકમનો દાવો હોય તેથી અડધી રકમનો ખર્ચ હતો.

સને ૧૮૦૦માં સુરત કંપનિના હાથમાં ગયું ત્યારે એક અમલદાર ની માયો. તેનો દરજ્જો જડજ અને મેજસ્ટ્રેટનો હતો. સુરત રાંદેર તથા આસપાસના પરગણામાં જડજ તરીકે તે દીવાની કામ કરતો તથા મેજસ્ટ્રેટ દાખલ ફોજદારી કામ કરતો હતો.

મુસલમાન લોકોના ધર્મ સંબંધી તથા સંસારી મુકરદમાઓ ચકવવાનું કામ એક જડજના હાથમાં હતું, તે કાજી કહેવાતો. તેજ અમલદાર સગન ની નાથ રાખતો, તથા દસ્તાવેજો રજીસ્ટર કરતો હતો.

એ ઉપરાંત એક ખીજો નયાયાધિશ હતો. તે ઈંગ્લેન્ડ કંપનિ હતી. વણકરો, કારીગરો, મજૂરો વગેરેનો ઇનસાફ કરવાનો અખત્યાર કંપનિનો હતો. તેઓની ફરીઆદ કંપનિ આગળજ થતી. પણ ખીજો લોકો જેઓ નવાખના ઇનસાફથી અસંતોષી થયા હોય તેઓ ઈંગ્લેન્ડના વડા આગળ જતા. તેઓ ઈંગ્લેન્ડની પનાહ માંગતા. ઈંગ્લેન્ડ તેઓને નવાખના અમલદાર પાસે મોકલતો. તેઓ જો દાદ આપે તો ફીક નહીં તો આપરનો લૂકમ ઈંગ્લેન્ડના ચાલતો. સને ૧૭૯૬માં એવું બન્યું કે, લોકોને ઈંગ્લેન્ડ અમલદાર પાસે દાદ માંગવા જતા અટકાવ્યા. જેઓ જાય તેઓને પકડવા માંડ્યા. તેથી ઈંગ્લેન્ડ એક દોડી પીટાવી કે ઈંગ્લેન્ડ સરકાર લોકો પણ વખતે કોઈપણ કુખીની ફરીઆદ સાંભલવા તૈયાર છે, અને જેઓ ફરી

(૧૦૪)

આદ કરવા ઇચ્છતા હોય તેઓને માટે ચીફના બંગલાની બહાર એક ઘંટ રાખ્યો છે. તે ઘંટ તેઓએ વગાડવો. તે સાંભળતાજ કુખીની ફરીઆદ સાંભળવામાં આવશે.

મુસલમાન કોમનો ઇતસાફ કરવાનું કામ જેમ કાઠીનું હતું. તેમ હિંદુ તથા પારસી કોમમાં જે ટંદો ઉઠે તેનો ઇતસાફ કરવાનું કામ એ દરેક કોમના વડાના હાથમાં હતું. હિંદુ કોમના ટંદાના ફરલા નગરસેઠ લુખમીદત્ત કરતા. અને પારસી કોમના ટંદાના ફરલા મોદી કરતા હતા.

ખેતી અને ખેડુત.

અઢારમી સદીના ખેડુતા વિશે રહેવારિનસ લખેછેકે તેઓ ઉદ્યોગી ખેડુત હતા. ખેડયા વગરની જમીન ક્વચિતજ નજરે પડતી હતી. તંબાકુ તથા ઘઉં ઘણો સારો થતો હતો. એ ઘઉં બહેવીઆ જતો હતો. પારસનસ લખેછેકે, તંબાકુ ઘણી સાંભાળથી ચક્રવવામાં આવતો; તે સફાઇદાર અને ખુશબોદાર હતો. એ તંબાકુ મોખા ખાતે જતો હતો.

સુરતની આસપાસની ખેતી ઘણી ઉત્તમ હતી. ખેતરોને વાડ કરતા, અને વાડેવાડ આંખા આમલીના શોભાયમાન ઝાડો આવી રહેલાં હતાં. તેમાં ભાત, ઘઉં, બાજરી અને બીજો દાણો થતો હતો. કપાસ, સાણ, તંબાકુ, આળનામના જૂદી જૂદી જાતના રંગવાના કામમાં આવતા છોડવા પુષ્કળ થતા હતા. તલ, દીવેલી વગેરે કકડે કકડે જણાતું હતું.

વાડી અને બાગ બગીચા શોભાને માટે કરવામાં આવેલાં હતાં, તેમાં કોખીચ, કાલીફલાવર, વટાણા, ટ્રેવખીન, આરટીચોક, એસપેરેગસ વગેરે ભાતભાતની વેલાતી તરકારીઆ ઉપરાંત, પટેટા, ગાજર, મુળા, સાલીફ વગેરે ગાડેગાડાં થતું હતું. તે જુવું તેવું નહોતું. પર સાંભાળથી અને કીસબથી સારી રીતે એ છોડના ઉછેરવામાં આવતા હતા. શાક ભાત ભાતનાં થતાં હતાં.

“ ચૌરયાસી ખંદરનો વાવટો. ”

આખા હિંદુસ્તાનમાં સુરત માટું ખંદર હતું. પરદેશ જવાનો માલ સઘળો એ શહેરની મારફતે જતો, તેથી હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગનો માલ હિંચાં આવતો. તેથી આખા દેશનાં સઘળાં શહેરો સાથે વહીવટ હતો. સુરતને તરી ને રસ્તે ૮૪ ખંદરો સાથે વહેવાર હતો એવી લોકવાણી છે. એશિયા, યુરોપ, આફ્રિકા અને મહાશાગરમાં આવેલા બેઠા માંહેલાં ૮૪ ખંદરથી વેપારને માટે વેપારીઓ આવતા હતા. તાપી નદી જૂદા જૂદા દેશોનાં જૂદી જૂદી ધપછપના વહાણો વી ભરપૂર રહેતી તેથી “ ચૌરયાસી ખંદર ” એ એક નામ હતું, પણ ખંદરો જો ગણીએ તો ઓછાં વધતાં થાય. સુરતને ક્યાં ક્યાં ખંદરો સાથે વહીવટ હતો, તે ખંદરોનાં નામ નીચે આપ્યાં છે:—

નવસારી.	ગંદવી.	ખીલીમોરા.	વલસાડ.
દમણ.	માહીમ.	વસાઇ.	મુંબઇ.
રતનાગીરી.	ગોવા.	માંગલોર.	ટૂલીકટ.
કોચીન.	અલપાઇ.	માહી.	તાલીચરી.
કોલ્કો.	ટીનવલી	તેજોર.	પોંદીશરી.
મદરાસ.	મછલીપટમ.	ખાલસુર.	કલકત્તા.
રંગુન.	ખંતામ.	ખટેવીઆ.	અચીન.
મોહ્યુક્કસ.	ખંદા.	જેપાન.	ચીન.
સુંહલી.	ભગવા.	ભરૂચ.	ખંખાત.
ધોધા.	ભાવનગર.	દીવ.	માંગલોર.
વીરવલ.	પોરખંદર.	દારકાં.	મંડવી.
કરાંચી.	મસ્કત.	ગોમખરૂન.	હોરમઝ.
ઇરાન.	સોડોત્રા.	જદા.	મંક્કા.

મહીના.	મોખખા.	સ્કંદરન	અલેખો.
ખત્તા.	કુરેમનીઆ.	અધુધા.	મોરીસ.
મોહીલા.	મૈયાતા.	જોઆના.	મોઝાંખીક.
મેદેગેસ્કર.	સોમાલી.	એમિસીનીઆ.	જંગખાર.
વેનિસ.	ધરટખેલ.	આરમીનીઆ.	નેટલ.
કૃપ.	ઈંગલાંદ.	જાંસ	રપેન.
પોરટુગલ.	હોલંદ.	જર્મનિ	દેનમાર્ક.
સ્વિડન.	આસ્ટ્રિયા.	રોમ.	ગ્રીસ.
લેગેરોન.	જયોરજીઆ.	ગિનિ.	મિસર.

વેપાર.

મુરતી કપડમાં કીનખાખ અનુપમ હતો. તે શોભાયમાન અને ટકાઉ હતો. તેની ભાત રેશમી રહેતી, તે ઉપર સોનેરી તથા રૂપેરી કસબની કીનારી આ વણવામાં આવતી હતી. એમાં જૂદીજૂદી જાતનું સુતરાઉ કપડ ખનતું હતું, તે ઘાઘું ખરું જાડું હતું. જાણી મલમલ નવસારી અને ભરચમાં ખનતી; તેવી કોઇ ઠેકાણે નહોતી. હરેક નવો નવો કીસખ મુરતમાં જોવામાં આવતો. એટલા કીસખી કારીગરો એમાં રહેતા તથા પોરાતા હતા કે છેક આરખ સ્તાનથી ગેંડાના ચામડાં આવતાં, તેને સાફ કરીને કાચખાની પીઠ જવા કઠણ લીસાં તથા સફાઈદાર બનાવતા. તેપર રૂપાના ભારે ભારે ખીલા મારી તેની ઢાલ બનાવતા. એ ખીલા માથેથી ૧ ઈંચ વ્યાસ જેટલા મોટા રહેતા. એ ઢાલ પાછી આરખસ્તાન જતી. વ્યાં ફરેકના ૩૦ થી ૫૦ રૂપીઆ ઉપ જતા. એ ઢાલનો ખપ તમામ આરખસ્તાનમાં હતો. ફરેક શક્તિવાન આરખ પાસે એ જાતની એક પણ ઢાલ તો રહેતીજ.

હરાની અખાત તથા અરખસ્તાન તરફ ફરતાં વહાણોની કમાઈ સને

૧૭૯૬ લગી ઈંગ્લેન્ડના હાથમાં હતી. તેઓ વેપારીઓ પાસેથી ભાડે રાખી, દરે ૬ ટન દીઠ નફો ખાતા. સન ૧૭૯૯માં એ પ્રમાણે એક હથુ વેપાર ઈંગ્લેન્ડ ખાંડ કીધો. વ્યારથી એ લતાઓપર નવાખતું ૧, ઈંગ્લેન્ડનાં ૬ અને વેપારીઓના ૧૦ વહાણ કરવા લાગ્યાં.

સમુદ્ર એટલે તરીને રસ્તેના વેપાર સને ૧૭૮૯માં ઘણો ઓછો થઇ ગયો હતો. મુખ્ય વેપાર યુરોપના આયાત માલના હતો. તેમાં ઈંગ્લેન્ડ, વલંદા તથા પોર્ટુગીઝના વેપાર બહોલો હતો. ત્રાંબુ, રેશમ, લાખ, ચાહ, ખાંડ, બીલોરકામ, અને તેજનાં એ માલ બંગાલા, ચીન તથા વલંદાના સંસ્થાને ખાતેથી આવતા હતા. હાથીદાંત આફ્રિકા ખાંડથી પોર્ટુગીઝ લોહો લાવતા હતા. નગદી, કાફી, ખારેક, વગેરે આરબસ્તાન તથા ધરાનથી આણતા હતા. નિકાસ માલમાં ઉંચી જાતનું રેશમી તથા સુતરાઉ કપડ અને ગળી આરબસ્તાન તથા ધરાન દેશ લઇ જતા; ૩, ગળી અને કાપડ આફ્રિકા લઇ જતા; મદ્રાસખાતે ૩ જતા; ચીનખાતે ૩, કરિઆણું કાપડ અને કાશ્મીરી શાલ જાખંધ ઓકલતા, અને મોરીશસ તથા યુરોપ ખાતે થોડોઘણો ૩ જતા હતા.

યુરોપથી થતી આયાતમાં પરવાળાં, કર્પુરી, કાથના મણકા, ત્રાંબુ, લોહું, ત્રાંખાંનાં પત્રાં, સોય, આરસી, અને ભાત ભાતનાં નાનાં મોટાં શોભાયમાન રમકડાં હતાં. એમાનો ઘણોખરો માલ વેનિસ થઇને આવતો હતો. વેનિસથી સ્કેનદેવન, અલેક્ષા અને બ્રામામાં આવતો. બ્રામાથી સુરત આવતો હતો.

નગદીમાં સોના રૂપાની પાટ અને સિક્કા આવતા હતા. સિક્કાઓમાં વેનિસના સિક્કિવજ આવતા, તે દરેક રૂપીઆ ૪ નો હતો. જરમનિના ૬૫ લર ૩ ૪) નો, ટરકી ખાતેથી ૩ ૩ ના સોનાના સિક્કા, અને ધરાનથી રૂપાના આવતા હતા.

નિકાસમાં મુખ્ય વેપાર કાપડનો હતો. એ કાપડ સુતરાઉ હતું. તે તરે હ તરેહતું, જાડું, જાણું, જાપેલું, રંગેલું, અને ભાત ભાતનું રંગબેરંગી વણાટનું હતું.

કાશ્મીરની શાલ ખારીકમાં ખારીક ઊતની કીમતી અને અમીર ઊંમ રાવોના ખરની ખતતી તે સુરત આવતી હતી. હિયાંના વેપારીઓ તે દેસાવર ચઢાવતા હતા.

રેશમી કાપડ છેટલુંક તદ્દન રેશમનું અને છેટલુંક રેશમ અને સુતરનું ખતનું હતું. પહેલે નખરે દોટી હતી. તે ઇરાન, આરબસ્તાન, એ બિસીનિયા તથા આફ્રિકાના આખા પૂર્વ કાંઠાપર જતી. આસીમાની રંગનું સણનું કાપડ ઈંગ્રેજ તથા વલંદાઓ ખરીદીને ગિર્નિખરતે મોકલતા. ખંખાતના આસીમાની તથા સર્ફ રંગના ચેકરેલ નામના કાપડના આરબસ્તાન તથા ટુરકસ્તાનમાં ઝંઝા ખતતા, તે તમામ કાપડ તે દેશો ખાતે જતું. તે રૂકત રેશમનું નહીં, પણ તેમાં કસબ વણવામાં આવતો. ભરચનું ધોળું કાપડ જેને દોટી તથા બાસ્તાને નામે ઓળખતા તે કાંઠાની પાત્રી જેવું ખારીક થતું, તે ઇરાન તથા ટુરકસ્તાનમાં અમીર ઉમરાવો ઉનાળાના પોશાકમાટે વાપરતા. પાઘડીના કામ માટે એક જાતની ખારીક મલમલ થતી તેને બંધે છેડે કરખી છેડા રાખતા.

અમદાવાદની છીટ તથા છાપેલું જેવું કાપડ ચકચકિત અને ટકાઉ ખતનું, તેવું ફોરેમોન્ડલ કાંઠા સિવાય આખી દુનીઆમાં ખતનું ન હોતું. તે ઇરાન ટરકિ અને યુરોપખતે જતું. એ છીટના જવા, સુમાત્રા તથા મલકક ના બેરોના દ્રવ્યવાન લોકો ફેંટા બાંધતા. ખરહાનપુરની ગાજ આસીમાની રંગતી થતી, તે ઇરાન તથા ટુરકસ્તાનમાં ગરીબ ગરબાઓ અને સાલ રંગની તવંગર લોકો વાપરતા. ટુરકસ્તાનનો સુલતાન યાહુદી લોકોને સર્ફ વાપહેરવા દેતો નથી. તેથી યાહુદી લોકો એ ગાજની પાઘડીઓ પહેરતા.

સુરતી ગજ છતારી, અજેઓ, વગેરે માલ એવી સૂક્ષ્મથી હાથના વણેલો ખતવવામાં આવતો કે તેની સૂક્ષ્મ ચળકાટ અને ઘટ કુમાસથી યુરોપના તાલેવાન લોકો, તે ગમે એવું મોઢું છતાં તે ઉપર મોહી પડતાં. તેના રંગ પાકો ને પાકો અને ખડુંજ ભપકાદાર રહેતો હતો. ગમે એટલા ધો પડે તો લગડું

કાઠે પણ રંગ ખસતો, કે લગારે ફીકકો પડતો નહોતો. તેમાં જાત જાતના રંગબેરંગી કર્મી કૂલો પાડવામાં આવતાં હતાં. એ કૂલવાળું કમ્પઝ ટરકિના સુલતાનના અને ધરાનના શાહના દરબારમાં વપરાતું હતું. કાશ્મીરની શાલના જેવી શાલ સુરતમાં પણ બનતી હતી; પણ ઉર્ન મોઘું પડ્યાને લીધે તે નો ભાવ પોષાતો નહોતો. સુરત ખાતેથી જૂદા જૂદા રંગની ઓળમાં દણી જૂન હલકી પ્રાણ ઉંશળી અને સુઆળી શાલસાથે તેવીજ ઉનની પાઘડીઓ ધરાન તથા તુરકસ્તાન જતી. ઉંચી પાઘડી એક હજાર ક્રાઉન એટલે અડી અડી હજાર રૂપિયાની થતી.

એ પ્રમાણે દરેક રાહર અને પ્રાંતખાતેનો માલ સુરતને ખંદેરેથી દેશાવર જતો. નીંબર નામનો મુસાફર અને ૧૭૬૩ માં લખે છે કે સુરત આખા હિંદુસ્તાનની સૌથી કીમતી પેદાશોની વખાર હતું. એવી રીતે સન ૧૭૭૭ લગી ચાલ્યું, અને પછી હુટવા માંડ્યું હતું. કસ્ટમના જકાતની ઉપજ ઊપરથી એ ઘણું સાફ જાણાઈ આવે છે. સને ૧૭૫૯ માં જકાતના રૂ. ૨૫૬૫૦૦ ઉપજ્યા હતા, ત્યારે સન ૧૭૯૮માં ઘટીને છેક રૂ. ૩૯૦૦૦૫૨ આવી ગયા હતા.

સને ૧૮૦૦ના સાલમાં સુરત ઈંગ્લેન્ડના હાથમાં આવ્યું ત્યારે આયાત તથા નિકાસ મળી રૂ. ૩૫૬૫૮૪૧નો વેપાર રહ્યો હતો. તેની વીગત:—

જે જાણસોપર કસ્ટમના વેરો લેવાતો તે	રૂ. ૮૬૯૩૭૭.
“ સરવિફ્રિકેટ ટેક્સ ”	૧૫૦૦૪૭૯.
“ કસ્ટમ તથા મુકાત ”	૩૮૩૮૬૩.
“ સરવિફ્રિકેટ ટેક્સ તથા મુકાત ”	૮૧૨૧૨૨.

જે જાણસોપર એકઢી મુકાત લેવાતી, તે જાણસોના હિસાબ ગણથો નથી, તેથી તે ઉપજ જૂદી છે.

તે વરસમાં વેપારની મુખ્ય જાણસો આયાત તથા નિકાસમાં ૩૮ જાત

ની હતી. તે નીચે મુજબ:—

વેપારની જાણસ.

રૂપીઆ ૧ લાખથી ઊપરની કીંમત.

૩૦

હાથીદાંત	૩૨૨૨૮૦.
સુતર	૨૧૬૧૩૦.
ખાડ	૧૮૨૦૮૦.
ત્રાંચુ	૧૭૦૧૮૦.
દાલર	૧૬૪૨૦૦.
ચાદર	૧૨૮૫૬૦.
કીરમજ	૧૧૦૫૧૦.

રૂપીઆ ૫૦ હજારથી ૧ લાખ સુધીની.

શાલ	૯૫૨૬૦.
ખાફતા નામનું ઝીણું કાપડ	૯૩૩૧૦.
રેશમ	૯૩૨૫૦.
ખાંડ	૯૧૫૫૦.
ઘોતી	૮૨૭૮૦.
સોંપાદી	૮૧૦૮૦.
કટનિસ.	૭૨૧૦૦.
પાલનપુરી (કાપડ)	૬૨૫૪૦.
અલેચો	૬૦૮૬૦.

રૂપીઆ ૨૫ હજારથી ૫૦ હજાર સુધીની.

કુપતા	૪૮૩૭૦.
જેલી (તેલ)	૪૭૦૮૦.

સોઢું	૪૬૨૫૦.
તળ, તમાલપત્ર	૪૪૩૦૦.
ખારેક	૪૧૨૦૦.
સિંદુર	૩૯૫૦૦.
લવેંગ	૩૨૨૮૦.
ખાત	૨૮૨૬૦.

રૂપીઆ ૧૫ હજારથી ૨૫ હજાર સુધીની.

કાપડ	૨૪૬ ૫૦.
સુરંગી	૨૪૫૦૦.
લુંગી	૨૨૬૫૦.
છીટ	૨૨૪૫૦.
મરી	૨૧૫૬૦.
શાકર	૨૦૩૬૦.
કાચાનાં આમડાં	૨૦૩૧૦.
પાઘડી	૧૮૬૫૦.
દીવેલ	૧૮૫૬૦.
ધી	૧૮૦૭૦.
પટોળી (રેશમી કપડું)	૧૫૯૬૦.
સાણા	૧૫૭૬૦.
ખજુર	૧૫૬૭૦.
મરુણ	૧૫૫૧૦.

ઉપજ.

સને ૧૭૫૬માં સરકારી આમદાની ઘટી ગઇ હતી. એ વખતે ૩ લાગ

પકા. નવાબને ભાગે રૂ ૬૭૦૧૩૦, મરાઠાને ભાગે રૂ ૧૨૭૫૦૦, અને ઈંગ્રેજોને ભાગે રૂ ૬૦૦૦૦ આવ્યા હતા. શહેરની ઉપજ આટલી મોટી હતી, તે છતાં નવાબ પાસે સીલક રહેતી નહોતી. મરાઠાઓ ખખડતા હતા, અને વગ આવે ત્યારે પોતાના ભાગ વધરાવતા હતા.

સને ૧૮૦૦માં શહેર પીધું, તે વરસમાં ઉપજ રૂ ૮૦૬૩૫૦ની અને ખરચ રૂ ૬૪૫૬૯૦નો હતો.

ઈંગ્રેજને કિલ્લાના તથા દરીઆઇ લશ્કરને ખરચ, આવક કરતાં વધારે હતો. ઈંગ્રેજ સને ૧૭૫૬માં કિલ્લો લીધો ત્યારથી તે સને ૧૭૯૬ લગીનાં ૩૭ વરસમાં તેને ઉપજ ઉપરાંત રૂ ૬૬૯૮૨૫૦નો ખરચ વધારે થયો હતો.

જમીનનું ગહેસુલ.

જમીનનું ગણોત પરભારયું નવાબ સાહેબને મળતું નહોતું. પેશ્વા અથવા ગાયકવાડ તે વચ્ચલ કરતા, અને હિસાબ મુજબ નવાબને ફાલો મળતો. જાગીરદાર લોકોને ગણોતીઆ દુખી કરતા. બક્ષી સરખાના ગણોતીઆ તેને ગાંઠતા નહોતા. મરાઠા ગણ હોય તો તે મળતું. નહીં તો રખડી જતું. ઉમરા ગામમાં બક્ષીની જાગીર હતી, તેના ગણોતીઆ હથીરખંધ માણસોની ટુકડી જતી ત્યારેજ ગણોત આપતા.

મુકાત.

ખીજ ઉપજ મુકતની હતી. એ મુકત નવાબ તેગબખ્તખાને સને ૧૭૩૫માં નવી દાખલ કરી હતી. શહેરમાં ખુરકી મારગે જે વેપારની જાણસો આવે તે ઉપર મોરચે મોરચે જે જે વેરો લેવામાં આવતા તેને મુકત કહેતા હતા. એ મુકત ગુજરાતથી આવેલા બે સખસોએ પહેલાં રાખી. તે સખસો

તે મંગલજી અને વસન ભાટીઓ હતા. મુકાતમાંથી સને ૧૭૭૮ના હીસાબ મુજબ રૂ ૪૨૬૨૩૦ ઉપજતા હતા. મુકાતઘરોના જૂલમનો કાંઠો નહોતો. તેમ છતાં વેપારીઓ મુકાત ખ્યાવવાને હજારો રીને દગો ફેંટકો કરતા હતા. જકાત એકઠું તરફેણું નહોતું. ફેટલીક જાણપર એકઠું વેરો હતા, અને ફેટલી કપર બે તથા ફેટલીકપર ત્રણ હતા. મુકાત, જકાત અને સરટેફિટ ટેક્ષ, એવા ૩ વેરો હતા.

મુકાત જે સોરએ લેવાતું. તે દરેક જાતના આનાજ, કળ કઠોલ, ઘી, માખણ, ખાંડ, તંબાકુ, વગેરેપર હતું.

પુરકી જકાત આનાજપર સોંકડે ૫ ટકા લગી લેવામાં આવતું. તે જુવું આનાજ તેમ ટકા ૧ થી ૫ લગી લેવાતું. ઘીપર ૧૦.૫૫ ટકા, ખરેખર ૧૧.૭૫ ટકા, અને તંબાકુ ૧૨ ૩૦.૧૦ ટકા લેવામાં આવતું હતું.

પુરકી જકાત ઉપજાવવાને જે ઇમારા આપતા, તે મુકાત કહેવાતી, અને ઇમારતોને મુકાતઘર કહેતા.

જકાત.

ત્રીજો વેરો કસ્ટમનો હતો, તે જકાત ગણાતું. પુરકી જકાત જૂઠું અને કસ્ટમનું જકાત જૂઠું આપણું પડતું.

કસ્ટમનું જકાત ૧૦૧ જાણસોપર લેવામાં આવતું. તેમાં મુખ્ય, રંગા, ફળફળાદી, અને ખનાવટની વસ્તુઓ હતી. એના ઉપર એક સરખું રા! ટકા જકાત હતું, તે ઉપર કહેલી પુરકી જકાત ઉપરાંત નવું આપણું પડતું. ફેટલીક વસ્તુઓપર કસ્ટમનું જકાત ભારે હતું. હીંગપર ૮.૩૩, હરકાંપર ૮.૮૨, મીણપર ૧૦.૬૭, ઘીપર ૧૧.૮૭, અને લાખપર ૩૦.૬૮ ટકા હતું.

સરટિક્ષિટ ટેક્સ.

ચોથો વેરો સરટિક્ષિટ ટેક્સ હતો. ફેટલીક જાણુસપર ઉપલા બે વેરા આ પાંચા ઊપરાંત આ ત્રીજો પાણી આપવો પડતો.

એ વર્ગમાં ૧૧૫ જાણુસપર જકાત હતું. એ જકાત સરટિક્ષિટ અથવા માફી જકાત કહેવાતું. ઈંગ્લેન્ડના પરવાનાથી લામેલા માલપર ૧૧૫ થી ૩ ટકા (પાણુ ઘડેમ તથા લુખાનપર ૫ ટકા, હીંગપર ૯ ટકા, અને લાખપર ૪૬.૬૩ ટકા). એ સંઘળા-લાટીના માલ કહેવાતો.

નવાખની માફીમાં આવતો, તેપર ૦૧૧૧ ટકા લેવાતો. એ-કુરજનો માલ કહેવાતો હતો.

“ ચામડી ” મુજબ કર.

ચાલુ કુરજનો વેરો વેપારીઓપાસેથી નાતજતનો તક્ષવટ રાખીને લેવામાં આવતો હતો. નવાખ સાહેબ મુસલમાનો પાસેથી સેંકડે ૨૧૧ ટકા આરમીનીયન પાસેથી સેંકડે ૩૧૧ ટકા અને હિંદુઓ પાસેથી સેંકડે ૫ ટકા લેતા હતા. એક ખાસ વેરો હતો, તે તેગબખતખાંએ ૧૭૪૬માં નાખ્યો હતો, એને એકોટરો કહેતા. કેમકે લડાઈના ખરચ માટે ચોઠાં વરસ સેંકડે ૧૮ ટકા કર નાખ્યો હતો. એ એકોટરો ઈંગ્લેન્ડ સને ૧૭૫૯ની લડાઈના ખરચ વસૂલ કરવા ફરીથી નાખ્યો હતો. મુસલમાનો તથા હિંદુ તરફના પહેલા વેરાની ઉપજ આખી નવાખને મળતી. આરમીનીયન તેમજ હિંદુ અને મુસલમાનો ઊપરના ખીજ વેરાની ઉપજ ઈંગ્લેન્ડને મળતી. તેમજે જૂઠા જૂઠા વેપારી વર્ગના લોકો જે એકંદર આપતા તે આ પ્રમાણે હતા. મુસલમાનો-૪૧૧ ટકા અને હિંદુઓ-૭ ટકા.

નાતજાતનો તક્ષવટ રાખ્યા વગર કર લેવાડંવાની
ઈંએજની ઠાશેય.

ઉપર જોતાં માલમ પડે છે કે હિંદુઓપર જોજો ભારે હતો. તે જો
જો જો કરવાને અને સોને સરખા ગણવાને ઈંએજ બહુ દેશીશ કરતો. સ
ને ૧૭૬૩માં મીડે હાદજાની મહેનતથી હિંદુઓપરથી ૧ ટકા ઘટાડી ૬ કર
યા, તે પ્રમાણે સને ૧૭૬૨ લગી ચાલ્યું.

ઈંએજ પોતે કર ઠગ લેતા ?.

ઈંએજ પોતાના તાખાના વેપારીઓપર નાતજાતનો તક્ષવટ રાખ્યા વ
ના ૪ ટકા લેતા હતા. આ ઉપરાંત ૧ ટકા એક્ટેરા કરતો, અને એક બીજો
' કનવોય ડયુટિના ' મલી બે. જુમલે ૬ ટકા લેતા હતા. સને ૧૭૬૪માં ઈંગ્લાં
દથી હંકમ આવ્ય થી તે ઘટાડીને ૨૦ ટકા કર્યા. તે મુજબ નવાબ પાસે પણ
કરાવ્યું. પણ સને ૧૭૬૬માં માલમ પડ્યું કે આવક ઘટી ગયાથી ખરચ
પૂરો થતો નથી, તેથી પાછો વધાર્યો.

પરદેશી ઠાઠીવાળાઓ.

કેંચ, વલંદ તથા ફીરંગી, ફરમાનનાં લખાણ મુજબ, ૨૦ ટકા નકત
આપતા હતા. તેજ કાયમ હતું.

પરદેશી ઠાઠીવાળાઓની હાલત.

અહરમી સહી પૂરી થયાં પહેલાં વલંદઓના વેપાર મુસ્તમાં ઘણાખરો

પડી ભાંગ્યો હતો. સને ૧૭૯૬માં તેઓની કોઠી ઈંગ્લેન્ડ લઈ લીધી હતી. પણ ૧૮૧૫માં જો કે. તે પાછી આપી, તોપણ વેપાર કરો તેમના હાથમાં રહ્યો ન હતો. તેઓની કોઠી ૧૮૨૫માં તદ્દન ખાલી હતી, અને વલંદાઓના વડો તે ખાલી કરી ઈંગ્લેન્ડને આપી દેવાને હુકમ હોલંદથી આવવાની રાહ જોતો બેઠો હતો.

ફ્રેંચ લોકોની કોઠી પણ સને ૧૭૯૬માં ઈંગ્લેન્ડે જપ્ત કરી હતી. પણ એ કોઠીપણ ૧૮૧૫માં લઠાઈ ખંધ પડેથી પાછી આપી. એ કોઠીના ગવર્નર મરણ પામ્યો તથા બીજા અમલદારો એક પછી એક મરણ પામ્યાથી ખાડીનાઓ મોરીયસે જતા રહ્યા. ફ્રેંચ લોકોની માત્ર એક નિશાન સુરતમાં છે, અને તે અઠવાના મોરચા બહાર બેલેર અથવા ફ્રેંચ ગાર્દનને નામે યોગપ્રાય છે.

પણ એ સઘી પૂરી થતાં લગી પોરટયુગીઝ લોકોની કોઠી હતી, પણ તે પણ ઘણી આબાદ હાલતમાં નહોતી.

નવાબી રાજ્યના છેલ્લા દિવસો.

સને ૧૭૬૬માં જાનેવારી મહીનામાં નવાબ મીરની ક્રામુદીનખાન મરી ગયા, અને તેઓની પાછળ એક મહીને તેઓના બાળક શાહુજહો મરણ પામ્યો. તે વખતે મરનાર નવાબના લાંબું મીર નાસરુદીનખાન અને નવાબના કુટુંબના બીજો દાવાદાર સુરતની નવાબી માટે હરીફાઈ કરવા લાગ્યા. તેઓમાં ના એકને ઈંગ્લેન્ડે ગાદી આપી નહીં.

આ વખતે હિંદુસ્તાન દેશમાં બ્રિટિશ રાજ બળવાન થયું હતું. ચોતરફ ઈંગ્લેન્ડનો વાવટો ઉડતો હતો. પ્લાસીના યુદ્ધથી ખંગાલા ઈંગ્લેન્ડના તાબામાં આવ્યું હતું. એ યુદ્ધમાં ઈંગ્લેન્ડના ફક્ત ૩૦૦૦ માણસો હતાં અને ખંગાલાના નવાબ સીરાજુદ્દલા પાસે ૫૦૦૦૦ હતાં, તે છતાં એક દિવસમાં તે હાર્યો હતો. એ અતુલવ પછી તાજો અતુલવ સને ૧૭૯૬માં ઈંગ્લેન્ડને માઈસોર ખાતે મળ્યો હતો. ટીપુ સુલતાનને હરાવી, તેનું રાજ લીધું હતું. ફ્રેંચ કે વલંદા

એ તરફની ઈંગ્લેન્ડને કરી ખીક રહી ન હોતી. ખીક માત્ર પેશ્વા તથા મરાઠા એાની હતી. તેએાને પણ નબળા કરયા હતા.

આ વખતે હિંદુસ્તાનના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ મોર્નિંગટન નામના બ હાઇર પર્ફેલવાન હતા. મુંબઈમાં ગવર્નર તરીકે, મિં ઢંકન અને સુરતમાં ચીફ તરીકે મિં સીટન નામના બહોલા અનુભવવાળા કામદારો હતા. મામલો આ વેા હતા એવામાં નવાએ સને ૧૭૯૯ના દિસાંબર માસમાં તાંબાકુપર કર ના ખયાથી મહમદન જોડાએ હુલ્લડ કરયું.

સને ૧૭૯૯નું તાંબાકુ ખાખત હુલ્લડ.

મળને પણ વિનાશકાળે વિખીત બુદ્ધિ સુઝી. નવાખની આમદાની સને ૧૭૯૯માં છંક થઈ હતી, તે કરજદાર થઇ ગયો હતો. નોકરોના પગાર છ છ મહીનાના ચઢી ગયા હતા, તેથી તાંબાકુ અને અનાજની મુકાત આ પી. આથી લોકો ઉશ્કેરાઇ ગયા. ઈંગ્લેન્ડના વડા અમલદાર મીં સીટન તાં ૭મી જાનેવારી ૧૮૦૦ને દિવસે, મુંબાઈના ગવર્નર જોનાઠન ઢંકનપર નીચે મુજબ કાગળમાંએ હુલ્લડ વિરો લખે છે.

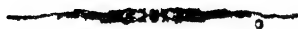
“ ચારસે પાનસે મુસલમાનીઓ તાં ૨૭મી દિસાંબરે ચીફની વાહી મા આવી, અને તાંબાકુ, દાણા વગેરેની અપાયલી મુકાત વીરૂધ્ કરીઆદ કરી સઘળીઓ તેને છુટે મહોડે ગાળો દેવા લાગી. તેણે તેમને જવાબ દીધો કે એ માફ કામ નથી. એતો નવાખસાહેબનું છે, માટે તેમને કહો. બક્ષીસાહેબ તે વખતે અંસ્વારીમાં પાલખીમાં બેસી નીકળેલા હતા, તેએાની પાલખીપર એ વીખરેલી ચારતો ગાળબેલ દેતી ઢુટી પડી. અને કહ્યું કે જો તમે દાદ ન હીં સાંભળશો તો મુંબઈના ગવર્નર આગળ ફરીયાદ જશું. એવી રીતે કિલ્લા ની સામે તેની પાલખી ર કલાક અટકાવી તેને રોકી રાખ્યો. બક્ષીએ તે પાત નવાખને કહી અને પુછયું કે આ બળવાનું કેમ કરવું ? નવાએ તેએા

ને ૩૨૦ મોકલ્યા. તેઓએ તે લીધા નહીં; અને બક્ષીની અસ્વારી પાછી આવે તેની રાહ જોતી ઉભી. બક્ષીસાહેબ છાનામાના દરીઆમહેલમાં જતા રહ્યા. બીજે દહાડે બક્ષી ઓક્ષીવ દરવાજે ગયા, પણ તે ઓરતોને લીધે ક્રાંતકની ભાગજેથી રાહરમાં દાખલ થયા. તે ઓરતોને ખબર પડી કે તે તો બીજે રસ્તે નાકો તેથી દોડતી જઈને અદરસ આગળ અસ્વારીને પકડી પાડી ને તે ઉપર હુમલો કર્યો. ઘણીએક ગાળમેલ દઈને છુમખરાડાં પાડીને તેઓએ બધીએ તેનાપર ઈંટ પથરા અને ધુલનાં મઠરો ચલાવ્યાં. તેથી સુરતમાં એક મહોરો ખતાવ ખનરો એવું ૩૫ થઈ પડ્યું. પણ પરમેશ્વરની મહેર બાની અને દુવાથી તે વાદલ ઊતરી ગયું.

પારસીઓ એકઠા થઈને મોદીને ઘેર ગયા અને કહ્યું કે ઈનસાફ મળે વો જોઈએ, નહીં તો અમને ગમશે તેમ કરીશું. મોદીએ ૪ દિવસમાં એ વિશે ખંદોબસ્ત કરી જવાબ આપવાનું કબુલ કરીધું. આથી તેઓ રાજ થયા અને ઘર ગયા.

તા. ૭ સુરતમાં મોદી પારસી કામના વડા છે."

આપરથી જાણાય છે કે, પ્રજાએ પોતાના રાજ કરતાના હાથ મજબુત કરવાને બદલે નબળા કર્યા હતા. તેઓજ તેની સામે થયાં, અને તેઓએજ અપમાનો આપ્યાં. આ સઘળું ઈંગ્લેન્ડ નિરાંતે જોયા કર્યું. ધાર્યું કે હવે સુરત લેતાના લાગ સારો છે. એ હુલ્લડ થયા પછી ૪ મહીને સુરત ઈંગ્લેન્ડના હાથમાં ગયું.

(૧૧૯)

પ્રકરણ ખારમું.

નવામપાસેથી સુરત લેવાને હિંદુસ્તાનના ગવર્નર જન
રેલ તથા મુંબઈના ગવર્નર વચ્ચે પત્ર વહેવાર.

નાગદાર ચાલે ચોઢ મોરનીં ગટન તરફથી,
નાગદાર જોનાડન દંકન ઉપર.

તા ૦ પમી ફેબ્રુઆરી ૧૭૯૯.

તમેએ વાપરેલી સમજથી હું તદ્દન સંતોષ પાગ્યો છું. હું અરજ
કરું છું કે, એ ગામતના જે ભાગનો ફડચો કરી નાખવાની જરૂર હોય તેનો ફ
ડચો, મને પુઝ્યા વગર તમારે કરવો.

મુંબઈના ગવર્નરે ગવર્નર જનરલપર લેખેલો પત્ર.

મુંબઈ તા ૦ ૧૬મી એપ્રિલ ૧૭૯૯.

સુરતના કારભારમાં મુંબઈના દાખલ કરવા માટે આવતાં દાણાં વરસ ક
રતાં હોવાના વખત ઘણો અનુકૂળ છે, તેથી તમે નામદારનાં મત તથા
મંજૂરચત્રો લાભ લીધા વગર ચોખું કરવાની અમારી મરજી નથી. તે
લાં હાલના જનચત્રોને સમજાવીને જે માગણી કરી છે, તે કબુલ કરાવવા
ને હડપણથી જેટલું ખતરો એટલું કરશું.

(૧૨૦)

સુખધના ગવર્નર મી૦ જોનાઠન દંકન ઉપર
સુરતના થીફ મી૦ સીટને લખેલો પત્ર.

તા૦ ૧લી અપ્રેલ સને ૧૭૯૯

મીર નાસરુદ્દીને કીરપારામની અથવા તેની આગલ શાહલ રહેતા કાઠ
પાણુ સખસની જાણવગર તમને મોકલેલો પત્ર ખરો છે તે બદલાઈ ગય
લો માણસ દેખાય છે. તે પ્રથમ નમનતાઈવાજો અને સઘળા દેખાવમાં તા
બેદાર હતા, અને પોતાના દરજ્જાપર હક કરતાં તે આપણી મહેરબાનીથી મ
લ્યા છે એવું જાણવતો દેખાતો.

૩કો મલ્યા પછી મેં તેની ખાત્રી કરી આપી છે કે, મારાં મત પ્રમા
ણે તમે (ગવર્નર) ગુરૂં થશો, અને મેં એટલે સુધી યાદ દેવાડી છે કે, સ
રકારની મરજી પ્રમાણે નહીં ચાલ્યાથી ભરચના નવાખના છોકરાઓની હા
લત કેવી થઈ છે તે તે છોકરાઓ સુરતમાં છે, તે દેખે છે.

મરહુમ નવાખના બાઈ મીર નાસરુદ્દીનખાન તરફનો ૩કો.

વગર તારીખનો. પહોંચ તા૦ ૧૮ મારચ ૧૭૯૯.

મારા બપાવા, બાપ તથા ભાઈના મલી જે આસરે ૪૦૦ નોકરો
છે તે સઘળાં કંપનીની આગાધીમાટે રાત દહાડો ફુવા માગે છે. આપણે
સઘળા ગોયા એક વહાણમાં, બેઠા છીએ તેનો વડો નામદાર ઈંગ્લાંદનો
રાજા છે. નામદાર કંપનિ અમારા પીતા, મુરખી તથા નહીં બદલાય એવા
મીત્ર છે. ખાતાનો આગલો ગેરબદોગસ્ત સુધારવાને મેં ઠરાવ કીધો છે, અને
ગેરવાજની ઉપજ કાઢી નાખનાર છું.

મીર નાસરૂદ્દીનખાને મીંઝ જોનાઠન ઢંકન પર લખેલો પત્ર.

તાં ૨૯મી મારચ ૧૭૯૯.

કુરજના વેપારીઓ એક મેજર તૈયાર કરતા હતા. તેઓ વગર કારણનું રમખાણ કરે છે. તેઓમાં એક પણ માણસ સારી આખરૂના નથી. જે ચંદા લેા હમેશાં સરકારનાં કામમાં હરકત નાંખે છે, તે ચંદાલોનું એ કામ છે. તેઓ સરકાર સામે તીરસકાર ભરેલી ભાષા પણ વાપરે છે. તેઓ મારી આગળ ફરીઆદ લાવ્યા, તેમને મેં એવું કહીને હાંકી કઢયા કે કોનવોઝના ખરચ માટે ૨ ટકા નાખ્યા છે તે સુઝીથી મધ્યમ છાપો છે.

ઢાલરની ખાતમાં એમ છે કે તેમને ૧૦૦ ઢાલરના ૨૦૮ રૂપીઆ આ ગણા દર મુજબ મળતા. મારા મરહુમ ભાઈએ કેટલાક હક તથા વેરા કાઢી નાખ્યા અને ૧૦૦ ઢાલરના ૨૧૬ એટલે સેંકડે ઇના નફા આપ્યો. એ સદગી મહેરબાની છતાં, જ્યાં લગી મરાઠાઓની ટંકશાળ શહેર ખડાર ચાલતી ત્યાં લગી શહેરમાંહેલી ટંકશાલમાં એકપણ ઢાલર તેઓએ મોકલ્યા નહીં.

મીંઝ દેનીયલ સીટને મીંઝ જોનાઠન ઢંકનપર લખેલો પત્ર.

તાં ૧લી અપ્રેલ સને ૧૭૯૯.

તમે મને લખ્યું હતું કે સરકાર જો મીર નાસરૂદ્દીનને ગાદી આપે તો તમે તેના ભાઈને જે કરાર મોકલ્યા હતા, તે કરાર તેને કપુલ છે કે નહીં તે વિશે મારે તેને કસી જુવો, તે ઉપરથી મારી તથા મીર નાસરૂદ્દીનની વચ્ચે શી ખીના ખને છે, તે મેં તમને વખતે વખતે લખી મોકલી છે.

મેં તે કરાર તથા અઢાલત કાઢવાની વાત છેલ્લી મુલાકાતમાં કાઢી. કરાર

વિશે તે મરજી ખતાવે છે પણ નાચારીની વાત વચ્ચે આણે છે, અને કહે છે કે મારા અમલદારો સાથે મસલત કરીશ, અદાલત વિશે કહે છે કે તેથી મહેનત પડશે. તેણે મને કરગરીને કહ્યું કે, મારો હાથ પકડો અને ખરી દોસ્તીની ખાત્રી આપો, કેમકે તેણી કહ્યું કે મારાપર તેના ભરોસો છે. મેં તેને કબુલ ત આપી અને કહ્યું કે કરારમાં એક કલમ છે તે મુજબ સરકાર તમને તમામ મદદ આપશે. તેણે કહ્યું કે સુરતની ઇજત તથા રૈયતનાં ભલાં માટે તે ખુશીથી મારીસાથે મળીને કામ કરશે.

મેં તેને દયાણથી કહ્યું કે જતે ચોખો જવાખ લખીને આપો, કેમકે મેં કહ્યું કે, જો અગત હશે તો ગવર્નર હીઆં આવશે. થોડા દહાડાપર તેણે મને એક રૂકો મોકલ્યો, તેમાં રૂકત એટલું કબુલ કરે છે કે નામદાર કંપની ને તે વરસે બે લાખ રૂ૦ મફત આપવા તૈયાર છે. આ જવાબથી મેં તેને બે લાખીને આશ્ચર્યપાણું તથા નાઉમેદી ખતાવી, અને તેને ઠેકાણે લાવવાને ઉચો નીચો કર્યો, પણ તેનો ભાઈ જે બહાના તથા કારણ ખતાવતો તેજ તે બી ખતાવે છે.

ગી૦ સીટનપર મીર નાસરુદીને મોકલેલો રૂકો.

મારાથી કરાર કબુલ થાય નહીં, અને જુના નાકરોને તથા સીપાઇઓ ને કાઠી મુકાય નહીં. પણ હું કંપનીને હંમેશા સ્વધી એમને એમ દર વરસ બે લાખ રૂ૦ની બક્ષીસ આપીશ.

મુંબઈના ગવર્નર મી૦ જોનાઠન, ડંકને
ગીર નાસરૂદીનપર લખેલો પત્ર.

મુંબઈ તા૦ ૧૬મી અપ્રેલ સને ૧૭૯૯.

હાલની જરૂરીયાતમાં અસંલ કરારમાં કબુલ્યા મુજબ નવાબની નેમતુક કરવાની પણ જરૂર છે, તેથી તે ગોઠવણ તથા તમને નવાબી આપવી. એ બધે કામ એકઠી વખતે થાય તો સારું એવું લાગે છે. તેથી જેવું મને માલમ પડશે કે એ જગાએ કાને બેસાડવો, તેજ વખતે તે નેમતુક તમને લખી જણાવવામાં આવશે. કંપની સરકાર સાથેના કરાર મુજબ એ નેમતુક કરવાનું કામ સરકારનું છે.

નાગદાર ગવર્નર જનરલ તરફથી મુંબઈના ગવર્નરપર પત્ર.
(છુપું ખાતું)

તમારો ગદ્ય તા૦ ૧૬મી અપ્રેલ ૧૭૯૯નો દિસપેથ પહોંતો છે.

તમારો તા૦ ૬ ઠી નવેમ્બર ૧૭૯૯નો પત્ર સુરતના માજી નવાબના મરણની થોડી મુદત અગાઉ પહોંતો હતો. એ મરણને લીધે, તમારા દિસપાચમાં લખેલો બધો ઘાટ બદલાઈ ગયો.

એ બાબત વીરો મલેકહુમસાહેબ તમને હુકમો આપે છે કે,

સને ૧૭૫૮માં નવાબ મચેનીદીનખાન સાથે જે કરાર થયા છે, તે કરાર ને: અમલ તેમનાં મરણથી બંધ પડ્યો છે.

તે તેમનો એકલાનો કરાર હતો. તે તેના વારસોને લાગુ પડતો નહોતો. સને ૧૭૬૩માં મચેનીદીનના મરણ વખતે, તથા સને ૧૭૯૦માં નવાબ કુટબુ

દીનના મરણ વખતે ચાલેલી તકરારથી સાબિત થાય છે કે તે કરારનો અમલ મચેનીદીનના મરણથી બંધ પડ્યો છે.

મુગલાઇ અમલ નિષ્પ્રદ થયાથી, હવે તે બાબત શું કરવું, તે વિશે કંપનિની મરજીમાં આવશે તેમ કરશે.

નવાબની જગ્યાએ કોમિએસાડવો તે હકની સાથે સુરતનાં કામમાં વાજી, હડાપણ ભરેલો અને પુખ્ત બંદોબસ્ત કરવાની ફરજ પણ જોડાયેલી છે. સુરતના લોકોના જનમાલની સલામતી માટે કંપનિ સિવાય બીજો દોષ જવાબદાર છે નહીં.

તે માટે માલ નવાજ તથા તેના બાપ મીર કુટબુદ્દીન એવું ધારેલું સમજવું જોઈએ કે, સને ૧૭૫૯ના કરારની રૂએ નહીં પણ સરકારની મહેરબાનીને લીધે તેમને નવાબી મળી હતી.

શહેરના માહેલા કારોબાર તરફ જોતાં, મહેસુલ વસુલ કરવામાં દગા ફટકા, જૂલમાત અને અંધેર ચાલે છે તે તરફ જોતાં, ઇનસાફના કામમાં લાંચ ફરવત ચાલે છે તે તરફ જોતાં, પોલીસની ચોગ્યતા, મુખ્યત્વે કરીને ૧૭૯૫ માં જતાવેલી અચોગ્યતા તરફ જોતાં, પુષ્કળ સાબિતીઓ મળે છે કે, નવાબ સાહેબો શહેરના માહેલા તેમજ બહારના બચાવના બંદોબસ્તના કામમાં અચોગ્ય હતા.

આ અગતની નેમો ફક્ત વ્યારેજ જલવાય. કે જ્યારે કંપનિ સરકાર સુરતનો તમામ વહીવટ પોતાના હાથમાં લે.

આ પત્રમાં, કરારની સરતો બીકેલી છે. તે મીર નાસરુદ્દીનને આપવી. નવાબની ગાદી કેવી સરતે તેમને મળશે, તે વિશે ચોક્કસ સરતો તેમાં લખેલી છે.

જો મીર નાસરુદ્દીન એ સરતો કબુલ કરે તો, તમારે તેને નવાબી આપવી. જો ના કહે તો, નવાબી આપવી નહીં, અને જાણે તેણે સરત કબુલ કરી હોય ત્યારે જેમ સુરતના તમામ રાજકારનાર લેત તેમ તમામ રાજ,

શ્રમાર લેવો.

મીર અમીરદીન બક્ષી વિરો ઘટતી ગોઠવણ કરવી જોઈશે. તેમજ મીર ઝુલફર ચાખ ખાન તથા માજી નવાખના તેવાજ કોઈ બીજા અમલદાર માટે ગોઠવણ કરવી જોઈશે. આ ગોઠવણ નાણાની યા નમીન આપવાની ગ મે તેમ કરજો. સરકારી કારોબાર લેવાની વાત જાહેર કર્યા અવલ, તેઓને માટે કરેલી એ ગોઠવણો જાહેર કરજો.

લશ્કરની ફોજ વધારજો. યુરોપીયન તોપખાનાની એક તથા યુરોપીય ન પાયદળની બે ટુકડી તથા દેશી પાયદળની એક આખી ફોજ વધારજો.

બીજી દેશી રીજમીટ વધારવાને અમે તમને સત્તા આપીએ છીએ.

લશ્કરી અમલદારો. ચીફ સિવિલ સરવંટના તાખામાં ગણાવે.

રાજ લેતાંજ નવેસરથી મુલકીખાતાની નેમનુક કરજો.

પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તથા રેવિન્યુ કલેક્ટર, એ જૂદા જૂદા અમલદારો હોવા જોઈએ.

મોતની સીજા મુખ્ય સરકારની બહાલી મેલવ્યા પછી કરવી, તેમજ ભારે રકમની ખાખાની દીવાની અપીલ પણ મુખ્ય સરકારને થાય, એવી ગોઠવણ કરવી.

મુલકી વડો અમલદાર, કિલ્લાનો લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર ગણાય.

એ તામતમાં ધારા બાંધવા ઘટે તે બાંધવા.

નવાખના પડીને ખાતારા સીપાઇઓને વીઝેરી નાખવા, કે ખરચમાં ઊગારો થશે.

કસ્ટમના દરમાં માફી આપવી.

ખંગાલાના માલપર સેંકડે રા ટકાનું જકાત લેવું, પણ પાછો નીકારા થાય તેવાપર માફી આપવી.

મરાઠાનો કુરજમાં ભાગ છે, તેથી તે જકાતની રકમ જુદી રાખવી.

લડાપર જે કર લેવામાં આવે છે તે ભારે છે, તે કાઢી નાખી ફરીયાદોપ

રે ફી રાખવી.

મરાઠા તથા ગાયકવાડ ગોવીંદરાવને સરામ્સરી કાઢીને તેમના કલો આ પવામાં આવશે. તેઓએ રાખેલા ચોથીઆઓ ૧ હિસાબ આપવાની છુટ છે. તા. ૧૦મી મારચ ૧૮૦૦

(સાહી) ગવર્નર જનરલ.

સુરતના કોલકરાર.

કંપનિ સરકાર તથા તેમનાં જાનશીનો તથા સુરતના નવાબ તથા તેમના વારસ તથા જાનશીનો વચ્ચે થયેલા કમ્પરની સરતો.

સુરત શહેરના રક્ષણમાટે નામદાર ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનિને ભારે ખર્ચ કરવો પડે છે, લોકોના જનમાલની સલામતી માટે જોઈતો બંદોબસ્ત નથી, અને હિંદુસ્તાનના બ્રિટિશ રાજના ગવર્નર જનરલ રાઈટ આનરેબલ અર્ધ આફ મોરનેંગટન તથા નવાબ સાહેબ નાસરુદીન અરસપરસ એવા ધંધાતુર છે કે, શહેરના માહેલા ભાગમાં લોકોના જનમાલની સલામતીના તથા બાહેરના ખચાવના બંદોબસ્તો વધારે પુખ્ત રીતે કરવાની અગત છે, તેથી નીચેના કરારની સરતો કંપનિ સરકાર તરફથી સુબધના ગવર્નર મી. જો નાહન દંકને સદરહુ ગવર્નર જનરલની વતી પુર અખત્યારથી એક તરફ, તથા બીજી તરફ સુરતના નવાબ સાહેબ મીર નાસરુદીનખાન તથા તેમના વારસો તથા જાનશીનો વચ્ચે થઈ છે.

પહેલી—નામદાર ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનિ અને નવાબ સાહેબ મીર નાસરુદીનખાન વગેરે વચ્ચે જે મિત્રાચારી છે, તે મજબૂત થઈ છે, તથા મંજૂર રાખી છે, અને એક બીજાના હોસ્તને હોસ્ત તથા હુશમનને હુશમન ગણવા.

બીજી—નવાબ નાસરુદીન કબુલ કરે છે કે, સુરત શહેર તથા તેના તા

ખાના આસપાસના મુલકોમાં મહેસુલ વસુલ કરવાનું કામ, દીવાની, ફાજદારી તથા સઘળો મુલકી તથા લશ્કરી વહીવટ તમામ હુમરાં લગી એકલી ના મદદર ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનને આપવામાં આવશે.

ત્રીજી—એવા કરાર થયા છે કે નવાખ સાહેબના વહીવટને માન તથા મરતબો મળતો તે મુજબ તેમની સાથે સઘળે મંસૂગે વર્તવામાં આવશે.

ચોથી—નામદાર ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનિ સુરતના મહેસુલમાંથી નવાખ ના સરદારના પાત તથા તેના વારસોને દર વર્સ એક લાખ રૂપિયા દર ત્રણ મહીને સરખે હીસ્સે આપશે. એ સાલિયાણુ સદરહુ મહેસુલમાંથી સહુથી પહેલું ઉપાડવામાં આવશે. કંપનિ સરકાર વળી ઉપલી રકમ ઉપરાંત નવાખ સાહેબને તથા તેમના વારસોને ઉપજમાંથી ખર્ચ બાદ કરતે જે વધે તેના એક પંચમાઉશ આપે. એ ખર્ચમાં નવાખને આપવામાં આવે તે લાખ રૂ૦ મરાઠાને ચોથ આપાય છે તે, તથા મહેસુલ વસુલ કરવાનો તમામ ખર્ચ ગણવામાં આવશે.

પાંચમી—સુરતના મહેસુલ બાબત નવાખને પુર સંતોષ મળે માટે તે આ કાઠપણુ વખતે હિસાબ તપાસવાને અથવા તપાસનાર વકીલ રાખવાને મુખત્યાર છે.

છઠી—ફાજદારી તથા દીવાની ન્યાયને માટે જે કોર્ટો સ્થાપવામાં આવશે તે નામદાર ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનિની સત્તામાં રહેશે. તેમાં મુખ્યમાં ગવર્નર સાહેબ કોર્ટનસિલ સાથે મલીને જે અમલદારો નીમશે તે અમલદારોની તે કોર્ટો ખતશે અને તે દેશના કાયદા તથા રેવાજને અનુસરીને ખતાવેલા કાયદાથી ચલાવવામાં આવશે. એ ધારા સરકાર હર વખતે પ્રગટ કરતી રહેશે.

સાતમી—ઇનસાફની અદાલતમાં જે ફરીઆદ એવી આવશે કે જેમાં બંધે પક્ષ નવાખના સગાં અથવા નોકરો હોય, તેઓને નવાખ સાહેબ પાસે અથવા તેઓ જેને ઇનસાફ કરવા નીમે તેની પાસે જવા કહેવામાં આવશે. જે ફરીઆદમાં બીજો પક્ષ ત્રાહેન સખસ હશે. તે ફરીઆદ વડા સિપી

(૧૨૮)

લ સરવંતને કરવામાં આવશે, તે તપાસ કરી નવાખ પાસે મોકલશે. બાંધે પાસે દીની મરજી હશે તો લવાદને સોંપવામાં આવશે, તેઓ જે સિક્કા અથવા ઠ સાવ કરશે તે નવાબે તરત અમલમાં ચકાવવો.

મુંબઈના ગવર્નરે સુરતના કરાર બાબત ગવર્નર જનરલને લખેલો પત્ર.

તમારો તા. ૧૦મી માર્ચના દિસ પેચ પહોંતો.

અમારા પ્રમુખ સુરત ખાતા ત્યાં તેઓએ તા. ૧૩મી મેએ જે કરાર કર્યા તેને લઈતો રપોટ કરેલો તેની નકલ આ સાથે મોકલી છે. અસલ નકલ ઇલાકાની ત્રીજોરીમાં છે.

મુંબઈ તા. ૧ આગસ્ટ ૧૮૦૦.

દંકન.

જે. રીવેટ.

ફૉફુ. પેન.

નામદાર બેનાડન દંકને સુરત લીધા બાબત કરેલી નોંધ.

હું અપરેલ માસની આખરીએ સુરત ગયો, અને ત્યાં તા. ૨૯ મેએ પહોંતો. મારી સાથે નામદાર ગવર્નર જનરલે મોકલેલો પત્ર લઇ ગયો હતા, તેમાં નાસરુદ્દીનને જે અધીકારી ગાદીએ બેસાડી શકે તે અધીકારી ગાદી આપે તે પહેલાં તેણે મુસ્સદીના ખિતાબ ધારણ કરવો તે માટે ઇપકો લખેલો હતો.

એ મુસ્સદીના ખિતાબ હાઇડરાબાદના નીઝામે મોકલેલો હતા.

બારામાં પહોંચતાંજ મેં વહાણ પાછું મુંબઈ મોકલી દીધું, અને હું

શેઠનીપર ગયો. કિલ્લામાં ખપ લાગે એટલા માણસો પણ તેમાં સાથે લીધા.

મેં નવાખ સાહેબને તે કાગળ તા. ૬મી મેએ આપ્યો. બીજે દહાડે બક્ષી મીર નાયરનીદીન સાથે વાતચીત થઈ. તેણે મારી મરજી પ્રમાણે કરવાની ખુશી દેખાડી ને કહ્યું કે, મારા સગા મીર નાસરુદ્દીનખાન નવાખને પણ હું એમ સલાહ આપીશ.

એજરીન નાસરુદ્દીનના આપઘાટથી ચાલતા આવેલા કીરપારામ નામના મુખ્ય નોકરને સમજાવવાની કારણ કરવા પછી તા. ૯મીએ નવાખ તથા બક્ષીને જાતે બધી સમજ પડી અને કારખાનામાં લખાણ કરાવતાં આપ્યું. નવાખે એના જવાબ તા. ૧૨મીએ આપવાનું કહ્યું. બારમી પહેલાં કીરપારામ આવીને કહી ગયો કે નવાખ સાહેબ હા કહે છે. પણ મારી નાઉં મેદી વચ્ચે તા. ૧૨મીએ તેઓ હાજર થઈને ના કહેતા લાગ્યા. કારણ એવું બતાવ્યું કે સુરત શહેર એ આખું હિંદુસ્તાનના લોકોને મક્કે જવાનો રસ્તો હોવાથી એ શહેર મક્કાના દરવાજો ગણાય છે. તે જો તમને આપી દેવામાં આવે તો મહમદન ઊમની નવાખપર મોટી ઘટરાજી થાય. બક્ષીએ પણ કહ્યું કે નવાખ સાહેબ ઊમરે પુગ્યા છે, તેથી શું કરવું તેના વિચાર કરવાને તેઓ મુખ્યત્વે જ. મેં ઊઝટપાલટ સમજાવ્યા. તેમને કહ્યું કે તમને રોકડ મળશે નહીં તો તમે માંગશો તો જાગીર મળશે. તોપણ સદાશુ પથ્થર પર પાણી. જતાં જતાં નવાખે કહ્યું કે શહેરનું તમારી નજરમાં આવે તેમ કે શે. એમ કહી રજા લઇને ગયા. મેં કહ્યું કે શહેર કાલે લઈ લેવામાં આવશે અને ખામદાદમાં સીયાઇઓની પાસેથી તેમનો અધીકાર છોડાવી દેવામાં આવશે. મેં વધુ એ કહ્યું કે તમે જ્યારે માનતા નથી તો જો ગેઢવણી કરી છે તે ગોઠવણી હવે ભાગી પડેલી સમજવી, અને કાંઈપણ મલશે એવાં બરોશો રાખવો નહીં.

તેઓ ગયા પછી કીરપારામ મારી આગળ આવ્યો અને અજબ થઈને કહેવા લાગ્યો કે આ શું થયું ! તેઓએ સહી કરવાના દસ્તાવેજ વટીક ગળ

વામાં લીધા હતા, તેથી હું તો ધારતો હતો કે આજે સડી સાખ થઇ જશે. એનું કારણ શું છે, તે સમજતું નથી. માટે એની બાતમી મેલતીને હું તમને સવળો રપોટ પહોંચાડીશ.

પણ તેના એ બેલવાનો મેં ભરેશો રાખ્યો નહીં. મેં લાગણું ક્રમાં દિંગ ઓફિસર કરતલ જોક્સને કહેવાડયું છે, આવતી કાલે સવારમાં શહેરનો કારભાર હાથમાં લેવો છે. નવાબે સ્વીપ્તોને નામે વધે બીધો હતો, તે દુર કરવાને મેં કીરપારામને વાતચીતમાં ઘસારો કર્યો. હતા કે આસરે ૧૦૦૦ સીપાઇઓના ૩૦ થી ૪૦ માસના પગારમાં અડધા પગાર ચઢી ગયલા છે. તે કંપની પોતે હાલતો સુકવી આપશે.

કીરપારામ પાછલે પડેરે કહેતો આવ્યો છે, નવાબને સારી પડે સમજાવ્યા અને હું તેમને ઠેકાણે લાવ્યો છું. તેઓ સડી કરવા રાજી છે.

તા ૧૩મીએ સડવારમાં નવાબ સાહેબ આવ્યા, અને તેમની સીલ તથા બક્ષીની સીલ કરીને કરાર રજુ કર્યો. મેં કીરપારામ પાસે સાખ કરાવી, અને કંપનીની વતી મેં સડી કરી, કીરપારામ પાસે પણ કરાવી, તેજ રીતે બધેપર સેક્રેટરી મીઝેન્સ ઓગસ્ટસ આંટની સડી કરાવી, એક મેં રાખી, અને અસલ નવાબને આપી.

પાછળથી મિઝે દી સુઝાએ મને ખાત્રી કરી આપી છે, ઘેર ગયા પછી બક્ષીએ નવાબ સાહેબને સમજાવી કબુલ કરવાને સલાહ આપી હતી.

નાસરૂદીન રજા લઇને ગયા, અને કહ્યું કે કીરપારામ ફેટલીક બાબત જોલાશો કરવાના છે. કીરપારામે નવાબની સીલ તથા સડી વગરનું એક લખાણ કઢી વાંચ્યું, તે નીચે મુજબ:—

મીર નાસરૂદીનખાન સાહેબ નવાબની અરજ.

પડેલી.—નવાબ તથા બક્ષીની વાહીએથી ફળ ફલાદી તથા દાણો પા

ણી શહેરમાં આવે, તે દરવાજે અટકાવવાનો ઘોષને હક નથી. એવો હુકમ કરવો.

ખીજી.—મારા તથા મારા ભાઈ તથા બાપદાદાના માંગનારાની ફરીઆદ કંપનિએ સાંભળવી નહીં.

ત્રીજી.—બૂંધાર, લુહાર, દરજી વગેરે વસ્ત્રવાયાઓની પાસે જેમ મજૂરી લેવામાં આવતી, તેમ નવાબ સાહેબ જાણી રાખે એવી છુટ મુકવી.

ચોથી —મારા નોકર ચોકગેના દાગોપાણી મોરચાપર અટકાવે નહીં.

પાંચમી.—વકત નગરીના ઓઢાની પેઢારા વરો ૩ ૧૨૦૦ની છે, તે સનદ સાથે મને મલેલી છે. તે મને મલ્યા કરવી જોઈએ.

છઠી—પરગણની મુકત વગેરેની જે સોલક ચઢેલી ખાકી છે, તે તા૦ ૧૪મી મે ૧૮૦૦ લગી મને વસુલ આપવી.

એ અરજના કાગળપર મારી નજર કરીને મેં કહ્યું કે, એમાંથી જે ઘટતું હશે તે પ્રમાણે કરવામાં આવશે. પણ ત્રીજી માંગણી તો દખીતી બે હુંદી છે. કંપનિ મજૂરી ખરચીને મજૂરી કરાવે છે, તેમ લોકોને પોતપોતાની મરજી માફક મહેનત આપું મળવું જોઈએ. તેપરથી કીરપારામે કહ્યું કે કંપનિ પણ ઓછી મજૂરીથી કામ કરાવે છે. તે વાત પછવાડેથી ખરી હરી; માટે તે કામમાં મેં હુકમ આપ્યો છે કે, એમ કરવું નહીં.

કીરપારામે પછી પોતાના વરસાસણની વાત છેડી. તેણે કહ્યું કે મને કાંઈ જાણીર મળે તો સાહે.

આ મુજબ કોલકશર અમલમાં આવ્યુંની સાથેજ તા૦ ૧૪મી મે સને ૧૮૦૦ને દિવસે મીર નાસરુદ્દીનને મસનદ (ગાદી) પર બેસાડયા. તા૦ ૧૫મીએ મારા એદી કાંમિઝ વિલસન, કીરપારામ તથા નવાબ સાહેબના સીપાઇઓના બે મહા અમલદારોએ સાથે જઈને દરવાજે દરવાજેથી સીપાઇઓની પાસેથી કામ ચકાવીને મુખાઇથી આવેલા સરકારી સીપાઇ ઓને લાગલા ચકી દીધા, તથા તેજ દહાડે લશ્કરી પહેરા દરેક દરવાજે

રાખ્યા.

આ સઘળું લગારે ફેસાદ યા ઉત્કૃષ્ટરાણી વગર પસાર થયું. એમ છતાં નવાળ તથા બક્ષી બેચેન ગળ્યા છે, એવી અફવાઓ ઉડી હતી.

સીપાઇલોકો નોકરી માંગતા આવ્યા હતા, પણ તેમના પગાર ચઢી ગયલા હોવાથી તેમને રાખ્યા નહીં. ફક્ત તેઓના વડો ગુલઝારખાન જે ઘણા ચોગ્ય છે, તેને રાખ્યો છે. તે ઉમરે તથા આગરૂંદનમાં એવો છે કે અગત વખતે ૧૦૦૦ માણસો ઉભાં કરી શકે.

ચઢીગયલા પગારની રકમ રૂ ૧૪૫૭૯૪-૦-૮૭ છે, તે આપવામાટે નવાળ સાહેબે, દારૂ તથા તાંબાકુમા ધજરાની રકમ થોડુંકપર ભારે કરી વ્રધી હતી, તેમાંથી ખરચાતાં વધેલી રકમ રૂ ૨૫૭૯૬-૫-૫૦ ની આપી છે; તેથી હવે બાકી કરજ રૂ ૧૧૯૯૭૭ નું રહ્યું, તે કંપનિએ તરત રૂકરી આપ્યું. રોકડ આપ્યું તેથી સેંકડે ૮ ટકા લેખે કાપી લીધા છે.

નવાળ સાહેબે દસ્તાવેજ લખી આપીને રૂ ૬૭૬૭૦ ઘરખરલાના ખરચનું દેવું પટાવવા વગર વ્યાજે લીધા છે. એ રકમ પહેલા ૧૨ મહીનામાં વરસાસણમાંથી પાછી કાપી આપવાની કબજાલત છે.

મેં તેને સમજાવીને દારૂખાનાના સામાન દારૂખાનામાં મંગાવી લીધો છે, તથા વીંમરી નાખેલા સીપાઇઓનાં હથીઆર આપણા હવાલામાં કિલ્લામાં મંગાવી લીધાં છે. એવું જાણીને બક્ષી સાહેબે પણ પોતાને વ્યાંજે જો બંદુકો તથા ૩—૪ હલકી તોપો હતી, તે મોકલાવી દીધી છે.

કોટ ઉપર બઢેરીઓમાં જે તોપો છે, તે કોલકરાની રૂએ આપણા હવાલામાં આવેલી ધારવામાં આવે છે. તે કાટખાધેલી છે, માટે તે ભંગારમાં જશે, તે સિવાય બીજા કશા કામની નથી.

હવે બક્ષી મીર નીઝામુદ્દીનનો બદોબસ્ત કબ્જાની જરૂર હતી. તેને મુક્કતની તથા ધજરાઓની આવકમાંથી મળતું હતું. તે કહે છે કે તેને વરસે ૦૫ લાખ રૂપીઆ મળતા હતા, પણ તેના કહેવાથીજ જણાય છે કે તેના ખ

રથ તેથી વધારે હતો.

એ આયત ઉપરાંત નવાળે બક્ષીને આપેલી કેટલીક જાગીરોની તેને ઉપજ છે. એના વરસે રૂ ૧૬૮૧૦ ઉપજે છે. નવાળ સાહેબ કહે છે કે એ જાગીર બક્ષીની છે. તે માટે બક્ષીને તેના વારસ તથા કુટુંબને દર વરસ રૂપિયા ૩૦૦૦૦ મળશે. બક્ષીનાં મરણ બાદ રૂ ૨૪૦૦૦ દર વરસ મળ્યા જશે.

નવાળ તથા તેમના છોકરો મને મળવા આવ્યા હતા, તેઓ બક્ષીની સાથે થયેલી ગોઠવણથી રાજ થયેલા જણાયા છે.

કાંઠપણ ધોરણે કામતો લેવું, તેથી સને ૧૮૦૦ને માટે રેગ્યુલેશન ૧, ૨, ૩, ૪, ૫ અને ૬ મુજબ કામ ચલાવવાનું હરાવી, જદજૂતયાં કલેક્ટર દાખલ મિત્ર રામસેને નીચે છે.

સુરત શહેર લીધા બાબત નામદાર ગવર્નર જોનાઠન દંકને કરેલી ખાનગી નોંધ.

બારેથી ફોમારી પાછી મોકલી. કિલ્લામાં અગત પડે તો કામ લાગે માટે ૬૦-૭૦ યુરોપીયન સેલરોને લેતો આવ્યો.

નવાળ સાહેબે મારી મુલાકાત લીધી. વાતચીત ખાનગી ચાલી. લોર્ડ મોરનિંગટન તરફનો પત્ર અ.ખ્યા. તેણે કહ્યું કે હું જનાબમાં દરરોજ હાજર થવા તૈયાર છું, અને એક વખત તેને એટલો દીઓ બરાબ આવેલો જણાયો કે આખામાંથી ટીપાં પડ્યાં.

આગા મહમદ મુન્શઈ હવે ફરમાટે મારી સાથે સુરત આવેલો તેનો વિશ્વાસ કરવો, એવો હાવ કીધો.

તેથી છુપું કામ તેને ફોંપ્યું. તે ચગરાક છે, અને સુરતમાં કોઈ સાથે કશો સંબંધ નથી. તે બક્ષીને કહેતા જાય છે કે, કાલે હીંઆ આવવું.

બક્ષી સાહેબે આજે મુલાકાત લીધી (તારીખ લખેલી નથી). મેં કહ્યું

કે સુરતની રાજનીતિ માટે નવી ગોઠવણ કરવા હું આવેલો છું, વાસ્તે નવાજ ને તમારો સંગે થાય છે. તથા તમે જઈને ને તે નાનો છે, તે ઉમરના તફાવટને લીધે હું તમારી સારી ખાહેશ તથા મદદ મેલવવાના ભરોશો રાખું છું અ ને આશા રાખું છું કે, તમારા ભત્રીજાને સમજાવીને એ ગોઠવણ કબુલ કરાવશો. એ કામના કરતા કારવતા ગવર્નર જનરલ છે. હું તો માત્ર તેમના આગ્રહીયા છું. બક્ષીએ નિષકર્ષપણે કહ્યું કે, એ રૈયતનાં ભલાં તથા ફાયદા માટે છે. નાસરુદ્દીન મારો દીકરો જવો છે, ને હું ખચીત તેને સલાહ આપીશ. ગાંધી કાલે નાસરુદ્દીનને કાગલ આપેલો તેની તેને ખબર નહોતી. મેં કહ્યું કે તમારે સુકરવારે નવાજની સાથે આવવું, તે પપ્પતે ટાલકશરના ખરડો આપવા માં આવશે. બક્ષીએ કહ્યું કે તમારે નવાજને કહેવું કે બક્ષીને સાથે લેતા આવજો. મેં કહ્યું કે હું કહીશ. મેં બક્ષીને કહ્યું કે તમારું અણુ કરવાની, તથા તમારે માટે તથા તમારા કુટુંબનાં પોષણ માટે, ગોઠવણ કરી છે, તેમજ તમારા છોકરા માટે મારાથી બનશે એટલી ભલામણ હેઠરાખાઈ પાતે કરીશ. પણ તમારે સુરત ખાખદ કરેલી યોજના પાર પાડવાના કામમાં દીલોજનીથી મદદ કરવી. તેણે તેમ કરવાની મરજી ખતાવી.

અપસુકનની વાત છે કે, ભીલરાજાએ જમલાખાઈ લીધું, તથા માછરો રમાં કરનલ ટાલકીએ થાપ ખાધી છે, એવું આજે સાંભળ્યું છે. રખે એ વાતની રાહરમાં દેશીઆને ખબર પડે.

મિઠ દી. સુઝાએ સુલાકાત લીધી. મેં તેને કહ્યું કે બક્ષી તથા તેના કુટુંબ માટે પુરતો ખંદોજસ્ત થશે. ભરોસોતો છે કે મિઠ દી. સુઝા બક્ષીને સમજાવવામાં કંતેહ પામશે.

મિઠ દી. સુઝાને કહ્યું છે કે નવાજને મળવામાં ફાયદો જાણતો હોય તો તેને મળવું. તેણે કહ્યું કે, નવાજને મારી સાથે પીછાન નથી. મને બક્ષી સાથે લાંબી મુદતની પીછાન છે.

આજે કીરપાશમને તેડાવી મંગાવ્યા. તેને મેં કહ્યું કે નવાજ સાથે

બક્ષી હીઆં આવવાના છે; તમારે નવાખને સમજાવવા. જો તેમ કરશો તો સરકારમાં તમને માન મળશે. કીરપારામે કહ્યું કે તમે તો મવાગને તે સદળી વાત છુપી રાખ્યા કહી છે, તેથી બક્ષીને પણ કમી ખજાર આપી નથી, જો કે બક્ષી તે નવાખતા મુરખી છે. મેં કહ્યું કે, તે જાણે, પણ તે સિવાય બીજા કોઈ જાણે નહીં, તેમ કરજો.

આગા મહમદે કહ્યું કે, આજે કોઈ આવ્યા હતા અને તે બોલતા હતા કે જો બક્ષીને નવાખતાં ક્રમનાં બંદોબસ્ત તથા દેખરેખ સોંપી હોય તો, કારભાર સારો ચાલે. એ કહેણ બક્ષીની પોતાની તરફનું છે કે નહીં, તે અચોક્કસ છે.

આજે નવાખ તથા બક્ષી આવ્યા. અમે જુદા ઓરડામાં ગયા. એકે જણને ફારસીનું સાફ જ્ઞાન નથી, તેથી મેં હિંદુસ્તાનીમાં લોર્ડ મોરનિંગ ટનના કાગળ તેઓની આગળ વાંચ્યો, અને કહ્યું કે નવાખ બક્ષી તથા કીરપારામ સિવાય બીજા કોઈને એની ખજાર પડતી જોઈએ નહીં. તેઓએ તેમ કબુલ કર્યું, અને સોમવારે બપોરે આવીને નવાખ આપવા કહ્યું. એ દરમ્યાન બક્ષીએ વારંવાર પોતાની પસંદગી દેખાડી. નવાખે નથી હા કહી કે નથી ના કહી; તે ઝાંઝું બોલ્યાજ નહીં. તેઓ વ્યાંધી ગયા.

કલાકેક પછી કીરપારામ ફારસીમાં લખેલા ખરડો જે તેને એક કે બે બોલ સિવાય વધારે ઉકલ્યો નથી, તે લઈને આવ્યા. મેં તેને આખો ખરડો વાંચી સાંભળાવ્યો. તે સમજ્યા પછી તે બોલ્યો કે શામાટે આવી મોટી ઉઠા પાડલ કરોછો, તથા આટલાં આટલાં વસ્તો વહીવટ ફરવો છો? એ વખતે જો કોઈ માણસ સેવા બજાવશે તો તેને પોતાને કેટલો લાભ છે, તે સંબંધ મેં કીરપારામને સમજાવ્યું.

કીરપારામે કહ્યું કે સરકારની મરજી પ્રમાણે મારે તો કરવું. જો રાજ માં ફરફાર થશે તો મારો પણ ફરફાર તેની સાથેજ થશે. તેણે કહ્યું કે હું તો માત્ર ફરમાખરદાર છું. મેં કહ્યું કે બક્ષીપણ એ વાત પસંદ કરે છે. એ

પછી તે ગયો.

હીરપારામને તેડાવી માંગવ્યા. તેને પુછ્યું કે ત્યાં કુમ છે? તેણે કહ્યું કે મેં નવાખ તથા બક્ષીને સમજાવ્યા છે, પણ કેટલીક વીનંતી કરવાની છે. મેં કહ્યું કે તે વીનંતી વિશે કોલકરાર થયા પછી હું વધારે સખત રીતે સરકારમાં ભલામણ કરી શકું. મેં તેને કહ્યું કે સીપાઇઓના પગાર ચઢી ગયા છે, તે વહેંચવામાં હું તમને લવાદ કરવીશ. જ્યારે તેની આગળ કહ્યું કે નવાખને વરસે ૧ લાખનું પેન્શન મળશે, ત્યારે તે દુઃખમતી રીતે હરખાઇ ને બોલ્યો કે “વૂળી બીજ ૩ ૬૦૦૦ પેલા પંચમાઉંસમાથી ! આહો !”

ફરીથી બક્ષીને મળવા મિઠ દી. સુન્નાને મેં મોકલ્યો.

તે કહેતો આવ્યો કે, બક્ષી કહે છે કે, નવાખે કબુલ કરવું ઘટે છે.

આજે હીરપારામ કહેતો હતો કે, સઘળું આજે પુરું થશે.

ચોથીઓ આનાં દરાઓ તથા ગાયકવાડવાળો જયરામ મને મળી ગયા, તે આ બે સાધારણ સાલ આપી ગયા.

પેશ્વાના દેસાઇ નવરોજને ત્યાંથી મેવો તથા ફૂલ આવ્યાં.

ઇંદ્રસ્તને ત્યાંથી વરસીનાં નાન આવ્યાં, તે લીધાં અને એ માણસનો સુસલમાનાપર કાબુ છે, તેથી તેને હાથમાં રાખવાની જરૂર હોવાથી, મેં આગા મહમદન સાથે ૩ ૨૦૦ ઇંદ્રસ્તની મસજીદમાં આપવાના મોકલ્યા. તેથી તે મને જાતે મળવા આવ્યો. મળવા જવાની મહેરબાની તે ચોડાપરજ કરે છે.

નવાખ તથા બક્ષી આજે ૧૧ વાગે આવ્યા અને કરારપર સહી કરવાને બદલે વીનંતી કરવા લાગ્યા કે એ વાતની માફ કરો. એતો મહમદન લોકો નું શહેર છે. એ શહેર મક્કાના દરવાજા (ગાબુલ મક્કા) છે, તેથી જો આ પી દેવામાં આવે તો મહમદન લોકોમાં મારી બેઆબરૂ થાય, અને મારે તો ઝેર પીવાનો વખત આવે, એવી નામોશી લાગે. પછી (લાગી આવેથી) નવાખ બોલ્યો કે, “પછી તો આપ માલેક છો, શહેર આપની તાબેબરી ઉઘ

વનાર છે, અને હું આપનો તાબેદાર છું, કેમકે આપ મને બેસાડ પાળી લેશો. " મેં કહ્યું કે તમે તમારો સ્વાસ્થ્ય સમજતા નથી, એ દેલગીરીની વાત છે, અને મેં જે એલાજો બતાવ્યા છે, તે કપ્પુલ કરતા નથી, તો પછી મેં પાણી પોષણની કપ્પુલત આપી છે, તે ઊપર ભરોસો રાખવો નહીં. મેં બક્ષીને કહ્યું કે તમે શું ધારો છો. જો સલાહસંપત્તિ થશે તો કંઈક જાગીર પણ મળશે. પણ આથી ધારેલી અસર થઈ નહીં. બક્ષીએ કાણજીએ કે હીઆંથી કાલે ગયા પછી તું પોતાનું મન ફેરવી નાખ્યાથી કે દોષ બીજાં કારણથી એટલું જ કહીને તે અટકી પડ્યા કે નવાજ સાહેબ હવે પ્રખત ઉમરે પ્રગ્યા છે, માટે પોતાના લાભનો વિચાર કરવાને એઓ માલેક છે. તેથી મેં નવાખને કહ્યું કે કલથી નવાખી ગંધ થશે, અને કંપનિ સરકારના સીપીક્રમના કલે લવાગે શહેર લેશે (પહેલાં મેં ૭ વાગે કહ્યું હતું, પણ બક્ષીના માંગી લેવાથી ૨ કલાક વધારે આપ્યા હતા તેણે કહ્યું કે મુકત થવાના તેઓ દરવાજે પડેલા છે; તેઓને સરસામાન ઉઠાવવાના વખત નોંધ્યો).

નવાખ તથા બક્ષી ગયા કે, કીરપારામને મેં મારું આશ્ચર્યપાત્ર બતાવ્યું. કે તમે તો મને જુદોજ વિચાર બેસાડ્યો હતો. કીરપારામ આશ્ચર્ય પામ્યો ને નિરાશ થઈ બોલ્યો કે એ એની ખરાબ રીતજ છે કે, હુશી ખુશીથી કામ કરવું નહીં. મેં કીરપારામને કહ્યું કે જમીને કહેજો. તેણે કહ્યું કે હું જમીન અને સાંજે આવીને તમને જવાબ કહીશ.

હવે વખત બોવાનો વખત નહોતો. મેં લાગલો કમાદિંગ એક્સિસર કર નસ જોસને બોલવાની મગાવ્યો, અને કાલે જે જે કામો બજાવવાનાં હતાં તે વીગતવારે કહી દીધાં. ફરીથી બપોરે કીરપારામને મેગાવ્યો, તો તે કહેતો આવ્યો કે, નવાખ કહે છે કે નવાખને ગાદીપર બેસાડ્યા પછી ૨-૩ દહાડે થશે. મિઠ્ઠી. સુઝા આવતાંજ મને જણાયું કે નવાખ તો મિઠ્ઠી સીટનના ના કર વિશ્વનાઠને પૂછી પૂછીને, તે જેમ કહે તેમ ચાલતો. વિશ્વનાઠે એ વાત મિઠ્ઠી સીટનથી છુપાવી હતી, એવું મને મિઠ્ઠી સીટન સાથની વાતચીતથી જણ્યું.

યું પણ મિઠા દી. સુઝા વિધનાઠના મિત્ર હોવાથી વિધનાઠે તેની આગલ વાત કીધી હતી કે, વાંધામાં વાંધો એજ છે કે, “વારસ” શબ્દ પછી “ચાવત ચંદ્ર” એ બેલ લખ્યો નથી, અને એક પંચમાંડેશને ઠેકાણે ચોખખા રૂ. ૬૦૦૦૦ એમ લખ્યું નથી. પણ સં મિઠા દી. સુઝાને સમજ પાડી કે કોઈપણ માણસ સાથે તેને આને તેના વારસોને મળે એવા કરાર થાય ત્યારે તેના અર્થ એજ થાય છે કે હુમેશાં ચાવે “ચાવત ચંદ્ર” મળશે, અથવા તેના વારસોના વેળા હશે ત્યાં અંધી ગલશે, એવા થાય છે. મિઠા દી. સુઝા એણે પણ કહેવા લાગ્યું કે, નવાજ સાહેબની મરણ એવી છે કે જન્મ તેને મસનદ મળે, તેમ તેના બેટાએ પણ મલકી જતી રહેવી જોઈએ. પણ કીરપારામના કહેવા પર ભરોસે રખાવો હોય તો હવે તે વિશે લખાવવાની જરૂર નહોતી, તેથી તે ખાતર મેં જવાબ આપ્યો નહીં.

મેં બક્ષીને કહ્યું કે તમને તથા તમારાં કુટુંબને સારી રીતે ભરણ પોષણું મળશે એમ કરીને તેને ખતાવ્યું કે તેની ચાલ નવાજની ચાલથી હું જુદી ધારતો હતા.

નવાજે કરાર કરવાનું નકી કર્યાની ખબર મિઠા દી. સુઝાએ ગવર્ડરને આપી તે નીચે મુજબ:—

(ખાનગી.)

નામદાર સાહેબ,

સવળાં પત્રો પર સહી થઇ છે. તેથી હું તમને મુગારકાદી આપું છું. તે પત્રો સાંખ થવામાટે બક્ષીને ત્યાં મોકલાવ્યાં છે, તે લઈને નવાજ સાહેબ તમા-

સી જનાગમાં કાલે સવારે ૯ વાગે હાજર થશે.
તાં ૧૨ મે ૧૮૦૦.

(સહી) લીમ. મુન્ના.

ત્યારપછી કીરપારામ આવી પહોંતો અને તેણે પણ કહ્યું કે, એ પ્રમાણે કારણ સહીઓ થઈ છે.

નવાળ સાહેબ આજે આવ્યા અને કાંઈપણ તૈયારીના કારણે મને હવાલે કર્યું.

તેમર સહી થયા સીલ થયા પછી અરસપરસ મુખારકાદીઓ ચાલી નાસરદીન તથા હું બંધે પાછા એલા બેઠા, ત્યારે તેણે મારા ગુણપર પોતાનું માથું નમાવીને આ પ્રમાણે કહ્યું, "આપને ભરોશો જેમ કહ્યું તેમ ને કર્યું છે, મારી આગર આપને હાથ છે. આપ મારા નીધેળાન અને મુરખી થશો". મેં કહ્યું કે મારી સલાહ મુજબ ચાલશો તો વરસા છ મહીનામાં તેનું સારું પરિણામ જાશે. તેણે કહ્યું કે હું ગવર્નર જનરલ સાહેબને એ વિશે લખું. મેં કહ્યું કે તમારે તેમને લખવાની જરૂર નથી. જે થયું તેને વહગી રહેવું, ને સંતાપી દેખવું. આટલાંથી તેમને દીલાસો તથા સંતોષ મળ્યો હોય એવા દેખાયા. પછી કહ્યું કે કીરપારામ આપને કાંઈ અરજ કરનાર છે, એવું કહેતાંજે દીવાનખાનામાં ગયા, ને પછી આવતી કાલે ગાદીપર બે, સવાની તક આરી કરવા સારું રજા લઈ ગયા, આવ્યા ગયા.

કીરપારામે અરજ પત્ર વાંચ્યા, તેની નકલ ઉપર આપી છે.

મેં તે કાગળ લીધો. અને કહ્યું કે સંજીવ ચોગ્ય હશે તેમ થશે પણ ત્રી

● માંગણી તદ્દન કપુલ નહીં કરાય એવી છે. તેણે કહ્યું કે નવાખનો પગાર જ રાખર છે, પણ ત્રણ ત્રણ મહીનાની સરતને બદલે મહીને મહીને આપશો તો વધારે સારું. મેં કહ્યું કે પહેલા ત્રણ મહીના અગવડ ભોગવી લેવી પડશે. મેં તેને કહ્યું કે તમારી ચલચલાણ તરફ હું માનની નજરે જોઉં છું, તમારા છોકરાની નોકરીની સરકારમાં કંઈ ગેરવાણ થશે. પોતાની નોકરી કરતાં તેને છોકરાની નોકરીની વાત પસંદ પડી, અને અમારી વાતને છેડે આવ્યા.

સીપાઇઓના ચઢેલા પગાર રૂકવવાની ગેરવાણ દીરપાશમને હું સોંપીય, કે દેમ તે જાણવાને તે સાંજે પાછો આવનાર છે.

દીરપાશમ આવ્યા. મેં તેને કહ્યું કે આગા મહમદને સીપાઇઓના ચઢેલા પગાર રૂકવવાનું કામ સોંપ્યું છે. નાસરદીને જ મેં થયેલા રૂપિયાના જ સીપાઇઓને આપવા જોઈતા હતા, તેમાંથી પોતાના માંગનીસને આપ્યાનું કહાવ્યું મેં કહ્યું કે જો ખરેખર એમ કર્યું જ હોય તો તે માટે હું તૈયાર કરતા નથી.

મેં દીરપાશમને પુછ્યું કે નાસરદીન રાજ છે કે નહીં. તેણે કહ્યું કે અહીં રાજ છે, દેમકે તે તમને (ગવર્નરને) મુશ્કેલી સમજે છે.

મેં દીરપાશમને પુછ્યું કે બક્ષીને માટે દરેલી રકમ ધારો છો? તેણે કહ્યું કે માન માન મહીને રૂ ૨૦૦૦ મેં કહ્યું કે ૧૫૦૦ ન ચાલે? તો કહે ચાલશે, ને બીજી મદદ નવાખ સાહેબ કરશે તો. તોપણ હું એવો આંપી જો ધને આવીને કહી જઇશ.

ચઢેલા પગાર ચઢાવવાનું કામ પોતાના હાથમાં લેવાની દીરપાશમની પૂર ખાહેશ જણાઇ. તે ૭૦ કરતાં વધારે વરસની ઊંમરના વૃદ્ધ મણસ છે.

નવાખ સાહેબને મસનદપર બેસાડવાની ક્રિયા.

આજ નવાખને ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યા સંઘળી ક્રિયા રીતસર થઈ, પણ ગાદીએ બેઠા કે તરત નવાખની તોપ પડતી તે તોપ પછી કિલ્લામાં ફા

હવામાં આવતી, તેને બદલે આ વખત નવાખની મરજીથી પ્રથમ કિલ્લામાં તોપ ફોડવામાં આવી, તેને નવાખની તોપે સલામતી આપી. રાદનીને ગદ્દ કાઢેજ કિલ્લા પાસે લાવી રાખી હતી, તેમાંથી પણ તોપ છોડવામાં આવી હતી.

નવાખ સાહેબને ગાદી (મસનદ) પર બેસાડતી વેળાએ મેં આ પ્રમાણે કહ્યું હતું “ સુરતની નવાખીની મસનદ પર તમને હવે નામદાર ધરટ દેંદિયા કંપનીની તરફથી બેસાડયા છે. દુવા માગું છું કે તમે તે ઉપર ખુશ રહો ”. તેના ફેટલાક નોકરે તથા લોકાએ તેને સુખ રકબાદી આપી. અને મિઠદી. સુ જાની સુચનાથી મેં કહ્યું કે, બક્ષી સાહેબ દુકાનમાં રેંધી દૂધ તથા અત્તલ વી છે, તેથી હું ભાલામણ કરું છું કે, તેમની રાલાહ પુછીને કામ કરવું. એ મ કરવાની તેણે કબુલત આપી.

ગવર્નર સાહેબને ભેટ.

નવાબે મને ફેટલાક કાપડથી ભરેલા ખુમચાની ભેટ આપી, મેં તે લાઇને ત્યાંને ત્યાં તેના બેટાને આપ્યા. હું ત્યાંથી ઘર ગયા પછી મને માલમ પડ્યું કે મને એક ઘોડો ભેટ આપવા મોકલ્યો છે. હવે તે ત્યાંથી પાછો વાળવો એ મને ઠીક લાગ્યું નહીં, તેથી તે ઘોડાવાળાને રૂ ૨૦૦ આપ્યા અને ઘોડો રાખ્યા છે, તે નવાખના બેટા પહેલી સુલાકાતે આવશે ત્યારે તેને ભેટ દાખલ આપીશ.

નીચેના ઢંઢેરો કાલે બહાર પાડવાના છે.

સુરત શહેર ઇંગ્લેન્ડ સરકારે લીધા બાબતનો
ગવર્નર દંકને કાઢેલો ઢંઢેરો.

નામદાર ધરટ દેંદિયા કંપની તથા સુરતના નવાખ ખીર નાસરદીનખાન

સાહેબ વચ્ચે તા. ૧૩મી મે ૧૮૦૦ને દિવસે દોલકરાર થયા છે, કે સુરત શહેર તથા તેને લગતા મુલકો, જગ્યાઓ અને ખીજાં તાબેના મુલકનો વહીવટ તેમાં ઉપજતું મહેસુલ તથા દીવાની અને ફીજદારી ધનસાકતું કામ, અને ઘણું કરીને મજકુર શહેર તથા તેના તાબાના મુલકોનું તમામ રાજ, નામદાર ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિને સ્થાયું, અને ચાવતચંદ્રદીવાકરો આપ્યું છે.

તે માટે આથી સુરત શહેરના તથા તેને તાબેના મુલકોના સરવે રહે વાશીઓને ખબર આપવામાં આવે છે કે, આજે તા. ૧૫મી મે સને ૧૮૦૦ થી નામદાર ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિનું એક હાથે રાજ રાજ થયું છે. હમાણા જે સમસો મુલકી નોકરીપર છે, તે સદગાઓને ખીજો હુકમ થતાં લગી નોકરીપર જારી રહેવાનું છે, અને તેઓને ભવિષ્યમાં કાયમ સુખતા કે નહીં, તેનો આધાર અલખત, સરકારની ખુશી ઉપર તથા તેઓ જે રીતે દિવોગી તથા વિશ્વાસ રાખતા લાયક જણાશે, અને ઈંગ્લેન્ડ સરકારની નીમકહલાલીથી નોકરી ન જાવશે તે ઉપર રહેશે.

એકવરદ ગેલી એસકવાયરને પરગણાની મુગલાઈ તથા મુકતનો કલેક્ટર તથા અલેક્ઝાન્ડર રામસે એસકવાયરને શહેરના જડજ તથા કલેક્ટર નીમતા માં આવ્યા છે. તે માટે તે ખાતાઓમાં જે દર્શીઓ છે, તેઓ એ પાતપેતાના કામપર એ ઉપરી અમલદારોના તાબામાં કામ કરતા રહેવું, અને ખીજા નીમ તુકો તથા ધારાઓ થવાના હશે તે થોડા દિવસમાં જાહેર કરવામાં આવશે. કે પહેલે સરકારની સમજી નવી પ્રજાને હાલતો એટલુંજ જણાવવું ખસ થશે કે સુરતના પૂરેપૂરે અને તમામ રાજવહીટ પાતાના હથમાં લેવાની ખિટિશ સરકારની મતલબ અને નીમ એ છે કે સદગા રહેવાશીઓના જાન માલની સલામતીમાં વધારો કરવાને અદલ કડકપણ ભરેલું તથા ચોગચ રાજ ચલાવવું. જે પરમેશ્વરની કૃપાથી થોડી મુશ્કેલીમાં જણાવું જશે.

તા. ૧૫મી મે ૧૮૦૦.

સુરતમાં ઈંગ્લેન્ડ રાજ્ય.

સુરત ઈંગ્લેન્ડના હાથમાં કેમ આવ્યું તે ઊપર આવી ગયલી બીનાબી ખુલ્લું દેખાય છે. નવાબી રાજ્યમાં મળ્યે હુંલડ તોફાનો કર્યાં, કુકળ પડ્યા, અને નવાબથી પુખ્ત બંદોબસ્ત થયો નહીં; વેપારીઓ નવાબની સામે થયા, કારભારીઓ બેઠીલ થયા. આવું હોવાથી ઈંગ્લેન્ડ કંપનિએ ઉપર મુજબ દાલકરાર કરીને નવાબ મીર નાઝદીનખાનને પેનશન આપી સુરતનો કારભાર સને ૧૮૦૦ના મે માસની ૧૪મી તારીખે પોતાના હાથમાં લીધો.

એ વખતની પરદેશની બીના.

સતરમી સદીમાં સુરતની જગ્યાએ આ પુસ્તકમાં ખતાવેલી હાલત હતી. ત્યારે પરદેશમાં સંસારો, રાજદારી શા શા ખતાવો બન્યા, તે મુકાબલો આ ગળ આપી ગયા પછી અઠારમી સદીની પરદેશની બીનાં દિવાં આપી છે.

એ સદીમાં ઈંગ્લેન્ડમાં નીચે મુજબ રાજ કર્તા થઇ ગયા:—

નામ.	ગાદીએ બેઠાનો સન.
રાણી એન.	૧૭૦૨.
જ્યોર્જ પહેલો.	૧૭૧૪.
” બીજા.	૧૭૨૭.
” ત્રીજા.	૧૭૬૦.—૧૮૨૦

પહેલાં જ્યોર્જ પોતાની રાણી જે તેની પીત્રણ એન હતી, તેણીને ૪૦ વરસ સધી હેતોવરના કિલ્લામાં બંદીખાને પૂરી રાખી, અને તેણીસાથે યાત્રકી

પણ એટલે સુધી ચક્ષાણુ કે તેણીને પોતાનાં બચ્ચંઓને જોવાની પણ મના હતી. તેના રાજ્યમાં “ સાઉથ સી બ્લ ” નામનો શેરનો સતો જાગ્યો. લોકો ઘરેણાં ગાંઠાં વેચી તથા સરકારી લેનો કઠી નાખી, એ શેરનાં ચીઠ્ઠાં ખરીદવા પડ્યાં. તંવગરોની સાથે ગરીબ, નાચારો, વિધવાઓ, મજૂરો વટીક મોત લાકડાંનો ખચાવેલો પૈસો એમાં ન ખાતા. લગ્યાં રોકડે ૫૦ ટકા વ્યાજની એમાં લાલચ હતી. એ કંપનિના શેરા લેનારા એટલા વધી પડ્યા છે, તે દેખાદેખીથી ખીણ પરપોતા કંપનિઓ ઉભી થઈ. એક સ્ત્રીસાનું રૂપું બનાવનારી, ખીણ ખાઈ પાણી ખીડું બનાવનારી અને ત્રીણ સ્પેનથી ગધેડાં મંગાવનારી કંપનિ થઈ થેડા દિવસમાં એ ઠગાઈ ઈ ઠાડી પડી. તેઓ શેર વેચી નફો ખર્ચ નાફા તે ખચ્યા. પણ તેઓ પસીલીક મહાસાગરના ટાપુનું સોનું મેળેદવાની લાલચે શેર રાખી રહ્યા તે પાયામાલ થયા. કંપનિના શેરના ભાવ ગગડી ગયા. ખધા વચ્ચા નીકળ્યા. લેનાર દોઢ જડયો નહીં, અને તેથી હજારો કુટુંબો પાયામાલ તથા નાદાર થયાં.

અમેરિકામાં યુનાયટેડ સ્ટેટ્સ નામનો દેશ છે તે ઈંગ્લેન્ડ સરકારના હોતો એ દેશના લોકો ઇ.સ. ૧૭૭૬માં ઈંગ્લેન્ડના રાજ્યમાંથી નીકળી ગયા. અને તેઓએ પોતાનું પ્રજાતંત્ર રાજ્ય રચ્યું. એ રાજ્યમાં પહેલો પ્રમુખ વોશિંગટન નામનો થયો, તેના નામ ઉપરથી સને ૧૭૯૩માં વોશિંગટન રાઉર વસ્યું.

ફ્રાંસમાં સને ૧૭૮૯માં મોટી રાજદ્રવી ઉઠા પાડલ થઈ. સરકારના જલમથી પ્રજા કંટાળી ગઈ અને તેથી બળવો થયો તેમાં રાજા તથા રાણી ને મારી નાખ્યાં.

હિંદુસ્તાન દેશમાં દિલ્હીનો પાદશાહ ઔરંગઝેબ સને ૧૭૦૭માં મરણ પાગ્યો વ્યારથી મોગલાઈ રાજ્ય નજલું થતું ચાલ્યું અને ફટલાક પ્રાંતોમાં તેના સુબાઓ સ્વતંત્ર થઈ પડ્યા. બંગાલા પ્રાંતના નવાબને હરાવી તે પ્રાંત બ્રિટિશ સરકારે સને ૧૭૫૭માં લીધો. દિલ્હીનો પાદશાહ બ્રિટિશ સરકારને તાબે થયો અને દિલ્હી ઈંગ્લેન્ડના હાથમાં ગયું. મોંઘસોરના સુલતાન ટીપુને સને ૧૭૯૯માં હરાવી ઈંગ્લેન્ડ તેનું રાજ્ય લઈ લીધું.

પ્રકરણ તેરમું.

નવાખપાસેથી કંપનિ સરકારે સુરત
લીધું તે વખતે હાલત.

વસ્તી.

આટલા આટલા દુકાળ લડાઇ તથા વા વઝોડાનાં તોફાનથી થયેલી ખરાબી છતાં વસ્તી જહોળી રહી હતી. સને ૧૭૯૭માં વસ્તીની ગણતરી કાઢવામાં આવી હતી. તે વખતે સઘળી વસ્તીના લોકો મલીને વસ્તી ૮૦૦૦૦૦ને આશરે ની જણાઇ હતી.

ચલણી નાણું.

સુરતમાં સૌથી જુના ચાંગારાહી રૂપીઆના સિક્કા હતા. ત્યાર પછી અકબરશાહી, અને જૂદા જૂદા મુગલપાદશાહેના સિક્કા દાખલ થયા. એક વખત પર સઘળું ચલણ દામનું હતું, અને તે હાલના એક રૂપીઆના ૪૦ થતા હતા. અઠારમી સદીમાં રૂપીઆ સુરતી તથા ભરૂચી એ પ્રખ્ય હતા. તે સિવાય ખીજાણ જૂદી જૂદી જાતના હતા. સુરતી રૂપીઆ સિક્કાઇ ચાંદીનો હતો. તે સિક્કા કઢેવાતો. ખીજા સુરતી તથા ભરૂચીને નામે રૂપીઆ ચાલતા, તેમાં સક્રમ, લીસો, ખાજેલો, ટાણેલો, નાંકેલ, અંતરીઆ, સીસેલ, ત્રાંગાના વગરેહતા.

એ રૂપીઆ ફેટલી કિંમતના હતા, તે નીચે બતાવ્યું છે.

સિક્કાનું નામ.	કિંમત આના.
નાકેલ.	૧૫ .
તાણેલો.	૧૪૧.
અનતારચો.	૧૪૧.
ખાલેલો.	૧૪૧.
સીસેલ.	૭ .
ત્રાંખાનો.	૨ .

એ ઉપરાંત સોલાકી. એડીદાર વગેરે ખામી ભર્યા રૂપીઆ ચાલતા. સુરતી સિવાય કોઈ પણ રૂપીઆની કિંમત પૂરા ૧૬ આના હોયજતી નહીં.

રૂપીઆથી ઉતરતા અર્ધા, પાવલી તથા બે આની રૂપાનાં થતાં. તેના ૫ ભુ ઊપર મુજબ વટાવ જતો.

પૈસા ત્રાંખાના હતા. એક આનો પણ ત્રાંખાનો થતો. પૈસાથી ઉતરતી બદામ અને કોડી ચાલતી. પૈસાની ૧૦૦ બદામ અને એક બદામની બે કોડી ચાલતી. ગરીબ લોકો આજે પણ પૈસો ખરચે છે, તેને ઠંકાણે તે વખતે કોડી તથા બદામ વટાવી કામમાં લેતા. એક પાઈ તથા ૪ બદામનો સવાચો ૧૨ બદામની નાસડી અને છ બદામની દમડી કહેવાતી.

મજૂરી.

એ સદીમાં મજૂર કારીગરોના રોજ ઘણા હલકા હતા. ઘણું કરીને જેમ મજૂરી હલકી તેમ સોંધવારી, અને જેમ મજૂરી ભારે તેમ મોઘવારી હોય છે. એ નિયમથી આગળ જીવામાં આવરો કે, જેમ ખેતીના અને ખીજા મજૂરની મજૂરીનો દર વધતો ગયો, તેમ મોઘવારી થતી ચાલી. ઈંગ્લેન્ડ સુરત

લીધું તે પહેલાં મળૂર અને સ્થારને નીચે મુજબ રોજ મળતો હતો.

સ્થાર.	આના ૪.
કડિયો.	,, ૪.
મળૂર.	,, ૩.
ખેતીના મળૂર.	,, ૨.
દરજી.	,, ૪.
મોચી.	,, ૨.

સોંધવારી.

અઢારમી સદીમાં હરેક ચીજ સોંધી હતી. માત્ર કાપડ તે વખતે હમણા નાં કરતાં મોંઘું વેચાતું હતું. હરેક વસ્તુ શા ભાવે વેચાતી હતી, તેના આંકડા નીચે આપ્યા છે. અને તે સગવડની ખાતર માણને હીસાખે આપ્યા છે, તેથી કદાચ કોઈ ચીજના ભાવમાં વધારા ઓછું વસ્તુ કરતાં ફેર પડશે, તોપણ તે ચીજના ભાવમાં ઘણો ફેર સમજવો નહીં. એ માણ ૩૭ પોળીઆં ભાર ના એક સેર લેખેના ૪૦ શેર લેખેજ ગણ્યો છે. તેમજ તે વખતે ધસાયલા કપાયલા અને વટાવના રૂપીઆ પણ ચાલતા, તેથી સમજવાતું એટલું કે, એ ભાવે હરેક ચીજ મળતી, અને રૂપીઆ પૂરા ૧૬ આનાના નહોતા તે છતાં તે માલ ધાણીઓ લેતા.

ભાત ખંગાલીયું.	હારાના ૩ ૪.
,, સાળિયું.	,, ૩ ૨.
,, કડા	,, ૩ ૨.
ઘઉં	મણના ૩ ૦.
જીવર. બાજરી.	,, ૦ ૧૧.
ઢાળ તુવરની.	,, ૩ ૦.

કપાસ.	,, ૩૧૧.
નીમંક.	,, ૦)~.
ધી.	,, ૩૪.
દુધ.	,, ૩૦~.
તેલ.	,, ૩૨.
દીવેલ.	,, ૩૧૧.
મરી.	,, ૩૪.
મરચાં	,, ૩૦~.
ગોળ.	,, ૩૧.
ખાંડ	,, ૩૨.
કેરી.	૦)~.
દુધી, કોણું વગેરે	૦)~.
કપડ છતું.	ગજનો, ૩૦૧.
,, જાકું.	ગજના, ૩૦)~.
ધમારતી લાકડાં.	ગજના, ૩૩.
ખાળવાના લાકડાં.	મણનો, ૦)~.
મટન.	,, ૩૧.
મવડાનો ઘર.	,, ૩૨.
તાડી.	,, ૦)~.
મરઘાં.	૩પીઆના ૩૨.
ખેડાં.	,, ૧૯૨.

પાંજરાપોળ.

હિંદુ લોકો દયાળુ હતા. તેઓએ તે વખતે નાના પાયાપર એક ધરમ

ખાતું હિંદુ કરચુ હતું, તેમાંથી પશુ પક્ષીઓની સાંભાળ રાખવામાં આવ
તી. રખડતાં લુલાં લંગડાં ઢોરને માટે ચારો તથા પાણી પૂરું પાડતાની ગોઠવ
ણો કરી હતી. પક્ષીઓને માટે જુદે જુદે ઢેકાણે પાંજરાં બનાવ્યાં હતાં, તેમાં
દરેકને ઢેકાણો તથા પાણી ત્રકતા. વાઘરીઓએ પકડેલાં પક્ષીઓ પૈસો ખર
ચી છોડાવી દેતા; કસાઈને હાથથી ખચાવવાને ગાય ઢોરો ખરીદી લેતા. ચોક્ક
સ તેહવારના દિવસોપર માછી લોહોને માછલાં મારતા અટકાવવા, પૈસો આ
પી બેઠાં ખવાડતા કસાઈઓને બનવરનેા વધ કરતા અટકાવતા; કીડી મંકાડા
ના દરો રોપી કાઢી વ્યાં લોટ, ખાંડ વગેરે નાખતા. માંકડ, ચાંચડ, જૂવા,
કીલાં, વગેરે જીવજંતુઓ ઘેરેઘેર ફરી, માંગી લઈ એક જગ્યાએ એકઠાં કરતા
અને તેમને પાળતો હતા.

એ માંકડ ચાંચડ તથા જૂવા પ્રાણિનાં લોહી વના મરી જાય છે, તેથી
તેમને જીવતા રાખવાને પ્રાણિનું લોહી પણ પાતા. ચોક્કસ પવિત્ર દિવસે તે
ઓ એક માણસને મોઢ માંગ્યું દામ આપીને ચાંચડ, માંકડ તથા જૂવાને
લોહી પાવા રાખતા. જે ઐરડામાં એ જીવડાં ભર્યા હોય, તે ઐરડામાં એ
ક બીજાનાપર તે માણસને સ્વાડતા, તમામ ચાંચડ, માંકડ તેને ખાડી જતા;
પણ રખેને તે હાલે, અથવા દોર મરડે તો તે ખાપડાં જીવડાં કચડાઈ જાય, તે
ટલામાટે તે માણસને સ્વાડતી વેળાએ ખાટલાસાથે મજબુત બાંધતાહતા. એ મા
ણસને આખી રાત તે ખાટલાપર રહેવા દઈ ચાંચડ, માંકડ તથા જૂવાને તે
નું લોહી પાતા હતા. તેને છોડવાને ઐરડામાં પૈસનાર તથા બહાર નીકળનાર
એક નાકેથી બેઠો બેઠો, બે હાથે તેના ઢગ ખદેડતો ધીમે પગે આગળ ચાલ
તો હોવો જોઈએ; કેમકે નહીં તો દિલથી તેનાજ પગતળે હજારો જીવડાં કચડાઈ
જાય.

અંધેર રાજ.

તે વખતે સુરત જિલ્લામાં રાજ કેવું ચાલતું હતું, તે વિશે 'સંસમાળા' માં નીચે મુજબ જોવામાં આવે છે:—

“ગાયકવાડ અને પેશવાની વારાફરતી ચઢતી પડતી ગુજરાતમાં થતી, તેમતે મતેજો ગુજરાતને પોતાના વારામાં ચુસના ગુજરાત એક અને તેને ચુસના ર નમજેવા જે એટલે ગુજરાતની દુર્દશામાં શી ખાકી? સન ૧૮૧૮ સુધી ગુજરાત જાસીથી નિર્મલ વસ પહેરાતા નહિ તો નિર્મલ મનતી તો આશાજ શી કોઈને ઉજળો દીડો તો ચાડીયા ત્યાર હતા. તેઓ ચાડી ખાય અને તે પ્રમાણે ગ્રામ રાજના ગ્રામ સરદારો તેને લેઈ ધન નામ ધરનારા સર્વ પદાર્થોને પૃથિવીમાં દટાઈ રહેવું પડતું. જ્યાં ત્યાં ખજાણકાર અન્યાય અતીતિ વ્યભિચાર, આદી દુર્ગુણના પરીવાર માહલી રહેલો. અરે! ઇતિહાસમાં વાંચતાં અમે કોઈ ઘરડા માણસનાથી સાંભળતાં આજપણ કમકમી આવે છે; એવી અવસ્થામાં ગુજરાત પચી રહ્યું હતું. એવા અધિકારમાં સન ૧૮૦૦ની સાલ થી કહિ કહિ કિરણ પડતા મડયા.”

ગરાસીઆ.

અંગરેજ સરકારના હથમાં સુરત આવ્યું તે પહેલાં ગરાસીઆ નામના રજપુત ખેડૂતો ગામડાંઓ સળગાવતા, લૂટ ચલાવતા અને ખુનો કરતા. એમાં ના કેટલાકને છેલ્લે સુરતખાતે ફાંસી દેવામાં આવી, ત્યારથી ગરાસીઆ નરમ પડ્યા છે.

એ ગરાસીઆ હુધીઆરખ ધ માણસો રાખતા, અને આગલા રાજના વખતથી તેમને જેમ મળતું, તેમ મેળવવાને હાશેરા કરતા. તેઓ એક ગામપર

સીલટસાથે તીરક મઠાંવળા માણસો મોકલતા. તેઓ ગામના દેશાધીપાસે જઈ ગરાસ માંગતા. દેશાધીઓ ઊઘરાવીને આપતા. કોઈવાર જોઈએ તેથી વધારે ઉઘરાવી, વધારાનું નાણું દેશાધી તથા ગરાસીઓના માણસો વહેંચી લેતા. આવી રીતે ભુલ્લમથી ખેડુતોપાસેથી લેતા, તેથી વારંવાર લડાઈ થતી, અને ખુનો થતાં. ગામડીઆ આપવાની ના પાડતા. તેથી ગરાસીઆ ઘાસના કુંદાં સળગાવી ભુક્ત, અથવા એકાદ ગામડીઆને મારી નાખતા. તે છતાં જો ન આપતા તો, આખું ગામ સળગાવી દેતા, અને છોકરાંઓને બંદીવાન કરી પકડી જતા. એ તોફાન દુર કરવાને સને ૧૮૧૨માં સરકારે એવી ગોઠવણ કરી કે દરેક ગરાસી આપે પોતાના ગરાસના આંકડો કલેક્ટર પાસેથી લખાવી લઈ જઈને ગામના દેશાધીને દેખાડવો. બીજે વરસે એક આગેવાન ગરાસીઆની સાથે મળીને એવી ગોઠવણ કરી કે કલેક્ટર ગરાસના આંકડા એકઠા કરે, અને તે ગરાસીઆઓ ના આડતીઓને આપે. સને ૧૮૧૬થી એ તોફાન તદન બંધ પડી ગયું.

ગરાસીઆઓ નજીવે ખાને પોતાનું ગરાસ લાગુ પાડી દેતા, તેના ઘણા દાખલા ગાદેથી સાંભલીએ ધીએ, પણ દફતરે નાધાયલા પણ ફેટલાક ના વામાં આવે છે. મિઠ મોરીસન લખે છે કે, યુવા ગામમાં એક કુવાપર બાચ હીઓ પાણી ભરતી હતી, ત્યાં એક ગરાસીઓ જઈ ચઢ્યો. તેણે થોડોકવાર કુવામાં જાયા કર્યું, તેથી એક બાચડીએ પુછ્યું કે ઠાકોર શું જુઓછો ? ઠાકોરે જવાબ દીધો કે તેના બાપ તે કુવામાં પડેલો છે. તેની સાથે તે વા તો કરે છે. આપરથી એકે તીખલી સ્ત્રી બોલી કે “ તમારા બાપા લુગડાં માંગે છે કેમકે કુવાની ટાઠ ખમાતી નથી. ” ઠાકોરે પોતાના દીલપરથી વસ્ત્ર કાઢી કુવામાં નાખ્યાં અને ચાલતો થયો. આ ગરાસીએ થોડા દીવરા પછી તે ગામ પાછો ગયો, અને ફેટલાક ઘર સળગાવી દહન બોલ્યો કે, તેના બાપને લુગડાં જોઈએ છે. તે લુગડાં માટે નાણું આપો. તે વખતેથી યુવા ગામમાં દર વરસે ૩૩૦૦ ગરાસ દાખલ થયું. બીજી કહાની એવી નાધાઈ છે કે

કુંગરી ગામમાં એક ઠકરાણીને પ્રસવ થયો, અને છોકરો આવ્યો. તેણીનું કાઠ સગું વહાલું નહીં, તેથી ગામના પટેલે જોગ અને સુંઠ તેણીને માટે મોકલાવ્યું. જ્યારે તે છોકરો મોટો થયો ત્યારે તેણે દર વરસ સુંઠાણાની રકમના દાવો કર્યો અને લડાઈ ટટો થયા છતાં, આંતે દર વરસ - ૩ શાનું ગરાસ તે ગામને મૂકે ચાંટ્યું.

હાંટારા.

ખ્રિષ્ટી સરકાર સુરત લીધું ત્યારે સુરતમાં તથા અસ્સાપાસ ગામોમાં હાંટારાના ટોળેટોળાં ઉતરી પડતાં. મારામારીઓ થતી. ખુનો થતાં ઝેર દેતા અને છાકટપણું અતીશે વધી પડ્યું હતું. સને ૧૮૧૫માં સરકારના સીનીય ર નડજ એવું મત નાંધ્યું છે કે, “નાતજ્ઞતાના પટેલોનો અધીકાર નબ્બ જો પડી ગયાથી તથા ઉતરતા લોકો ચઢતાને માન આપવાને બંધાયેલા છે. એવું સમજતા, તે સમજવું બંધ પડ્યાથી, એ અનીતિનો વધારો થયો છે. તે લખે છે કે, એજ કારણથી અસંખ્ય દુરાચરણો નીચ દુરગુણો અને વધતું જતું છાકટપણું ઉભરી નીકળ્યું છે.” એ જ્ઞતના ગુનાહ વધી પડ્યા હતા. હાંટ અને ચાંચીઆ ચોરી. જ્યારે લોકો સામે થતા ત્યારે તેમનાં ઘર ખાર હાંટતા અને છોકરાંઆને પકડી જતા. ચાંચીઆઓ સાથે દુમસલીમ પોર વગેરેના ખારવા મલી જતા, વેપારીનો માલ ચોરી જતા અને વહાણ ના વહાણ દુખાવી દેતા. દુમસથી વલસાડ લગી આખા કીનારાપરના લોકો ના ઘરમાં ૩ તથા ખીજ ચોરીની ચીજોથી વેપારીઓની વખાર હોય તેમ જ ખાર ભરેલી રહેતી.

કેફી વસ્તુઓનાં વેચાણ.

અફીણ, ભાંગ ગાંજો, દારૂ તાડી વગેરે કેફી વસ્તુપર તે વખતે કરો જ પતો નહોતો. અફીણપર કાંઈક કર હતા, તે સિવાય કરી વસ્તુપર કર નહોતો. આખકારી એ બોલપણ તે વખતે કાંઈના જરૂરમાં નહોતો. નવાગને ત્યાં એ ખાતું નહોતું. દારૂ તથા તાડી એ ચીજપર કર જકાત નહોતું. જકાત તો નહીં તો નહીં પણ કરી અંધી કે જપતો નહોતો. લોકો જેમ અનાજ પાણી, શાક ભાજ પોતાની મરજી પ્રમાણે ઘેર લાવે અને પોતાની મરજી પ્રમાણે તે નો ઉપયોગ કરે, તે મીસાલે લોકો મવડાં ઘેરઘેર રાખતા, અને ઘેરઘેર ચાકલે તેમ સહુ પોતાપોતાની મરજી માફક જેવો પસંદ હોય તેવો નરમ ચા આકળો દારૂ ગાળીને ઘરમાં રાખી જીનો કરતા તથા તે ભરી રાખી, તેમાંથી પોતાની મરજી માફક આપતા, લેતા, અથવા વેચતા. એ વખતે દારૂની ભરી ઘણું કરીને ઘેરઘેર હતી, અને ઘણેપર ઘેર દારૂ વેચવામાં આવતો. એવી સગવડ ની સાથે કાંઈક અગવડો પણ હતી. રદ ગયેલાં, કાઢેલાં મવડાંની, તેનાં પાણીની વગેરેની, કેટલી ગલીચી હશે, ઘેરઘેર દારૂનું વેચાણ હોવાથી દુબી રીતની નીતિ જળવાઈ હશે, એનો વિચાર વાંચનારે કરી લેવો.

એજ પ્રમાણે તાડી પણ સુરત રાજેર વસતું ત્યારથી વગર આંકારો વેચાતી. તે ઉપર કરો આંકારો કે કરું જકાત નહોતું. હરેક માણસ પોતાને મનલાવતી તાડી મરજીમાફક પીતો. જેની જમીનપર ઝાંડ તે ઘણી ઝાંડનો માલીક ગણાતો અને તે ઝાંડની તાડી તથા વાલપર ગુજરાન કરતો.

પારસી (વુહાડીઆ) વહાણ ખાંધનારા.

અઠારમી સદીમાં વહાણ ખાંધવાનો હુન્નર ફક્ત પારસીઓના હાથમાં

હતો. તેઓ મોટાં મોટાં વહાણ સુરતમાં ખાંધતા. તે વખતના ઈંગ્લેન્ડ સુસાઈરના લખાણથી જાણાય છે કે, જોકે એ વહાણ લગાર મોઘાં પડતાં તોપણ એવાં મ જખુ તથા ટકાઉ હતાં કે તે સોસો વરસ લગી જવાબ દેતાં હતાં. ચીનની સફરને માટે સડુથી મોટાં વહાણ ખાંધતા. તે ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ ટનના હતાં. અરબસ્તાન, ઇરાન વગેરેની સફરમાટે નાનાં ખાંધતા. તેઓ શુદ્ધ વેલાંતી જેવાં ખનાવનાં. સંઠેવેરીનસે એક મહાણ ૩૩૫ ફીટ લાંબું ખાંધેલું જોયું, તે શુદ્ધ એક ફીગેટ જેવું હતું, અને ઈંગ્લાંદમાં જનાવે એવું હતું, તોપ ગોઠવવાની જગા ઘણી કુસાદે હતી, અને કેબીનમાં દરેક ભાગ ઉપર ભાત ભાતનાં ફળ ફળ અને પાત્રોની નકશી કોતરેલી હતી. તે લખે છે કે, આ વહાણો ખાંધના રા પારસીઓ હતા, અને તેનાં માલેક સુરતના વતની હતા.

પ્રકરણ ચૌદમું.

અમલદારોની નીમણૂક.

ઉપર કહ્યું કે સને ૧૮૦૦ના સાલમાં નવાજ સાહેબને પેનશન ખાંધી આપી ઈંગ્લેન્ડ સુરત શહેર અને રાંદેર પોતાના હાથમાં લીધાં. અમલદારોમાં એક કલેક્ટર, એક જજ, તેજ મેજસ્ટ્રેટ અને કિલ્લાનો લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર એટલા નીચ્યા. સને ૧૮૦૩માં લેફ્ટેનન્ટ એ નામ ખદલી એન્ટ એ નામ રાખ્યું.

નવાખ તથા તેઓના વારસો.

નવાખને વરસે એક લાખ અને બીજા રોહરની મેહસુલમાંથી મરાઠાની ચોથ તથા ખરચ બાદ જતે વધે તેમાંથી પાંચમે ભાગે રૂપીઆ આપવા ઠરાવ્યા હતા. નવાખ મીર નાસરુદ્દીનખાન પાસે ૧૫૦૦ એકર જમીન, ૩૦૦ ખેડૂત, ૨૦૦ હુથીઆરવળાં માણસો અને બીજા ૩૦૦ નોકરો હતા.

સને ૧૮૧૮માં નવાખ સાહેબને રૂપીઆ ૧ લાખ ઉપરાંત ઉપજમાંથી પડતા વધારામાંથી ફાલો આપવાને બદલે બીજા રૂ ૫૦૦૦૦ વરસે ઉમેરી રૂપી આ ૧૫૦૦૦૦ આપવાના ઠરાવ્યા.

નાસરુદ્દીન તા. ૨૩મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૨૧ ને દીને મરાણ પા આથી તેને ઠેકાણે તેના દીકરા મીર અફઝુલુદ્દીનને ગાદી મળી.

અફઝુલુદ્દીન તા. ૮મી આગસ્ટ સને ૧૮૪૨ ને દીને વગર દીકરાએ મરાણ પામયાથી નવાખના ખિતાબ બંધ પડ્યો. છેલ્લા બે નવાખોએ હાકમી જતી રહ્યાથી ખરચ ઘટાડી નાખ્યો હતો, અને બધી વાતે સાદાઇ પકડી હતી. તેઓ બંધે હુદરાઆદના મીર લોકાના જેવી પાદડી બાંધતા હતા, તે કાયમ દૌકા પાગડી પહેરેછે તેવી સાગતી હતી.

છેલ્લા નવાખને પેટે છોકરો નહોતો, પણ બખ્તીઆરનીશા બેગમ નામ ની એક પૂરી છોકરી હતી આગલા નવાખને વરસે ૧૧ લાખ રૂપીઆનું પેનશન મલતું તે બંધ કરી, કંપનિ સરકારે એવો ઠરાવ કર્યો કે, નવાખની છોકરી બેગમ બખ્તીઆરનીશાને રૂ ૪૦૦૦, તેણીના ધણી મીર જફરઅલીખાનને રૂ ૧૦૦૦, અને તેમની બે દીકરી નામે, જુઆઉલનીશા લાડની બેગમ તથા રહીમુનીશા બેગમને દરેકને રૂ ૫૦૦, દર મહીને પેનશન આપવું. બખ્તી આરનીશા બેગમ સને ૧૮૪૫માં મરાણ પામ્યાં.

પણ નવાખના જમાઇ મીર જફરઅલીખાન હતા, તેમને વરસે રૂપીઆ

૫૨૮૦૦૦૦ પેનશન મળવા લાગ્યું.

એજ વરસથી કાફલો અને કામદાર મુંબઈ ભોલાવી લેવામાં આવ્યા અને મુગલ પાદશાહનો દિલ્હીનો વાવઠો જે કિલ્લા ઉપર પૂર દમામથી ખાહાર આવતો હતો, તે ઊતારી નાખવામાં આવ્યો. તે દિવસેથી માત્ર બ્રિટિશ વાવ ઠો ઉડતો હતો. પણ એ વાવઠો પણ જયારથી કિલ્લામાંથી લશ્કર કાઢી ના ખ્યું ત્યારથી ચઢાવવામાં આવતો નથી.

મીર જહોરઅલી, અને તેમની બંધે ઊંકરીવાળું પેનશન સને ૧૮૫૭ માં વધારીને પાછું ૩ ૧ લાખનું કરી આપ્યું.

મીર જહોરઅલીખાન તા. ૨૧મી ઓગસ્ટ સને ૧૮૬૩ને દીને મરાણ પામ્યા. તે વૃષ્ટતથી તેમની બંધે દીકરીને વરસે ૧ લાખ રૂપીઆ મળતા તે સને ૧૮૮૬ લગી જીવી રહ્યા. એ વરસમાં રહીમુનીશા ઐગમ નાની (ઐગમ, ખાન ખાહુર મીર ગુલામખાખાખાનનાં ધણીઆણી) મરાણ પામ્યાથી મોટી ઐગમ જીઆહિલનીશા લાહલી (ખેલાવાળા નવાખ મીર આલમખાનની ધણીઆણી) ને પોતાનો કાલો મળવો જીવી રહ્યો, અને મીર ગુલામખાખાખાનની ધણીઆણીવાળું પેનશન અટક્યું. છેવટે એવો ફરાવ થયો કે વડી ઐગમની હૈયાતી લગી તેણીને દરવરસ ૩ ૫૦૦૦૦, મીર ગુલામખાખાખાનનાં છોકરાંઓને ૩ ૧૦૦૦૦, તથા મીર જુલફીકારઅલીખાનને રૂપીઆ ૩૦૦૦ આપવા, અને દર વરસ રૂપીઆ ૩૭૦૦૦ ખાકી રહે. તે સરકારમાં અનામત રાખતા જવું. જ્યારે વડી ઐગમની હૈયાતી ન હશે, ત્યારે એ અનામત રહેલા રૂપીઆના વ્યાજમાંથી બંધે ઐગમના વારસોને પેનશન મળ્યા કરશે.

વડી ઐગમ જીઆહિલનીશા લાહલી ઐગમને સને ૧૮૮૬માં કેટલુંએક કરજ જાણાયાથી એજન્ટ મિ. વિનચેસ્ટરે એવો હુકમ કાઢ્યો કે, જે સખસો એ ઐગમને હવેથી વ્યાજ નાણાં આપશે, તેઓનો દાવો પેનશનની રકમપર રહેશે નહીં.

સને ૧૮૦૪માં પાછો દુકાળ પડ્યો. એ દુકાળને સાઠ દુકાળને નામે ઓળખે છે. સને ૧૭૯૧માં સુડાળો કાળ સખન પડ્યો હતો, તેવો સખત એ નહોતો. તોપણ એ કાળથી લોકો ઘણાં દુખી થયાં હતાં.

આખકારી.

સને ૧૭૬૭ના અરસામાં જ્યારે રાહરમાં ૮ લાખ માણસની વસ્તી હતી, ત્યારે દારૂ પીનારા ઉતરતા લોકો છેક કંગાળ હાલતમાં હતા. દારૂ વેચનારા લેસનવાળાઓના એ લોકપર પૂર અખત્યાર હતો. કાયદો તેમના ઘરમાંજ હતો. તેઓ જને મુખે તેને કટકાવી કાઢતા. કાઢનાપર માંગતાં લેણામાટે ફરી આદ કરવાની જરૂર નહોતી, કેમકે જનીપર લેણું હોય તેને પકડાવી મંગાવી, બાંધતા અને નાણું આપે ત્યારે છોડતા. રાહરમાં ઈંગ્રેજના અમલ થયા પછી પાંચ વરસે એટલે સને ૧૮૦૫માં દારૂપર સરકારનો કર થયો.

મુરતી દારૂ.

સરકારે ઠરાવ્યું કે, ગલીચી થાય છે, અનીતિ વધે છે, માટે દારૂ ગાળવા નું એકજ મકાન આખા રાહરમાં રાખવું. ત્યાંથી જને જાદુએ તે દારૂ ગાળી લાવે, અને જણે વેચવાના ઘંઘો કરવો હોય તેણે લેસન લઈને દારૂ વેચવો. આથી રાહરમાં ખળભળાત થઇ રહ્યો. લોકો ઉશ્કેરાઇ ગયા કે સોંકડો વરસનો વહીવટ સરકાર ફેરવી નાખે છે; પણ તેથી સરકારે વિચાર બદલ્યો નહીં. પારસી લોકોએ અરજ કરી કે દારૂપર ગયાલન દીઠ જકાત નાખવું ઠરાવ્યું છે, તે ઠરાવ બદલવો. પણ તે અરજ સરકારે નામંજૂર કરી. પણ પોતાને ધેરલગનશાદી હોય તો ધેરમાં દારૂ ગાળી લેવાના ૪ પારસીઓને પરવાનો મળ્યો. મોદીજી, શેઠવાળા, વખારીઆ, અને એટી. આ વખતે ગયાલનો જકાત

૮ આના દાખલ કર્યું.

મવડાના દારૂપર જકાત.

સને ૧૮૦૫માં (પહેલવહેલા)	૦- ૮-૦
,, ૧૮૩૦માં	૦-૧૦-૦
,, ૧૮૪૦માં	૦- ૯-૦
,, ૧૮૬૦માં	૧- ૦-૦
,, ૧૮૭૦માં	૨- ૦-૦

એ સીત સને ૧૮૮૩ સગી ચાલી. એ વરસ સગીએ લોઢાને અવલથી ભરી ગાળવાનો હુક આપેલો તેઓ સદર રૂકમાં દારૂ ગાળતા અને સાર કારને ગયાલનદીક ફી ભરીને પીઠાવાળાને વેચતા. એ ભઠીવાળા પારસીઓ સાથે સરકારનો દારૂગો મળી ગયો. અને તેણે દાનચોરીના વેપાર ખુલ્લો ચક્ર્યો. ભઠીવાળાઓ રૂપ અંદર રૂક દારૂનો ઠરાવ, તે દારૂને જદલે ૧૩ અંદર રૂક લગીનો સખત દારૂ કાઢી લઇ જવા લાગ્યા. એટલુંજ નહીં પણ દહાડામાં લીધેલી એક વારની પાસમાં જેટલીવાર ખને એટલીવાર તેને તે પાસથી દારૂ પસાર કરવા લાગ્યા. આ દાનચોરી સાગી મુદત ચાલી નહીં. ભઠીવાળામાંથી એક કૂટ્યો. તેણે સરકારમાં ખબર આપી, તેથી એ ભોપાળું ૧૮૮૩માં પકડાયથી, થોડા વેપારીને પાપે રાહર અને પરગણાંની સદળી મળપર દુખ પડ્યું. આખકારી કમિશનર મિઠ મિચરડે આખા જિલ્લાનો દારૂનો એકલથુ ઇન્ત રા કર્યો, અને તે મિઠ દાદાભાઈ હોરમજી દુખારા નામના પારસીએ દર વરસ રૂ ૪૭૫૦૦૦ આપવાની સરતે રાખ્યો. તે વખતે વળી દારૂનું માપ સરકારે ઓછું કર્યું, અને તેથી હાલ દારૂ ૧૩ રૂપીએ માણ વેચાય છે.

મુરતી દારૂ તે ખરો દારૂ હોતો. તેની ઓમુદકામાં વખાણ હતી. તે સારી આવડ તથા દાણી મહેનતથી ખેવડો કરી ખનાવવામાં આવતો. રૂકત મવડાનો

ન નહીં, પણ શુદ્ધ ગુલાબ, ફલસાં, એલચી, દરાખ વગેરેના ભાતભાતનો ખ નનો. તે દારૂ જુનો કરી ઠરે વ્યારે વાપરવામાં આવતો. તેથી તે તંદુરસ્તી વ ધારનાર થઈ પડતો. નવા એખા, નવા દણ જેમ અવગુણ કરે છે, તેમ નવો કાચો દારૂ અવગુણકારક સમજી લોકો દારૂને જુનો થયાવના વાપરતા નહોતા.

તાડી તથા નીરો.

છેક સને ૧૮૫૦ લગી તાડી એટલી સસ્તી હતી કે એક રૂપીયાની સુર તી ૮ માણ મળતી. ગરીબ ગરબાં તાડી પી વાંલખાઈ પોતાના નીરચાડ કરતાં એ વરસથી સરકારે તાડી ઉપર પણ જુદી જુદી જાતનાં નકત નાખ્યાં.

તાડીપર કર કરચો, તે અગાઉ રાહરમાં આવતી તાડીપર એક માણે ચા ર આના લેવામાં આવતા, અને રાહરમાં લેસનદાર તાડીવાળા વેચતા. તે લેસ ન દર વરસ હરાજ થતાં નહોતાં. તેમજ રાહર ખહાર તાડીપર કશું નકત નહો તું. માત્ર તાડી વેચનાર લેસનની ફી આપતો. સને ૧૮૭૨માં રાહરના દરેક ખજુરાં દીઠ રૂ ૨ કર કરચો. તે ઉપર વધારો કરીને “એક” એવે નામે ખી ન. ૧૪ આના દર ખજુરે વધાર્યા. ખીજા હાથપર તાડી વેચનારનાં લેસને હ રાજ કર્યા માંડ્યાં. તેથી દર વરસ તે ઉપજમાં પણ વધારો થતો ગયો, આજુ થયાથી ખજુરાંના માલિકને (ખજુરાં એક વરસને આંતરે દેવામાં આવે છે) ખજુરી દીઠ રૂ ૧— ૧૧ લગી મળતો, તારે સરકારને રૂ ૨-૧૪ આના મ ણતા. તેમાં પણ સને ૧૮૮૯માં વધારો કરી, દર ખજુરીએ રૂ ૩-૧૪-૦ લેવા ના ઠરાવ્યા, અને રૂપીએ માણ તાડી વેચવાના હુકમ કરચો. આથી થયું છે, એમ રૂ, ઝાડના માલિકને ઝાડનું જટલું ઉપજે તેથી ત્રણગણું સરકારને મ જો છે, અને જે પ્રજા રૂ વરસ પહેલાં રૂપીયાની ૮ માણને હીસાએ તાડી પીવામાં લેતી, તેને રૂપીએ માણ મળે છે. એમાં વધારે ખાડું એ થયું છે કે, હરે ક ચીજ જેમ મોંઘી તેમ તેમાં દગો થાય છે, તેમ તાડીમાં પણ પાણીનો લે

ગાંધી બાપ છે.

નીશા, એ ખજુરીના મીઠા, વગર કુકનો રસ છે. એ રસ સેરડીના રસ જેવો છે. તેમાં કુક હોતી નથી. છતાં તે ઉપર પાણુ તાડીના જટલો કર છે, અને તે માટે પાણુ લેસન અપાય છે. તેથી એ ચીજ વેચાતી ખંધ પડી ગયાથી મળ કકલે છે.

ધમામ મહેદી-બોધાનનો ખળવો.

સને ૧૮૧૦માં બોધાન ગામમાં અખદુલ રહેમાન નામનો મુસલમાન, ધમામ મહેદીનું નામ ધારણ કરી દુનીઆના રાજનો દાવો કરવા નીકળ્યો. તેથી સંખ્યાબંધ સુની મુસલમાન તથા મેમાનો તેનાં લશ્કરમાં ભેગા થયા. એ મુસલમાનોમાં શ્રધ્ધાવે કરી ખેતી કરનારા સુની વહેરા હતા. ધમામ મહેદીએ માંડવીના રાજપર ચઢાઈ કરી. એ વખતે માંડવીમાં એક રાજા રાજ કરતો હતો. તેની પાસે એક નાનો કિલ્લો હતો. ફીતુરીએએ એ કિલ્લો લીધો, અને રાજાને તથા તેના દેવાનને કુદ કર્યા. રાજાનો કુદમાંથી નીકળી નાઠો પાણુ દીવાનને પકડી મારી નાખ્યો. ધમામ મહેદીએ બોધાનને રાજગાદી ખનાવ્યું. ત્યાંથી તે સુરતપર ચઢી આવી. એ રાહેર લેવાની અને સદાજા હિંદુઓને મુસલમાન કરવાની ધમકી આપવા લાગ્યો. લોકોમાં મોટી ચીંતા પેદા થઈ માંડવી સુરતથી ૧૫ માઈલ ઉપર છે. તા. ૧૦મી જાનેવારી ૧૮૧૦ને દિવસે સુરત ખાતે ઈંગ્લેન્ડના વડા મી. ડુને તેણે એક કાગળ લખ્યો કે, મને એક દમ ૩ ૩૦૦ મોકલી આપવા. બીજો એક કાગળ લખ્યો, તેમાં લખ્યું કે કે સાહેબે એકદમ મુસલમાન દીન કબુલ કરવી. આ દરમ્યાન સુરતથી મુસલમાનોની એક ટોળી લશ્કરમાં સામેલ થવા બોધાન ગઈ.

જે મુસલમાનો સુરતમાં રહ્યા, તેઓએ સુરતના હિંદુઓ ઉપર દીન દીન, એવો પોકાર કરી હુમલો કર્યો, અને રાહેરમાં કાંઈ ઉલ્લાસલની વડી

જાણાઇ તે ઉપરથી મિં ૬૦૨ એ તા ૧૮મીએ અખદુલ રહેમાનને પકડવા ચાગ પાયદલ કુંપની એને એ ધોડેસ્વાર પલટાણ મોકલી. ધોડેસ્વાર મલટાણ પહેલી પોંદિયાં અને તા ૧૮મીએ ખામદાદમાં પાયદલ આવ્યું નહીં, તે પહેલાં, ધોડેસ્વાર લશ્કરને અખદુલ રહેમાનના લશ્કર સાથે સખત લડાઇ થઇ તેમાં ઈંગ્લેન્ડના ૩ માણસો, તેમાં ૧ કોરપોરલ અને ૧ સિપાઈ માર્યા ગયા. કેટલાક ધોડાઓ માર્યા ગયા. અને સામાવાળાના ૨૦૦ માણસો માર્યા ગયાં. એ લડાઈમાં ઈંગ્લેન્ડ સરકારે મરનાર ખાન જહાદૂર અરદેશરના ખાપ ધંજીશાહ બેરામશાહને મોકલ્યા હતા, તે પણ માર્યા ગયા. તેટલામાં પાયદલ આવતાંજ અખદુલ રહેમાન અને તેનાં ઘણાંએક માણસો માર્યા ગયાં. તરત હુલ્લડ ના બુદ થયું. માંડવીના રાજા, ઈંગ્લેન્ડ આવેલો સાંભળી ખંદીખાંનામાંથી છટકી ગયા હતા તેણે ઈંગ્લેન્ડને અરજ કરી કે, તેની ગાદી તેને પાછી આપવી. તેથી તા ૨૨મી જાનવારીએ કિલ્લો લઇને રાજાને રાજગાદીપર બેસાડયો. એ રાજાના વંશના એક રાજાએ માંડવી પેશવાને આપી દેવાની ગોઠવાણ ૧૮૧૭માં કરી, તેથી તેનીપર એક લશ્કર ચઢાઇ કરી. તે તાબે થયો, અને સમાધાન થયું, પણ ૧૮૩૮માં હુકદાર રાજા ન હોવાથી માંડવી ખાલસા કર્યું.

ખાદુર જલ્લાની સમાધાનીમાં આજ સુધી ખલલ પડી નથી. પણ ખુદ સુરત શહેરમાં ઉતરતા લોદાએ એકથી વધારેવાર હડતાલ પાડી છે, અને હુલ્લડો કર્યા છે.

સને ૧૮૧૨—૧૩માં પાછી મોઘવારી ચાલી. એ વખતે ગુજરાતમાં ભારે દુકાળ પડેલો હતો, તેનું ખ્યાન સત્તાવાર આગળ જાવામાં આવશે.

સને ૧૮૨૨માં રસ્તમપુરામાં મોટી આગ લાગી. એ આગથી આખું મહેલ ખળી ગયું. એ આગ પછી લાગલી ભારે રેલ આવી, એ રેલ છડોતેરની રેલને નામે ચાલ્યાય છે. એ રેલમાં જાનમાલની મોટી ખરાબી થઈ.

સને ૧૮૩૭માં નામદાર મહારાણી વિક્ટોરિયા ઈંગ્લાંદની ગાદીપર બેઠાં.

સને ૧૮૩૭માં સુરતમાં મોટી આગ લાગી અને ભારે રેલ આવી.

મીઠાંપર પહેલ વહેલો કર.

સને ૧૮૩૭ની પહેલાં નીમકપર કરો કર નહોતો. તે વખતે સુરતના લોકો માટે ફરતાં મીઠાંબંદર હતાં. જ્યાં આવ, બુડીઆ, તલંગપોર, ભાઘ, હાંસોટ વગેરે માં મીઠાના અગર હતાં. જે લોકોને જોઈએ તે લોકો અને વેપારીઓ એ અગરમાં જતા, અને એક રૂપીઆ આપી, એક ગાડું, જેમ ભરાય તથા જેમ બસાયી એ ચાર તેમ ભરતા. એ બલદની આગળ બીજા એ બળદ જોડતા, અને એ પ્રમાણે ૪ મોટા બળદો એ એટલું મીઠું એક રૂપીઆમાં આપતા. મીઠું તે વખતે છાણ તથા મટોડાંને ઠેકાણે પડતું. રજે ધરમાં ભોંયને લુણા લાગે તેથી લોકો મીઠાના માટલાં અથવા કોઠીઓ પોતાના વાડામાં વાડની આગળ રખડતાં નાખી ચૂકતા.

સને ૧૮૩૭ના દિસંબરની પંદરમી તારીખે ખુરશી જકત મોરચે મોરચે લેવાતું તે બંધ કરી, પ્રિટેશ સરકારે નીમક ઉપર દર બંગાલી મણે રૂબાતું જકત બેસાડ્યું.

મીઠાનું હુલસડ.

સને ૧૭૪૪માં નીમકપર ૮ આના ઉપરથી વધારી ૧૨ આના જકત કીધથી તા. ૨૬મી આગસ્ટે દેવાલે દેવાલ જાહેરનામાં મરાયાંકે, સરવેએ હતાલ પાડી. આ ઉપરથી દરેક નાતજાતના પટેલ, રોડીઆને સરકારે તેકું મોકલ્યું કે તમારી દાદ સાંભલવામાં આવશે, ચાદ અદાલતમાં આવવું, એ તેડાને જોઈએ પત કરવું નહીં. પાછલે પોહારે લોકોએ છેડાઈ કોરટ ઉપર હુમલો કર્યો, બારી બારણાં તોડી પાડ્યાં અને ઈંટ પથરા ઉછળવા લાગ્યા. લમકર આગ્યું. તોડાને અટકવું પણ હુલસડોરો ધેરેધેર ગયા નહીં. જ્યારે હંદેરો

ફરવ્યો કે એક કલાક પછી જે લોકો દીક્ષામાં આવશે તેની ઉપર લશ્કરી કાયદો ચાલશે, કે તરત લોકો પોતપોતાને ઘેરે ઘેર થઈ ગયા. એટલાથી અટકાયું નહીં; ઊશકેરણી ચાલુ રહી; તેથી મુંબઈથી તોપખાનું અને લશ્કર મંગાવવું પડ્યું. પણ તે આવ્યું કે લોકો ઠરઠરી ગયા અને બીજે મહીને મીમાંના કાયદો પસાર થયો, વ્યારે સંઘળું સમાધાન આવ્યું.

એ હુંલક વખતે પારસીઓએ કુવે મારગ લીધો હતો, તે વિશે કલેક્ટર મિંઝ આરબનાટ મિંઝ રસ્તેમળ ખુરસેદલ મોદીપર લખે છે કે:—

“ મીમાંપર જકાત વધારવાનો કાયદો પસાર થયાથી લોકોએ ખબરની દુકાનો ખંધ કરી અને કેટલાક નીચ લોકો ફેસાદ કરીને મુલેહૂના ભંગ કર્યો તથા સરકારના હુકમનો અનાદર કર્યો એ સંઘળું તમને માલમ છે. પણ મને કહેવાને સંતોષ ઊપજે છે કે, મારી સાથે દીલોબનીથી મહેનત કરીને તમે મને મદદ કરી. છેલ્લાં કામમાં પારસીઓ તેઓ સાથે બીલકુલ ભલ્યા નહીં. મોટે રસ્તે તમારા પારસી જણાયા પણ નહીં. મને ખબર મલી છે કે, તે તમારી તારીફ લાયક મહેનતને લીધે છે, અને તે માટે ખુશીથી હું તમારો ઉપકાર માનું છું તથા મને બરોશો છે કે ભવિષ્યમાં એજ રીતે તમે પારસીઓ માં તેમના વડા કાબલ વગ વાપરશો ”.

સુરત તા. ૫મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૪.

આર. ટુ. આરબનાટ.

સને ૧૮૪૮ના અપ્રેલમાં સરકારે વેપારીઓનાં તોલવાનાં કાટલાં છપાવેલાં રાખવાનો હુકમ કીધાથી કેટલાક દહાડા સુધી હરતાલ પડી, અને રાહુરમાં એવી ચીઠીઓ ચોઢાઇ કે “ જે માણસ દુકાન ખોલશે તેને માહજન નાતખ હાર મુકશે. રૂ ૫૦૦૦૦હજાર સુધી ખરચી બીલાત લગી લડીશું ”. એવી મ

તલખ જાહેરનામાંઓમાં હતી. તોપણ, હુલ્લડ તોફાન થયું નહીં. અને કચદા સર ચાલીને લોદોએ અરજી કરવાથી તોલમાપનો કાયદો અટક્યો.

વલંદા, ફ્રેન્ચ તથા કીરંગીઓની બંધ થયેલી ડોઠીઓ.

વલંદાઓ પણ વેપારમાં પડી લાંગચાથી સને ૧૮૨૫માં સુરત ડોઠી આ દ્યા ગયા.

ફ્રેન્ચ વેપારીઓના વેપાર આ શહેરમાં ઝાઝો ચાલ્યોજ નહોતો. તોપણ તેઓ રાજીવોલથી પડી રહ્યાં. આખરે કશું કાવ્યું નહીં, વ્યારે તેઓ જતા રહ્યા, અને તેઓની ડોઠીવાળું મકાન સને ૧૮૨૫માં ઈંગ્લેન્ડ ભાડે રાખ્યું.

પોર્ટયુગીઝ વેપારીઓ હવે છેક નળના થઈ ગયા. તેઓનો વેપાર બંધ પડી ગયો તેથી તેઓએ સુરતમાં પોતાની ડોઠી હતી તે સને ૧૮૪૭માં બંધ કરી. છેલ્લાં ૭ વરસમાં તેઓએ સરાસરી રૂ ૬૪૦ નો વેપાર કર્યો હતો.

સને ૧૮૫૭નો બળવો.

આ દેશ ઈંગ્લેન્ડ સરકારના હાથમાં ગયા થઈ સડધી મોઠો બનાવ ૧૮૫૭નો બળવો છે. એ બળવાને સુરત સાથે કરી નીશ્પત્ત નથી, તોપણ એ બનાવથી સુરતમાં કંઈ અસર થઈ હતી કે નહીં, તેટલું જાણવાની અગત છે.

એ બળવો શા કારણથી થયો, દોણે કર્યો અને તેનું પરિણામ શું આવ્યું તે હુંકમાં સમજાવવાની અગત્ય છે.

તે વખતે પંજાબ તથા બંગાળના લશ્કરમાં ઘણાખરા ઊંચ વર્ણના હિંદુઓ હતા. ખ્રિષ્ટીય સરકારે એકાદ બે દેશી રાજ્યોને ખાલસા કર્યો હતો. પશ્ચિમ ભાગીના ધોરણે વરાળચંદ્ર તાર વગેરે સુધારા દાખલ થયા હતા. રૂથ દે

શા ઈંગ્લેન્ડના સદાનો વેરી છે, તેને તથા ઈંગ્લેન્ડને લડાઈ છે, એવી વાત લશ્કરી સિંધાઈઓ તથા પદ્મચંદ્ર થયલા પુષ્કળ રાજ્યો અથવા તેમના ધારેસો અને વિધવા રાણીઓના જાણતામાં આવી હતી. ઈંગ્લેન્ડ તરફના મોટા પગાર તથા પે નરાત મળવાથી તેમની પાસે દ્રવ્યનો સંચય થયો હતો. અને પશ્ચિમ તરફના સુધારાથી દેરાની ખરાબી થયો, એવો કેટલાએકને વહેમ ગયો હતો. એવામાં લશ્કરી ઇલાઈઓમાં ગપ ચાલી કે, બંગાળી ફોજના સિપાઈઓનાં કારણે સોને કુશ્મરની ચરેખી ચોપડેલી છે. કુશ્મરને હિંદુ તથા મુસલમાન એ બેઉ મળ અપવિત્ર ગણે છે, તેથી તેઓને ગુસ્સો ભિત્તપન્ન થયો. અમલદારો પોતાના યુરોપી ઉપરી અમલદારોનું અપમાન કરવા લાગ્યા, ત્યાં જગીરે જો ટી ગપ ચાલેલી તેની સરકારને કશી ખબર મલી નહીં.

એવામાં રવીવાર તા. ૧૦મી મે સને ૧૮૫૭ને દિવસે પાછળે પહેરે મીરતના સિપાઈઓએ બળવો કર્યો. તેઓએ એક ઈંગ્લેન્ડ અમલદારને કાપી નાખ્યો. તેઓ ત્યાંથી દિલ્હી ગયા, અને ત્યાં જઈને પદ્મચંદ્ર થયલા મુગલ પાદશાહ બહાદુરશાહને તથા બદમાશ લોકોને ઉશ્કેરવા લાગ્યા. મીરતમાં મોટામાં મોટી લશ્કરી ઇલાઈ હોવાથી, તે ઠેકાણાનું બાકીનું લશ્કર બળવાખોરોને કચડી નાખે એટલું હતું, તે પાછું અમલદારોએ બળવાખોરો વિશે દિલ્હી તા. ૨ ત્રિકા સિવાય આખી રાત જીજ્ઞા કરી ઉપાય લીધા નહીં. તેથી તા. ૧૧મી એ દિલ્હીમાં મુસલમાન લોકોએ ખંડ કર્યું. આ પ્રમાણે બળવાનું પ્રખ્ય સ્થળ દિલ્હી શહેર થઈ પડ્યું. એ બળવાની વાત સાંભળી બંગાળ તથા વાવ્ય પ્રાંતનાં લશ્કરોએ બળવો કર્યો. તેમણે પ્રિસ્તિઓને તથા તેમની સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને મારી નાખ્યાં. બળવાની વાત ફેલાતી ગઈ. અફગાનીસ્તાનના કુંગરે માંથી સિપાઈઓ લૂંટવા ઉતરી પડ્યા. પંજાબ પ્રાંતમાં હથિયારો લઈ લીધાથી બળવો થયો નહીં, અને મુંબઈ તથા મદ્રાસની દેશી પલટણો વફાદાર રહી. મધ્યહિંદના કેટલાએક રાજ્યોનાં લશ્કર બળવાખોરો સાથે મળી ગયાં. હિંદુ બાદનું મુસલમાની રાજ્ય વફાદાર રહ્યું.

કાનપુર, લખનૌ તથા દિલ્હી એ ત્રણમાં બળવો વધી પડ્યો. કાનપુરના પાસે બિથુરમાં પેશ્વાનો વારસ ધોડુપંથ હતો. તે બળવામાં સામેલ થયો. તેને નાના સાહેબને નામે ઓળખતા હતા. તે બળવાખોરોના સરદાર બન્યો, તેથી કાનપુરના ઈંગ્લેન્ડ લોકો મોરચા બંધ કરી ૧૯૬૬ ઇ.સ.માં ભરાઈ પડ્યા. એમાં સ્ત્રીઓ તથા બાળકો ઘણાં હતાં. નાનાએ તેઓને મિત્રાચારી બતાવી એ લાહાબ.૬ લગી પહોંચાડવાનું વચન આપ્યું. તે ભરોસે ૪૫૦ મહાણો ગંગા નદીમાં મહાબાપર બેસીને બેઠા હતા, એવામાં નાનાએ કીનારેથી ઢગો કરીને તેઓપર ગોળીનો મારો ચલાવ્યો. એકજ મહાણો તથા બીજા ૪ બહાદુર મર્યાદા તરીકે નાંકા તેથી બચ્યા. ત્રણ મહીને એટલે ૧૪મી સપ્ટેમ્બરે સાત ૬૬૬ લગી રાત દિહાડો લડીને બ્રિટિશ લશ્કરે દિલ્હી પાછી જતી લીધી. બળવાખોર પાદશાહ બહાદુરશાહને કેદી કરી રંગુન મોકલ્યો (ત્યાં તે ૧૮૬૨માં મરણ પામ્યો). આ પછી એક પછી એક રાજા પાછું જતી લીધું. અચોટ્યાની બે ગમ, બરેલીનો નવાબ, અને નાના સાહેબના નામ બલવાખોર તરીકે બહાર થયાથી અચોટ્યામાં પ્રજાએ બળવો કર્યો. ૧૮૫૭થી દિસંબર ૧૮૫૮ લગી મોટી બહુદુરીથી લડી બ્રિટિશ સરકારે બળવો બેસાડી દીધો. ઝાંસીની નિઃસંતાન રાણી અને તાતીઆ ટોપી બળવામાં મોખરો પડ્યાં હતાં. રાણી જ્યુન ૧૮૫૮માં લડનાં રણમાં પડી. નાનો નાસી ગયો અને તાતીઆ ટોપી ને છેલ્લે ૧૮૫૯ના અપરેલમાં પકડી મારી નાખ્યો.

બળવા વખતે સુરતની હાલત તથા વફાદારો.

એ બળવાની વાત સાંભળી સુરતના લોકો મહીનાને મહીના લગી ધુન્ધાં હતાં. લોકોએ પોતાનો જીવ જીવનગારો ડાટી દીધો હતો. રાહુકરેએ ગીરવી રાખેલી જાણુસો ગરીબ ગરબાઓને પાછી હવાલે કરવાની તૈયારી કરી હતી. કેમકે તેઓ સમજતા હતા કે જો વખત વધારે ખારીક થઈ પડશે તો તેને

ગીરવી ત્રકનારા તેઓનાં ઘર લટરો. ફેટલાએક લોટો ચહેર છોડી નાસભાગ કરવા પડ્યા હતા, તેઓ સામા વગડામાં લટાયા હતા. સરકારે તીજોરી કિલ્લા માં મોકલાવી હતી, યુરોપીઅન અમલદારોએ કિલ્લામાં રક્ષણની જગ્યા તૈયાર રાખી હતી. કિલ્લો, કોટ, તથા મોરચા સમરાવી મજબુત કીધા હતા. આલમ પનાહ કોટના ફેટલાક દરવાજા બંધ કરી લઇ તેને મજબુત ડાંમલાં જડી લીધાં હતાં. મોટા દરવાજા માત્ર ઉંઘાડા રાખ્યા હતા. લોટોએ પોતાનાં રક્ષણને મજબૂત બનાવવા એલાને કીધા હતા. હિંદુ તથા પારસીઓને પોતાના જાતમાલ સાથે ધર્મની અને ધર્મનાં મકાંનની ધાસ્તી લાગી હતી. પવિત્ર મકાનાની પાસખાની માટે હથિયારવાળા પરદેશી સિપાઇઓ રાખ્યા હતા. સરકારે તે વખતથી મળનાં હથિયાર લઇ લીધાં હતા, અને કિલ્લાપર તોપો ચઢાવી તે હુશિયાર રહી હતી.

સને ૧૮૫૭ના બળવા વખતે સુરતના લોટો ખરેખર વફાદાર રહ્યા હતા. આના કારણમાં કલેક્ટરે લખ્યું હતું કે રોખ સર્ધવદ હુરોન એકરસ જે સુરતમાં મુસલમાનોમાં મોટો વગ ધરાવે છે, તેમને લીધે હતું. આપરથી મુખ્ય સરકારે તેમને વસ્ત્રે રૂ ૫૦૦૦ પેનશન, અને પછવાડેથી રટાર ઓટ ઈંડી યાનો ખેતાળ આપ્યો હતો. આ કુટુંબે આટલું જ નહીં પણ સને ૧૭૫૬ માં, અને સને ૧૮૦૦માં ઈંગ્લેન્ડના રાજને મદદ કરી હતી. એમના વડાને પણ એવું જ પેનશન મળ્યું. એ ખાતદાન ૧૫૫૦માં ચારખસ્તાનથી આ દેશમાં આવ્યું હતું. તેમની પાસે મોટા મોટા મોજેજ હતા, એવું માની મુસલમાનો તેમને માન આપતા હતા.

બળવો થયાને લીધે મહારાણીની સરકારે કુંપનિના હાથમાંથી હિંદુસ્તાનનું રાજ પાધરું પોતાની સત્તાતજે તા. ૦૧લી નવેમ્બર સને ૧૮૫૮ને દિવસે લીધું. એ દિવસે રાણીનું રાજ થયાથી આખા રાહરમાં આનંદ ફેલાયો હતો, લેનમાં લોકરી ઓવણીમાં કચાવ કરી, મહારાણીના ઠંઢેરા વાંચી રહેતાં પો કોડવામાં આવી હતી પારસીઓએ પોતપોતાના જિલ્લામાં ખુશાળીનાં જસન લીધાં હતાં, અને સુરતના યુરોપીઅન અમલદારોને રસ્તમપુરામાં સર જમશે

હજીના ખાગમાં ખાણુ આપવામાં આવ્યું હતું.

ઇનકમ ટેક્સ.

ખળવાને હીધે સરકારને લશ્કરીખાતામાં ખરચ ઘણો થયો, તેથી સરકારે કર નાખ્યો. સને ૧૮૬૦માં ઇનકમ ટેક્સ લાગુ કરવાથી વેપારીઓએ દુકાન ખંધ કરી, અને ફારમો ભરી આપવા ના પાડી અરહાનપોરી ભાગજો ટાણુ મળ્યું. માલ સ્ટોરેટ અને સુપરીનટેન્ડેન્ટ આવી પોંદ્યાવાથી ટાણું વીખરાઇ ગયું.

રેલવે તથા તાર.

સુરત તરફ રેલવેનું કામ સને ૧૮૫૭માં નવું સવું સરૂ થયું.

સુરતમાં વીજલીના તારથી સંદેશા મોકલવાની ગોઠવણ અને ૧૮૫૭માં અને સુરત તથા મુંબઇ વચ્ચે રેલવેના વહેવાર ૧૮૬૪માં શરૂ થયો. ૩ વધુ પ કવાને હીધે અને રેલવેથી લોકોની રાજી ભગી, વ્યારથી મોઘવારી શરૂ થતાં થતાં સને ૧૮૬૫માં કરડી મોઘવારી થઇ પડી, તેથી સરકારે પોતાના નોકરોને મોઘવારીના પગાર ઊપરાંત ભડું વધારે આપવાનો હુકમ કર્યો.

શેરનો સટો.

સને ૧૮૬૦માં અમેરિકામાં લડાઇ જાગ્યાથી ઈંગ્લાંદમાં અમેરિકાનો ૩ આવી શક્યો નહીં, કેમકે લડાઇ ટંટાને હીધે ત્યાં ૩ પાક્યોજ નહીં. તેથી હિંદુસ્તાનના રૂનો ભાવ વધી ગયો. જે ૩ સો રૂપીએ ખાંડી મળતો તેના ૩૦ ૭૦૦—૮૦૦ ઊપજ્યા. આવા મોઘા ભાવને હીધે કરોડો રૂપીઆની નહીં ધારેલી દોલત આ દેશમાં ઈંગ્લાંદથી ઘસડાઇ આવી. ઝિકુતો, વેપારીઓ વ ગેર એકએક તવંગર ખની ગયા. આવી રીતે એકદમ પૈસો વધી પડ્યાથી મું

ખઘમાં એક નવી જાતની ઘેલાઇ ઉભી થઇ. ઈંગ્લાંડમાં જેવી રીતે અગાઉ પાયામાલી થઇ હતી તેવી પાયામાલી થઇ. ફરીએ પૂરી જમીન ખનાવવા, પારકા દેશો સાથે વેપાર કરવા, વગેરે, ગાંડાગાંડાં વિચારો ઊભા થયા. મોટી મોટી કંપનિઓ થઇ, રોરના સ્ટા આજ્યા. વગર નફો, વગર વેપારે તે રોરના કાગળીયાંનાં ભાવ એકના દરા થઇ પડ્યા, તેથી તે વેચીને તેમાંથી નીકળી નાહા તેઓ તાલેવાન થઇ ગયા. જેઓ એથી પણ વધારે નફો ખાવાની આશાએ તે ચીઠ્ઠાં રાખી રહેલા તેઓ પાયામાલ થયા. એવી રીતે ખીર, લોદો ફકીર થયા અને ફકીર લોકો ખીર થયા. એ ગાંડાઇમાં હજારો કુટુંબો નાદાર થયાં અને બૂખે મરવા લાગ્યાં.

એ ગાંડાઇને વા સુરતમાં પણ આવી પહોંચ્યા. તે એપ લાંડનારાઓ માં મિઝ પ્રેમચંદ રાયચંદ, મિઝ સોરાખજી લાહેવાળા વગેરેનાં નામ જાણીતાં થઇ પડ્યાં છે. તેઓએ સુરતના લોકોને પણ એ ગાંડાઇમાં ઉતાર્યા. તેમાં મોટાં મોટાં કુટુંબો, જેવાંકે આતમારામ ભુખણ, ભાવનગરીવાળા, એટીવાળા, કુનેસરીવાળા અને ખીજ ઘણાં મોટી દોલતો ગુમાવી બેઠાં છે. ઇલેલે, ઇલેલે ગુજરાત બેંક નામની કંપનિ કરી, તેના રોરો કાઢ્યા. તેના મેનેજર થવાને તે વખતના હજુર દેખુટી કલેક્ટર મિઝ મોતીરામ દસપતરામે પેનશન લઇ સરકારી આધેષો છોડી દીધો. રોરના ભાવ વધ્યા. વેચી નાહા તે ખચ્યા અને જેઓ વધારે લોભમાં રહ્યા તેઓના ઘરખાર વેચાઇ ગયાં. કેમકે ગુજરાત બેંક ઝડપ ગઇ !

રોર સત્તાની ગાંડાઇમાં મોટી મોટી ઊઠાપાઠલો થઇ. ગરીબ લાચાર મજૂર, દળનારીઓ, રહેઠીઓ કાંટનારીઓ, પાણી ભરનારાં સરખાં સરવે લો લાઇ ગયાં. જાણસ ભાવ વેચી વેચીને રોર લીધા. તે સઘળાં પાયામાલ થયાં. એ ગાંડાઇ ન નીકળી હોત તો જે ફેટલાંએક ધર્મને નામે કામો થયાં છે, તે કામો થાત નહીં. મિઝ પ્રેમચંદ રાયચંદ ગોપીપુરામાં એક મોટી ધર્મશાળા ખંધાવી તથા ગોપીપુરા અને હરીપુરામાં મળી ૨ કન્યાશાળા કઢી છે. તે ખ્યાં

તાં તેમના પિતાને નામે રાયગંદ ધર્મશાળા તથા કન્યાશાળા કરી ઓળખાવ છે.

૩ની કમાઈ વખતે પારસી સખાવત.

એ વખતે મુંબાઈના ઘણાએક તવંગર પારસીઓ સુરત તરફ ઉપરા સાપ રી ફરવા આપ્યા હતા. તેઓ ૩ની વેપારમાં લાખો રૂ૦ કમાયા હતા. મરહુમ સેઠ રશ્તમજી જમશેદજી જીજીભાઈ. મરહુમ સેઠ સોરાબજી જમશેદજી જીજીભાઈ. નામદાર (હાલના સર) સેઠ દીનશાહજી માણેજી પૌટીટ. સેઠ ખરસેદજી ફરહુનજી. સેઠ ખેરામજી જીજીભાઈ વગરેએ પોતાની મુસાફરીમાં ગરીબ ગરબાઓને ભારે સખાવતો કરી હતી. પાણીનાં પરખ, અવાડા, કુવા, તળાવ, ધર્મશાળા, નિશાળો, હુન્નરશાળા, દવાખાનાં, વગેરે એ સખી યહરથોનાં નામ ની યાદગારી ખતાવતાં સદા હૈયાત રહેશે. પૈસો આજ છે; દોણ જણે કલ છે વી છે, એ વિચારથી સેઠ રશ્તમજી તથા સોરાબજી જમશેદજીએ એક બે વર સુમાં સખાવતમાં લાખો રૂપીઆ આપ્યા. તેઓએ નાતજીતનો તકાવટ રાખ્ય વના હિંદુ, મુસલમાન, કે પારસી, એ સઘળાનાં દુઃખ ટાળવાને લાખો રૂ૦ની દેલત આપી દીધી. પારસીઓને “ વહેચાણ ” ને નામે થ્રકે થ્રકે આપ્યા હતા. (નવસારીમાં) સગા વહાલાંને સોનાની જણસો, લગડાં. ઘરખાર વટીક ખંધાવી આપ્યાં હતાં. થ્રકે થ્રકે મળતું જાઈ. જણે કે જેના ખાપદાદએ હથ ઝાંચેલો નહીં, તેવા ફટલાએક હાથ ઝોરતા થઈ ગયા. મોઘવારી થયાથી તે ઝોએ સુરતનાં ગરીબ લોકોમાં ચોખ્ખાની ગુણોને ગુણો ઘેર બેઠાં મોકલાવી આપી.

સેઠ ખરસેદજી ફરહુનજી પારેએ મોટી નામના કરી. માબેદાની કમાઈ સુરતમાંજ નહીં પણ હાલારે નવસારી, વલસાડ, ઉદવાડે જ્યાં જતા ત્યાં તેમ નો પુકે ગયાથી સારી થઈ હતી.

સેઠ સોરાબજીએ સુરત તથા તેની આસપાસનાં ગામડાંના પારસી મર

દોની ન્યાત ખવાડી હતી, તેમાં પહેલીજવાર તેઓએ “ચુરમું” ખવાડ્યું હતું, અને ચોરનોની નાત કરી, તેમાં મીઠાઈનું ખાણું આપ્યું હતું. તેમણે ત વડી ગામના દોખમાને ઇજવાની ક્રિયા કરવાને દિવસે આખી પારસી કામ ને માટે ન્યાતનું ખાણું આપ્યું હતું, અને વ્યાં જવાને ખાદેરામદ તમામ પારસીઓને માટે વળસાડથી વડોદરા લગીનું જવા આવવાનું રેલવેનું ભાડું પોતે આપી. સ્પેશીઅલ ટરેનો ત્રણવી હતી, તેથી ચારધું સુરત વ્યાં ઉતરી પડ્યું હતું, અને તેમાના ઘણાં ખરા વ્યાં રાતરે રહી ગયાથી, તેઓને માટે ન વો ખર્ચ આપી, બીજે દંડાડે તેઓને ઘેર પહોંચાડ્યાં હતાં. તવડીની સીમમાં આખી રાત પડી રહેલા સ્ત્રી પુરુષો તથા બાળકોને “ગયાં તવડી” અને આવ્યાં રવડી ” એ કહેવત તાજી થઈ હતી.

તે વખતે બીજા ઉદાર પારસી ગ્રહસ્થોની સખાવત એ બે ભાઈઓ ક રતાં ઓછો હોય પણ ઘણી વધારે ડાકપણ ભરેલી રાંતે થઈ હતી.

ઘણાંએ લોડા લાખો કમાતા હશે, થોડાંએક કરોડોનાં મહાં પણ જોતા હશે તેઓ તેઓ ક્યારે મુશ્કા, તે પણ કાઈ બાણનું નથી; પણ જો આ પોતાની હિયાતીમાં પોતાનું શું થશે તેની પણ દરકાર રાખતા નથી, તેઓએ માણસ જાતનું પોતાની ખતે એટલું ભણું કરવા પોતાનું તનમન ઘસીને મહેનત કી ધાથી, અથવા પોતાની દેલત ગરીબોને પોતાને હાથે ખેરાત કીધાથી તેમના નામ અને કામ સદા અમર રહે છે, તેમના સુવાસ સંપદા પમરનો રહે છે અને આ ક્ષતી કુનીઆંથી ગયા છતાં તેઓ ગોયા હોવા છે.

ગ્રહણ તથા ઊંટીયું ટુંટીયું.

સને ૧૮૬૮માં મોટું સૂર્ય ગ્રહણ થયું હતું. સને ૧૮૭૨માં એક મરજ ફેલાયો હતો તેવો આ રાજેમાં ઘણે વરસે આવે છે. એ મરજ અપરેલ મહી નાથી રાક થયો હતો અને તે ત્રણ મહીના લગી ચાલ્યો હતો. તે ૧ દીવસ

ના બચ્ચાંથી ૬૦ વરસની ઉંમરના ડોસાંને લાગુ પડ્યો હતો. તેમાં ખાકી કોઈ નહોતું. સાંજ સુધી માણસ ફરતું ફરતું હોય, કામ કરતું હોય, કે સુતું હોય તેને એ વા લાગ્યો કે તેનું શરીર તરત લાલ રંગનું થઈ જાય, તેને ટાઢ વાગી આવે, તેના હાથ પગ ઢીલા થઈ જાય અને તે લોઠપોઠ થઈને પડે. એ મરજ ત્રણ દહાડે પોતાની જોડે સારા થાય. પણ ભોગેને કાંઈએ બલધી અથવા જાણીજોઈને આસડ કીધું તો તેના હાથ પા પગ રહી જાય અને તે લાંબા દહાડા દુઃખી થાય. એ મરજની ખુબી એ હતી કે જમ તે એકએક માણસને લાગુ પડ્યો હતો, તેમ તે મરજમાં એકે એક માણસ સાંજ થયું હતું. કોઈના જીભને આળ આવી નહોતી. એ મરજને “ગ્રીટીયાં ટુટીયાં” ના નામે ઓળખતા હતા અને તેને માટે માનતા લેતા હતા. પણ એ ઘણે વરસે આવતો એક જાતનો તાવ હતો જેને અંગ્રેજીમાં ડોંગ (dengue fever) કહે છે. તે સાઠ વરસ અગાઉ જેને લાગુ પડ્યો હતો તેને આ વખતે લાગુ પડ્યો નહોતો. એવા તાવ અમેરિકામાં ફેટલીક વાર ફેલાયલા નોંધાયેલા છે.

આનંદનો દિવસ.

ત્યાર પછીના મોટા જાણવા લાયક બનાવ નામદાર મહારાણીએ કપસ રે હિન્દો ખેતાખ લેવા વિશે છે. રાણી નામ બદલી કપસર નામ એ નામ દારૂ સને ૧૮૭૭ માં ધારણ કર્યું તેથી તા. ૧ સી જાનવારી ૧૮૭૭ ને દિવસે આ રાજ્યમાં મોટો આનંદ ફેલાયો હતો. સઘળી નિશાળોનાં બાળકો સુઢ રચેરા અને પોશાક વાળાં પોત પોતાની નિશાળમાંથી બામદાદમાં ટોળા તા સા, તથા વાળાં અને વાવટાઓ સહીત સરઘસના આકારમાં કિલ્લાની આંમે હાઈ સ્કુલના મકાનમાં હજારો એકઠાં મધ્યાં હતાં. તેમને મીઠાઈનું અઢેકું પડી કું આપ્યું હતું. આખો દિવસ લોઠાએ આચળ તરીકે ગાળ્યો હતો અને રાત્રે લોઠાએ ઘેરઘેર શેરાની કરી હતી.

લાઈસન્સ ટેક્ષને લીધે હરતાલ તથા હુલ્લડ.

પણ લોકોની આ ખુશાળી ઝાઝા દહાડા રહી નહીં. દેશમાં ૫૬ તા મોટા દુકાનો અટકાવવાને સરકારે એક મોટું ફંડ ઉભું કરવા વેપારી અને દુકાનદાર લોકો ઉપર “ લાઈસન્સ ટેક્ષ ” નામનાં કર નાખવાનો ઠરાવ કર્યો. એકુંતોને એ કરમાંથી ખાતલ રાખ્યા હતા અને જ્યો વરસે ૩ ૨૦૦થી વધારે વેદા કરે તેઓ ઉપર એ કર હતો. આગળા વખતમાં હરતાલો પાડવામાં કાવેલા લોકોએ આ વખત પણ સામે થવાની કોશિશ કરવા માંડી. કાંઈક સર એ લાગે કારે ત્રીજી દુકાનદાર તથા વેપારીઓએ આડા એલાજો લીધા. તેઓએ ખોટી ખોટી ગપો ચલાવી. કાંઈએ પણ ધંધો ચલાવવો નહીં એવી તેઓ બીજાને ધમકી આપવા લાગ્યા. પ્રથમ એક જાહેર સભા ભરી અને તેમાં લગાર નાદાની ભરેલાં ભાષાણાં કીધાં. તેઓની અજ્ઞાનતાના ખ્યાલ એટલાજ છિ પરથી આવશે કે તેઓ તે વખતના આક્રિંગ કલેક્ટર મિંઝો એલિવન્ટ પાસે કે ખુલત લખાવી લેતાની માગણી કરવા લાગ્યા કે કર લેવાનો ઠરાવ રદ કરવો. જાણે કે કર નાખવો, ચા રદ કરવો, એ કામ તેનું હોય ! આ માંગણી દેખાઈતી ગેરવાજબી હતી. કલેક્ટરે તે કખુલ કરી નહીં. તાં ૧લી અપ્રેલ ૧૮૭૮ને દિવસથી “ મહાનન ” ને નામે થોડાક લોકોએ હરતાલ પડાવી. સંઘળી દુકાનો આખા ચાર દહાડા બંધ રહી. રોજ લાવી રોજ ખાનારાં જીવે ભરવા લાગ્યાં તેથી લટ ચાલશે એવો બતાવ થઈ રહ્યો. તાં ૪થીએ શહેરના સંઘળા પરવારતા લોકો ચોકના મેદાનમાં ભેગા થયા. કલેક્ટરે તેઓને સમજાવ્યા કે દુકાનો ખોલા અને પછી અરજી આપો, તે ઉપર સરકાર ધ્યાન આપશે. પણ તેની સારી અસર થઈ નહીં. બીજા દિવસે હુલ્લડખોરો એક પગલું આગળ ચાલ્યા. તેઓમાંના સૌં કંડો જાફરઅલી મિલમાં અને સૌં કંડો રેલવે સ્ટેશન પર ધસી નહીં, એ બંધે કારખાનાના અમલદારોને ધમકી આપવા લાગ્યા.

કે “તમને ૪ હુલ્યાના કસમ છે; ગડિ હુલ્યા, ખલ્લ હુલ્યા, સ્ત્રી હુલ્યા અને ખાળ હુલ્યા; તમને લાંગરો; તમે શું મહાજનમાં નથી? માટે તમે પણ કસમનાં બંધ કરો. છુલ્યાદિ”

તે ઉપરથી રેલવે સ્ટેશનના અગલદારોએ તેમને સમજાવીને પાછા ઉતારવાની કારોશ કરી, પણ તેઓએ આગ ગાડી બંધ પડાવવાની છુલ્લો છોડી નહીં, તેથી વ્યાં મારામારી થવાની તૈયારી થઇ; એટલામાં પોલીસના સીપાઇએ તલવાર ખેંચી અને હુલ્લડખોરો પાછા વળી મીનારો આગળ એકઠા મળ્યા. વ્યાં પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર ગિ૦ ચં૦ હસમુન્ડ તથા આર્કિટેક્ટ પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર ખાન સાહેબ જાહંગીરશાહ અરદેશાર તાલેયારખાંએ તેમને નરગાસથી સમજાવી વીખરાઇ જવ્વની કારોશ કરી પણ ફોકટ ગઇ. હુલ્લડખોરોએ તેમના ઉપર ઈંટ, નળિયાં તથા ફેંકફાનો મારો ચલાવ્યો તેથી યુરોપિયન અમલદારોને પારખ દિસ્પેનસરિમાં આશરો લેવો પડ્યો. એ હુલ્લડખોર લોકોનાં ટોળામાંથી બહાદુરીથી પસાર થઇ જઇને પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર પોલીસના દક્ષ માણસોની ટુકડી લાવ્યો અને મારામારી વખતે જાણ્યેલા શખ્ખ સખ્ખોને પકડી તેમના હાથમાં હાથ કડી નાંખી તેમને કિલ્લા તરફ લઇ ચાલ્યા; તેથી હુલ્લડખોરોનાં ટોળાંમાંહેથી ફટલાએક નાસભાગ થઇ ગયા. તોપણ આજમાં આજ ૫૦૦૦ માણસોનું ટોળું ગાળ દેવું, અને પથરા ફેંકવું, ફેલીએની પાછળ પાછળ ચાલ્યું. થોડાએક સખ્ખો તેમને ઉસ્કેરતા, અને રસ્તે આવેલા ઘરોમાં તમાસો જોવા ઉલેલઆને મહાજનની આણ અને પેલા ચાર હુલ્યાના કસમ આપી ધમકીથી તેમને પણ ટોળામાં સામેલ થવા કહેતા ચાલ્યા. એમ કરતાં કરતાં તેઓ ભાગાતળાવ લગી પહોંચ્યા. હુલ્લડખોર લોકો વધારે જોરપર આવતા ગયા અને જો તે વખતે પોલીસે સાહુએની વાપરી નહોત તો તે લોકો પોલીસના માણસોપર ઢુટી પડી કદી આને છોડવી જવાની કારોશ કરત અને તેમાંથી ભયકર પરિણામ નીપજત પોતાને ધાર્મીમાં આવેલા જોઇને પોલીસના માણસોમાના એકે પ્રથમ ખા

લી ખાર કરયા. આથી ધારેલી અસર થઈ નહીં. એથી તો અજ્ઞાન લોકો આ વધારે જોરપર આવ્યા. તેઓએ ખાલી ખારના અર્થ એવો કર્યો કે મળ કદાચ પોલીસના માણસોને મારી નાંખે, તોએ પોલીસથી હુલ્લડખોરો સામે હથિયાર વપરાય નહીં.

આવી ખોટી સમજને લીધે તેઓ પથરા ભારતા ભારતા પોલીસના માણસો ઉપર ઢુટી પડવાની તૈયારીમાં હતા. એવામાં પોલીસે તે હુલ્લડખોરોને છેલ્લે એકતાર ફરીથી વીજરાઈ જવા કહ્યું. અને જયારે જાયું કે ધીરજરાખતાં વધારે ખરાબ પરિણામ નીવડશે ત્યારે તેઓએ ગોળી મારી, તેની અસર એ થઈ કે ત્રણ હીંદુઓ માર્યા ગયા અને એ ત્રણ ઘાહેલ થયા. ટીણું લાગલું વીજરાઈ ગયું. દુકાનદારો દુકાનો ખાલી બંધે લાગી ગયા.

ત્યારપછી પોલીસે કેટલે એકને આગેવાની કરવાના શક ઉપરથી પકડ્યા તે વખતના સેશન જજન ગિ૦ મેકફરસને ધડો એસાડવાને તેમાંના ઘણને ભારે સીજા કરી. કેટલે એકને કાળે પાણીએ કઢયા અને કેટલે એકને કેદખાનાની ભારે શિક્ષા કરી. ત્યાર બાદ હુલ્લડની ઉશ્કેરાણી કરવાના શક ઉપરથી ૬ માણસોની તપાસ ચલી. તેઓના ધંતસાફ સ્પેશિયલ જજન ડૉક્ટર પોલને કર્યા. તેમાં તેઓ છુટી ગયા. પણ તે કાગમાં જે જે સપ્પસોએ બુખાની ખોટી આપી તેઓને ભારે શિક્ષા થઈ. ઈંગ્લેન્ડ સરકારપર લડાઈતું વાદળ આવેલું છે, સુરતમાં લશ્કર થોડું છે, અને અમલદારો નરમ છે, એવું સમજી કેટલા એકે હરતાલની ઉશ્કેરાણી કરી હતી. પણ હુલ્લડ કરવાને મરલત અથવા ઉશ્કેરણી થયેલી નહોતી.

આ હુલ્લડ થયાને લીધે સરકારે પોલીસના માણસોના વધારો કર્યો અને તે ખર્ચના દર વરસ રૂ ૧૮૦૦૦ના ફંડ સુરતના લોકોને માથે નાખ્યો. કર તો ચાલુ થયો અને ફેક્ટમાં થોડાઓને લીધે સુરત શહેરને ૫ વરસ સુધી ફંડની કાળી ટીળી લેવી પડી.

ખુદરતી ચમત્કાર.

સને ૧૮૮૨ના સાલના સપ્ટેમ્બર મહીનામાં પહેલી રાતરે એક ભારે ગાજવીજનું તોફાન થયું. વીજલીના ચમત્કાર અને વરસાદના ગગડાટ એવાં જોસભેર થયાં કે કોઈ આફત આવી પડશે એવું જણાયું. તે સ્ત્રધજી થોડા કલાકમાં શાંત થઈ ગયું. પણ તેજ મહીનામાં ખગોળ વિદ્યાને લગતો એક નવો ખનાવ નજરે પડ્યો. પૂર્વ દિશામાંથી એક ભયંકર અને જોતાંની સાથે દેખક પમાડે એવો એક તારો ઉગવા લાગ્યો. તે રાત્રિઆતમાં નાનો હતો પણ સને ૧૮૫૮માં ખગવા વખતે જે એક પૂછડીઓ તારો જણાયો હતો તેના કરતાં ઘણો મોટો હતો એ તારાથી જેમ તે વખતે લોકો વહેમથી નહારી આગાહીઓ કરતા હતા તેમ આ નવા તારાથી દેશને માથે કાંઈ મોટું આફત છે એવું લોકો ધારવા લાગ્યા. ફિનલેન્ડ ધુમકેતુ સપ્ટેમ્બરથી ૧૮૮૩ના જાનેવારી લગી જણાયો. અવલમાં તે નાનો હતો પણ દિસેંબર અધીમાં કદમાં ઘણો મોટો દેખાવા લાગ્યો. તેવો મોટો તારો સુરતમાં કોઈ દિવસ જાવામાં આવેલો નોંધાયેલો નથી. એ ધુમકેતુ ફિનલેન્ડ નામનો હતો. એ ગોયા એક મોટા મગરમચ્છ જેવો આકારમાં ઉગેલો દેખાતો હતો. તે બંધ છેડેથી પાતળો હતો અને વચમાંથી પુણમતા ચંદ્રમાંના વ્યાસ જેટલો જડો હતો. લંબાઈમાં તે ૩૦ ચંદ્રમાંના વ્યાસ જેટલો લાંબો હતો. તે ધીમે ધીમે નાનો ન ઝાંખો થતો ગયો અને આખરે ગુમ થઈ ગયો. એ ધુમકેતુ પૃથ્વીના કોઈને કોઈ ભાગમાં આસરે પચાસ પચાસ વરસે નજરે પડતો કહેવાય છે. એ ધુમકેતુ આ જમાનાની ખરી નવાઈ હતી. અને સને ૧૮૬૮માં “ઝારાર ઓરિએલિસ” નામનું એક ખુરાકારક અને ચકચકિત તેજ નજરે પડ્યું હતું, તે ચમત્કારની કરતાં એ તારાનો ચમત્કાર ઘણો મોટો હતો.

સૌ વરસ ઉપર એટલે સને ૧૭૮૨માં સુરત ખાતે વા વઝોડાં અને વી

જાળીના ચમકારાનું ભારે તોફાન થયું હતું. તે તોફાન થયાને એ ૧૮૮૨ના સાલમાં શેા વરસથયા હતાં. ૧૮૮૨માં દેખાયલા મુઠાંદેતુ સંખ્ય ૨૧ ધૂમકેતુ તુ જાણાયલાઈ. સંઘલા જૂઠી જૂઠી જાતના છે. સને ૧૯૪૪માં એક દેખાચો હતો, તેને ૬ ધૂમકાંછે. સને ૧૮૫૮માં જે ધૂમકેતુ દેખાચો તે ૨૦૦૦ વરસપર દેખાયલો નોધાયો છે.

વીજળીના દીવા.

સને ૧૮૮૩માં સુરત શહેરમાં શરે મોટી સડકો ઉપર વીજળીના દીવા કરવાનું કામ ઝ્યુનિસિપાલિટિએ સર કર્યું. એ દીવા કંપનિના ખાલેકો યુગે પિયત હતા. તેઓએ એ કંપનિનું કારખાનું સિવિલ એસપિટાલની પછવાડે કાઢ્યું હતું. એ દીવાનો ખરચ લોકોને નકામો લાગતો હતો અને તેથી એ દીવા બંધ પાડે તે પહેલાં એ વરસમાં જે ભારે રેલ આવી તેમાં એ કારખાનું ઘસડાઈ ગયાથી એ નાપસંદ ઝગડાના પોતાની મેળે અંત આવ્યો.

સ્થાનિક સ્વરાજ.

સુરતમાં ઝ્યુનિસિપાલિટિ સને ૧૮૫૨માં સ્થાપવામાં આવી. તેના કારભાર સરકારની, તથા તે જે અનુભવી, ઠરેલ તથા જરૂર ગ્રહસ્થાને નીમતી, તેઓની દેખરેખ નીચે સારો ચાલતો હતો.

સને ૧૮૮૩માં હિંદુસ્તાનના વાઘસરાય લાદ રિપને આ દેશના લોકોનું કલ્યાણ કરવાને લગાર હૃદયી ખહાર ઉલટ લઈ, સ્થાનિક સ્વરાજની ચોજના ધડી. તે ચોજના મુજબ આ શહેરમાં પણ તે હક આપ્યો. એ ચોજનાની મતલબ એ છે કે શહેરના ઝ્યુનિસિપલખાતાના કારોબાર શહેરના લોકોના સુઠી કહાડેલા મેગ્યરોની મારફત ચલાવવો. એ ચોજના મુજબ ઝ્યુનિસિપલ કારોબાર સર કરવા સુટાણી થઈ; પણ પ્રમુખ કલેક્ટરનેજ રાખવો એવી તે

વખતની મુંગઈની સાવધ સરકારે છદ્દ લીધી. તેથી પ્રજા સંતોષ પામી ન હતી. પ્રજાએ મજાણી કરી કે પ્રમુખ કલેક્ટરને બદલે દેશીને નીમવો. સરકારે નાચારીએ તે માગણી પણ કબુલ કરી. અને પ્રમુખ દાખલ સરકારે રાખ્યા બહાદુર જંગલનદારા ખુશ લગાશે નીચ્યા. તેમના પછી થોડી મુદતે પ્રમુખ દાખલ ખાતે બહાદુર મીર ગુલામખાખાખ નને નીમવામાં આવ્યા. પણ તે વખતે પ્રજાએ તથા મ્યુનિસિપાલિટીના કુટલાએક મેમ્બરોએએ પોતાના ફરિયાદ ઉઠાવી કે દેશી પ્રમુખથી કામ સારું થતું નથી.

૧૮૮૩ની રેલ.

સને ૧૮૮૩માં ભારે રેલ આવી. ગયાં સો વરસ ઉપર એટલે સને ૧૭૮૨માં જેમ સખા તોફાન થયું હતું અને જેને સુરતના લોકો દટંદર કહે તા હજી તેમ તાપી નહી જ્યાં આગળથી નીકળે છે તે જલ્લાઓમાં “સાઇકલોન” થયાથી એક દહાડામાં એકદમ રૂઝ ધંચ વરસાદ થયો અને તેથી આ શહેરમાં તા. ૦૨ જુલાઈએ ભારે રેલ આવી. એ “સાઇકલોન”ની આગાહી બંગાલાવાલા વાયુચક્રાસિએ જીન મહીનામાં કરી હતી પણ આ શહેરના લોકોને તે વિશે આગળથી ખબર પડેલી નહોતી. એ રેલતું આવે ને ૧૮૮૪ માં તેના કરતાં ઉતરતી રેલ આવી તેનું વીગતવાર વર્ણન આ ગળ જોવામાં આવશે.

આઈસ ટ્રેક્ટરિ.

આ શહેરમાં આઈસનો ખપ ધીમે ધીમે વધતો ચાલ્યો. તે મુંગઈ તથા અમદાવાદથી જહાજોં આવવા લાગ્યું. તેથી મિ. ૦ શાપુરજી ખરજોરજી ફેબરે આઈસતું કારખાતું મ્યુનિસિપલ હોલની સામેના ત્રોતાના બાપીકા મકાનમાં કાઢ્યું. પણ ૧૮૮૩ની ભારે રેલમાં એ સફારીક રોહેરીના મોટા મ

(૧૭૬)

કાનની સાથે તે ફેક્ટરિ પણ રેલમાં ઘસડાઈ ગઈ.

નવું દોખમું.

સને ૧૮૮૩માં સુરતની નજદીક ભગરસાથના પારસીઓ માટે એક નાનું દોખમું તથા સગડી બંધાયાં. તે દોખમાના ખર્ચ નોગા રૂપીઆ ઉઘરાણાથી થઈ ન શક્યાથી તેમાં રૂ ૬૨૪૭ના સેઠ સોરાબજી રૂસ્તમજી ફટાકીઆએ આપ્યા.

પાતાળ કૂવા.

સને ૧૮૮૪માં સુરતના એક સહસ્રીક પણ આણકીરખી વહોરાએ મ્યુનિસિપાલિટીમાં એવી માંગણી કરી કે, તે દર એક પાતાળ કૂવા રૂ ૫૦૦૦ ની કિંમતે ખોદી આપવા રાજ છે. એવા ૧૦ કૂવા લગી તે ખોદી આપે તો, તેને રૂ ૫૦૦૦૦ આપવા. મ્યુનિસિપાલિટીએ તે સરત કબુલ રાખી નહીં. તે દરમ્યાન તે વહોરાએ આસરે ૧૫૦ ફીટ નળી ચૂકી, પણ મ્યુનિસિપાલિટીએ દસ્તાવેજ કરીઆપવા ના પાડેથી તે કામ બંધ પડ્યું. એ કૂવા મ્યુનિસિપલ સ્કોલના દરવાજા આગળ ખોદ્યો હતો.

વટલેલ.

સને ૧૮૮૪માં ગુલાબદાસ નામના એક કુંવારો વાણિયા મહમદન ધર્મમાં વટલી ગયાથી તેની જ્ઞાતમાં ભારે ઘોંઘાટ થઈ રહ્યો. ગુલાબદાસે ગુલામ મહમદ એવું નામ ધારણ કર્યું. અને તે એક મુસલમાની સાથે પરણ્યો. આવો બતાવ સુરતમાં ઈશ્તિજ રાજ્ય થયા પછી કવચિતજ બને છે.

તારાનો વરસાદ.

જેમ અમેરિકામાં કેટલીકવાર દહાડે અંધારું થયલું અને રાતે તારા આનો વરસાદ વરસેલો વાંચીએ છિયે તેમ આ શહેરખાતે સને ૧૮૮૬ના નવેમ્બર મહીનામાં પહેલી રાતરે આકાશપરથી ગોચા તારાનો વરસાદ વરસેતો હોય તેમ હજારો તારા આકાશમાંથી ખરવા લાગ્યા અને દરેક નવેમ્બર માસમાં તારા થોડા થોડા તે હમિશાં ખરે છે તેનો જેને અનુભવ નહીં તેવા આને તો તે કોઈ ખુદરની કાપ લાગ્યો. ત્રણ કલાકમાં તારા ખરતા અંધ પડ્યા અને હમિશાની માફક આકાશ જેવું ને તેવું પ્રકાશવા લાગ્યું.

ચંત્રકળાથી ચાલતો ઉદયોગ.

સુરતમાં સને ૧૮૮૬માં વેસાતી સાંચાથી ૩ કાંટવાનાં તથા કાપડ ખતાવવાનાં ૩ કારખાનાં હતાં. એ કારખાનાંથી હજારો માણસોનો ધંધો જ ગયો છે, તેનું માન નવાખના કુળના ગ્રહસ્થાને ઘટે છે. એની પહેલ મીર જફરઅલીખાને કરી હતી. તેઓએ સુરતમાં એક કંપનિ ઉભી કરવાની આગે વાની કરી. તેથી એ કંપનિ જફરઅલી રિપનિંગ એન્ડ વીવિંગ કંપનિને નામે ઓળખાય છે. તે રિપનિંગ નવાખ સાહેબના મહેલ આગળ છે. એના કારખાને સારો ચાલે છે. બીજી કંપનિ મીર ગુલામખાખાખાને, તે મરનાર મીર જફરઅલીના નાના જમાઈ, અને સુરતના નામીયા કાઢી ખાનદાનવાળાએ, અને ત્રીજી તેજ નામદાર મીર જફરઅલીના વડા જમાઈ મીર આલમખાખાને, તે ખેલાના નવાખના બેટાએ ઉભી કરી છે. તેથી બીજી ગુલામખાખા મિલને અને ત્રીજી બેક્ષા મિલને નામે ઓળખાતી હતી. ગુલામખાખા મિલ નીકળ્યા પછી થોડાં વરસમાં બંધી ગયાથી, તેના ભાગીદારોને નવા સાંચા મંગાવી તેને સારી

હાલમાં ચકરાની જોગવાઈ મળી છે. બેલા મિલ માંહેમાંહેની લડાઈથી લિ કનિદેશનમાં ગઇ તેથી વેચાઈ ગઇ છે, તે મિલ જોગમહમદ નામના વેપારીએ હરાજમાંથી વેચાતી લીધી છે અને તે જોગમહમદ મિલને નામે ચાલે છે.

કાષ્ઠ વાણવાનાં ૩ કારખાનાં ઉપરાંત એક ઉત્તુ' કાષ્ઠ ખનાવવાનું, એક રેશ્મી કાપડ વાણવાનું, અને કેટલાંએક દળવાના સાંચા નીકળ્યા છે. ક પાસમાંથી રૂબરૂ પાડવાના "જીન" નામનાં કારખાનાઓથી પણ મજુર લોકોની રાજી નગી છે. એ ઉપરાંત એક કાગળ ખનાવવાનું અને એક લોહું ગાળવાનું કારખાનું નીકળ્યું છે.

સને ૧૮૮૯નો અગ્નિકોપ.

સને ૧૮૮૬માં પર વરસે પાછી આ શહેરમાં અગ્નિ કોપ થયો. એ કોપનું વર્ણન આગના મથાળાં નીચે આગળ આપવામાં આવશે. આ કોપ થયાથી સરકારે સ્થાનિક સ્વરાજના દેશી પ્રમુખને હક છીનવી લીધો.

મોઘવારી.

સને ૧૮૦૦ના સાલમાં દરેક અગતની વસ્તુને શો ભાવ હતો, તે આગળ આપવામાં આવ્યું છે. તે પરથી માલમ પડ્યું હશે કે તે વખતે (કપડ સિવાય) દરેક ચીજ સોંડી હતી. આજના ભાવને મુકાબલે તે વખતના ભાવ સાથે નીચે કરી ગતવ્યો છે, તેપરથી માલમ પડે છે કે, હમણાં સખત મોઘવારી છે.

સને ૧૮૦૦માં. ૧૮૬૫માં. ૧૮૮૬માં.

હારાના.

ભાત ખંગાલીયું.

૩ ૪.

૧૪

૧૪

(૧૮૨)

	સને ૧૮૦૦માં.	૧૮૬૫માં.	૧૮૮૬માં.
હારાના.			
ભાત સાળિયું.	રૂ ૨.	૭	૭
ભાત કડા.	રૂ ૨.	૭	૭
મણના.			
ધડી.	રૂ ૦૮.	૧૧	૨
જીરાર, ખાજરી.	૦)૩.	૧૧	૧૧
દાળ પુંવરની.	૦૮.	૪	૨૧૧
કાપામ. (૩)	રૂ ૧૧.	૨૦	૧૦
નીમક.	૦)૮.	૦૧૧૮	૧૧૮
ધી.	રૂ ૪	૨૦	૧૬
દુધ.	રૂ ૦૧૮.	૧૧	૧૧
તેલ.	રૂ ૨.	૮	૭૧
દીવેલ.	રૂ ૧૧૧.	૮	૭
મરી.	રૂ ૪.	૧૦	૨૦
મરચાં.	રૂ ૦૧૮.	૨૧	૪
ગોળ.	રૂ ૧	૩	૩
ખાંડ.	રૂ ૨	૮	૫૧
દરી.	૦)૮	૦૧	૦૧૧
કુધી, કોણું વગેરે	૦)૮	૦૧	૦૧૧
ખાળવાના લાકડાં.	૦)૮	૦)૮	૦)૮
મટન.	રૂ ૧	૪	૫
મવડાંનો દારૂ.	રૂ ૨	૮	૧૩
તાડી.	૦)૮	૦૧	૧

(૧૮૩)

સને ૧૮૦૦માં. ૧૮૬૫માં. ૧૮૮૬માં.

ગજનાં.

કાપડ બાંધું.	૩ ૦ ૧૧	૮૧	૦ ૩
કાપડ જાડું.	૦)૩	૦)૨૧	૦)૨
ધમારતી લોખંડાં.	૩ . ૩	૧૦	૧૩

રૂપીઆનાં.

મરઘાં.	૩૨	૮	૫
છડાં.	૧૯૨	૪૮	૪૮

તોલાનાં.

સોનું ચીપા.	૩ ૧૫	૧૭	૨૪૧૦
-------------	------	----	------

મકરણ પંદરમું.

સુરતના કોટ.

સુરતમાં અંદરના કોટની અંદર જે વસ્તી છે, તે શહેર ગણાય છે. એ કોટની બહાર જે લતાજે, તે પરાં કહેવાય છે. એ પરાની આસપાસ બીજો એકો ફરતો કોટ છે. અંદરના કોટ શહેરની પાસખાનીના હોવાથી "શહેર પનાહ" ના નામથી ઓળખાતો આવ્યો છે. બહારના કોટ શહેર અને પરાં એ બ

ધાની જાગવણીને માટે હોવાથી તેનું નામ “અલમપનાહ” રાખ્યું છે. શહેર માં ૪૪૦ એકર તથા પરામાં ૧૮૧૮ એકર જમીન છે.

શહેરપનાહ કોટ.

અંદરના યાને નાના કોટને શહેરપનાહ કહે છે. જયાં સુરતમાં પરાં આ નહેતાં વ્યારનો (નવાજ ગયાસુદીનખાનના વખતમાં) એ. બાંધવામાં આ વેલો હતો. સને ૧૬૬૪માં શિવજીએ પહેલીવાર સુરત લુટ્યું, તેથી બીને એ કોટ ખોદો બાંધવા માંડ્યો હતો. એ બાંધતાં ઘણાં વરસ લાગ્યાં હતાં. કાય ૩ એ કોટ બાંધતાં જતે બગ્યો હતો તે લખે છે કે એ કોટ બાંધ્યા અને સારી પકવેલી ઈંદોના બાંધવામાં આવે છે. સને ૧૬૭૨માં તો તે હજી બાંધાતો હતો. એ કોટ ઉંચાઈમાં કોઈ ઠેકાણે ૨૮ ફીટ અને કોઈ ઠેકાણે ૨૦ ફીટના હતો. અને પહેલાઈમાં કોઈ ઠેકાણે ૮ ફીટનો તો કોઈ ઠેકાણે ૧૨ ફીટનો હતો.

એ કોટમાં ફરતી ૧૨ ભાગજો હતી. અંદર કોટના બારણાને ભાગજને નામે ઓળખાતા હતા. વરીઆવી, રૈયદપુરી, ગરહાનપુરી, નવસારી, મજુરા, મક્રધ, બાદશાહી, ડકાની, રાજઓવારાની, કુરજની, મીરખેરીની, અને મુલ્લાં ખડકીની યાને લાટીની. એ ભાગજો ઉપરથી, પુર્વે દક્ષીણે અને પશ્ચિમે એમ ગોળ ફુંકાળામાં આવેલી છે. વરીઆવી ભાગજ ઉપર આવેલી છે, અને છેલ્લી ૪ નદી કીનારે પાસે પાસે આવેલી છે.

એ કોટની બહાર ફરતી ખાડી ખોદેલી હતી. વરસાદનું પાણી શહેર માંથી એ ખાડીએ જતું અને ત્યાંથી નદીમાં જતું હતું. તેથી શહેરમાં વરસાદનું પાણી ભરાઈ રહે એવું નહોતું.

દરેક ભાગજની ઉપર બેઠક અને આસપાસ બંધે જાલુએ મોટા બુરજોમાં ફરતી ખારીઓ રાખેલી હતી, તેમાં તોપ ગોઠવવાની ગોઠવણ હતી.

એ પુરજો ઈંગેજ સરકારે સુરત લીધું ત્યાં લગી અડધા પડધા હતા. ત્યારબાદ તે ધીમે ધીમે નાશ પામ્યા છે, તેમજ વરીઆવી, સૈયદપુરી, ખરાહનપુરી, નવસારી, મળુરા, મકકઈ, બાદશાહી, અને ડક્કની ભાગોજો ખાદી નાખી છે. તેજ સુખ્ય એ શહેરપનાહ કાટપાણ ખાદીને તેના પથરા તથા ઈંટ મોટા કાટને સમારવાના તથા રસ્તો પુરવાના કાંમમાં વાપરી નાખેથી, તેની નિશાણી સૈયદપુરા તથા નવસારી ભાગળથી મકકઈ ભાગળ સિવાયે કોઈ બીજા કુકાણે જવલેજ જણાય છે. રેલના પાણી અટકાવવાને માટે કાટકની તથા વરીઆવી ભાગજો પુરી લેવામાં આવનાર છે. એજ પ્રમાણે ખાદી પણ ધીમેધીમે પુરી નાખવામાં આવે છે.

શહેરપનાહની અંદર આવેલા ભાગો.

એ છોટની અંદરના ભાગને શહેર કહે છે. શહેરના ભાગ યાને ચકલા આ પ્રમાણે છે. ચોકખઝાર (૪ એકર જમીન), મુલ્લાંના ચકલો (૬૭ એકર), માછલીપીઠ (૩૦ એકર), રાણીતલાવ (૨૮ એકર), કણપીઠ (૧૧ એકર), કેલાંપીઠ (૨૩ એકર), રહીઆ સોની (૧૧ એકર), ભાગાતલાવ (૩૭ એકર), ગોપીપુરા (૩૦ એકર), વાડીફલીઆ (૨૨ એકર), ખપાટી આનો ચકલો (૨૫ એકર), સંઘાડીઆવાડ (૫૨ એકર), બડેખાંનો ચકલો (૩૮ એકર) અને આસુરબેગનો ચકલો (૪૧ એકર).

ચોકખઝાર, અસલમાં એક ચોક હોવાથી, એ નામ પડેલું છે. મુલ્લાંના ચકલો એ નામ ભતારના મુલ્લાંના નામ ઉપરથી પડેલું છે. મુલ્લાં મોટા વેપારી હતા, અને એને ત્યાં ઘણા વહાણો હતાં. એ ચકલામાં મીરજ સામીની મસજિદ ખુદાવંદખાન નામના નવાબે બંધાવી હતી.

મુસાફરખાતું, જે હમીણાં મ્યુનિસિપલ હોલને નામે ઓલખાય છે, તે સને ૧૬૪૪માં હકીકતખાને મુસાફર લોકો માટે બંધાવ્યું હતું.

એ ચક્રામાં એક દેવુચીન દેવલ હતું. તેના વડે એમખરોજ નામ નો હતો.

આરમીનિયન ચર્ચ મુલ્લાં ખડકીના જીલ્લામાં છે. તે એક પારસીનું મકાન છે. તે દેવલ હજી વગર ફેરફારે રહેવા દીધું છે. આરમીનિયન ચર્ચ ૧૭૭૭માં ખંધાઇ તૈયાર થયું હતું. તે વખત પછી આરમીનિયનોની વસ્તી ખહોલી હતી. પણ સને ૧૮૧૧માં માત્ર ૫૦૦ કુટુંબો હતાં, અને ૧૮૭૨ની ગણતરીમાં માત્ર ૩ માણસો સુરતમાં હતાં.

મુસાફરખાના ચાને (હાલના) મ્યુનિસિપલ હોલની નજદીક ખુલ્લી જમીનપર અસલ ક્રેડુચીન કાયરુ નામના ફ્રેંચ સાધુઓના મઠને લગતો લોક ધના એક "મકરસ" છે. એ સાધુઓ શિવાજીએ સુરત લાંટ્યું, તે વખતે સુરતમાં હતા. તેઓએ શિવાજી પાસે ભાંગી લીધાથી તેઓને તેણે હુટ્યા નહોતા. એ સાધુઓ લોકોમાં ઘણું માન પામેલા હતા. તેઓ લોકોના કલ્યાણ ટાંટા ચુકાવતા, અને પોતાની પવિત્રાધથી દુખ્ખરદો મટાડતા. એ ચર્ચની પછવાડે ફીરંગીઓની કોઠી હતી, તે માત્ર થોડા ઓરડા સિવાય ભાંગી ટુટી ગઇ છે. ફીરંગીની કોઠીની પછવાડે ફ્રેંચ લોકોની કોઠી છે. અને તેજ લગાપર આરમીનિયન લોકોનું દેવલ આવેલું છે.

એ જીલ્લામાં છેક સને ૧૮૧૭લગી આરમીનિયન, આરબ, ધરાની તથા ચાહુડી વેપારીઓનાં મકાનો હતાં.

ગોપીપરાના પારસીવાડ છેક ૧૮૧૭માં વસેલો જણાય છે. એ જીલ્લાના વહોરાઓ પહેલાં આવેલા તેથી ગોપીપરાના જીલ્લામાં તેઓનાં ઘર છે. જે વહોરાઓ પાછળથી આવેલા તેઓને શહેરમાં જગા મલી નહીં. ગોપીપરાના કેટલાક વહોરાઓએ મકાન ચાર ચાર માળ ઉંચાં બાંધ્યાં હતાં. પણ તે માળ કેતારી પાડાતા તે વખતના નવાબે હુકમ કર્યો. તે હુકમ કરવાનું કારણ એ હતું કે શહેરના હાકેમના મહેલ કરતાં મજા વધારે ઊંચાં મકાન બાંધે, એ તેઓ! અપમાન ભરેલું સમજતા હતા. તે છતાં તે મકાનો નીચાં કરાવ્યા.

ને જે કારણ કહેતામાં આવ્યું તે એ હતું કે નવાબસાહેબના મહેલની અંદરનું કોઠાની નજરે પડતું જોઇએ નહીં. આ કારણથી મોઠો ટંકો ઉઠ્યો, અને આખરે વહેરાઓને નવાબ સાહેબના મહેલ તરફની ખારીઓ ચણાવી લેતી પડી.

આલમપનાહ કોટ.

આલમપનાહ કોટ હજી સલામત છે. તે કોટ, બહારનો કોટ છે, અને તે પરાની આસપાસ ફરતો આવેલો છે. એ ઘેરાવામાં પા માધ્યલ છે.

એ કોટ પાછળથી બાંધવામાં આવ્યો હતો. શહેરની આસપાસ કોટ બાંધ્યા પછી કોટબહાર વાડી બાગોમાં વસ્તી વધતી જતી હતી, પણ મરાઠા અને ગરાસીઓએ સને ૧૭૦૭ સુધી કોટ ચલાવવી જારી રાખી એ પરાના લોકોનાં ઘરબાર તેઓ ખાળી ચૂકતા તથા લૂંટી જતા. આ બીકથી પરાના લોકોએ પોતાના જનમાલના બચાવમાટે શહેરપનાહ કોટથી ૦૫ માઇલ દુર માટીના કોટ સમારે સને ૧૭૦૭માં બનાવ્યા અને તે ઉપર તોપો ગોઠવી. એ કોટ મુજબ નહોતો, પણ કકડે કકડે ટેકડીઓ બનાવેલી હતી. એવી રીતે પ્રજા પોતે પોતાના રક્ષણમાટે ફીકરમંદ હતી. એ ટેકડીઓ જોડીને આખો કોટ બનાવવાની આખરે સને ૧૭૧૭માં અગત જણાઇ. એ પ્રમાણે દણો વરસ લગી તેઓ કોટ બહાર રહ્યા. સને ૧૭૧૭માં સુરતમાં હાઇદરલીખાન નામના નવાબ હતા. તેઓએ ગોપીતળાવના પથ્થર ખોદાવી એ કોટ પાછા બંધાવવો સાર કીધો. પ્રથમ બાંધકામ અહવાના મોરચા આગળ જ્યાં હાલ અદાલત છે, ત્યાંથી સાર કીધું. ત્યાં કોટ ઉપરથી ઉતરવાની સીડીઓ કઠંગી રીતે બહાર રસ્તામાં પડતી બનાવેલી હજીપણ જોવામાં આવે છે. એ વરસ માં દિલ્હી દરવાજા લગી કોટ બંધાઇ પુરો થયો. સને ૧૭૧૯માં તફાવરખાન નામના નવાબે તે કામ ચાલુ રાખ્યું. પણ તે દિલ્હી દરવાજાથી સાંધેલું જ

રી રાખવાને બદલે ઉત્તરે રફી પુરજથી સર કીધું, અને આખો ડોટ તૈયાર કરી, તેનું નામ આલમપનાહ રાખ્યું. પણ મક્કઈ ભાગળથી કીનારાનો ડોટ ખરાબર સલામત કરેલો નહોતો તેથી સને ૧૭૬૨માં જ્યારે વલંદખ્યા પોતાની ડોહી શહેરની નાની વલંદવાડમાથી ખસેડી નદી કીનારે “ જાહાંગીર ઓવારા ” નામની હાલની જગ્યાએ લઈ ગયા, ત્યારે તેઓએ તે તરફ પરચરના ડોટ બાંધી બંદોબસ્ત કર્યો. જ્યાં આગળ હાલ વલંદવાડ છે, ત્યાં સને ૧૭૬૨ લગી “ જાહાંગીર ઓવારા ” નામે ઉજર્જડ જમીન હતી. પણ વલંદાની ડોહી થયા પછી વસ્તી વધી, તેને નાનપરાંને નામે ઓળખવામાં આવે છે.

એ ડોટ બંધાયોથી તવંગરા તથા વેપારી લોકોને મોટું સુખ થયું હતું એ ડોટની લંબાઈ પા માઈલ છે. એમાં ખાર દરવાજા છે. એ ડોટના દરવાજાને ભાગળ નહીં પણ દરવાજા યા મોરચાને નામે ઓળખતા હતાં. વાવ્ય માં ફાટક, ઉતરે વરીઆવી તથા કતારગામ; ધૃશાનમાં લાલ તથા દિહડી દરવાજો પછી સફરા, સલાખત, માત, નવસારી, જાંઘરખાલી, મજુરા અને અઠવા, એ નામના ખાર દરવાજા અથવા મોરચા છે.

દરેક દરવાજાની ઉપર બેઠક છે તે ઉપર આગળા વખતમાં છાપડાં હતાં. અને નવસારી, દિહડી, વગેરે દરવાજાની આસપાસ મોટા ઉંચા પુરજો બાંધી તેમાં તોપ ગોઠવવાની ગોઠવણ કરેલી તે હજી જોવામાં આવે છે.

એ દરવાજાના સાંબંધમાં સઘળી મલીને ૪૮ બેઠેરી અને પુરજો હતાં, અને તે દરેકપર તોપ ગોઠવેલી તથા તે માટે માણસો તૈયાર રહેતાં હતાં.

ડોટ ઘણો પહોળો છે અને સામાસામી માણસો જઈ શકે છે. તેની ઉપર પાછી ઉંચી ભીત છે. તેથી ઊંચાઈમાં સુમારે ૨૦ ફીટ છે. પહોલાઈમાં ૮ ફીટ છે. આખા ડોટની ઉપલી ભીતમાં બંદુકો જાય એવાં બાકાં ઢોલાવ પડનાં, સીધાં તથા આડા તેડાં રાખેલાં છે, તે એટલામાટે કે ‘ગનીમો’ બહાર ઉભા હોય તેને આશાનીથી ગોળી અથવા તીર મારી શકાય.

એ કોટની બહાર પણ ઊંડી ખાડીઓ છે. કોટમાં ખારીઓ યુદ્ધી તે વાટે શહેરનું પાણી ફેટલેક ઠેકાણે એ ખાડીમાં ઉતારવામાં આવે છે; વ્યાધી થઈ તે નદીમાં અથવા ઉદનાની ખાડીમાં જાય છે.

આંગણ વરસોમાં એ કોટથી ભારે રેલોનો અટકાવ થતો હતો. સને ૧૮૨૨ની રેલમાં રફીબુરજ તરફને કોટ ઘસડાઈ ગયો હતો. લાલ દરવાજા તરફથી ૧૮૩૭માં પાણી પેકું હતું. તે સહરાના મોરચાથી જરૂરી મોરચા લગી અસલ હાલતમાં છે. આગળ જતાં હવા આવવાને ખિટિશ સરકારે કોટના પડદો તોડી પડાવ્યા છે. એવી રીતે જરૂરીથી અદાલત લગી દુકત ચાર પાંચ ફીટ ઉંચી દવાલ જેવી ઉભી છે.

પણ સને ૧૮૮૩ની મોટી રેલ પછી યુનિસિપાલિટીએ અદાલતથી કતારગામના દરવાજા લગી તે તરફથી આવતી રેલ અટકાવવાને પથથરનો પાકો પુસ્તો બંધાવવા માંડ્યો છે. તેથી તાપી કીનારાના તથા રફી બુરજ, વસીઆવી અને કતારગામ દરવાજા લગીના કોટ હવે એક પુસ્તાના આકારનો કરવા માંડેલો છે.

એ કોટે કોટ થોડાં વરસ થયાં અઠવાના દરવાજાથી તે વસીઆની દરવાજા લગી પાકી સડક બંધાઈ છે અને તે સડક કોઈ ઠેકાણે કોટના થડમાં અંદરથી, અને કોઈ ઠેકાણે કોટની બહારની ફરતી ખાડીને માથે બાંધી લીધી છે.

પરાં.

શહેરના કોટની બહાર જે જાણ છે તે પરાંનાં નામથી જાણખાસ છે. એમાં ૧૫ પરાં છે. ઘાસીપુરા [૧૮૧૮ એકર], રામપુરા [૪૬ એકર], રઘનાપુરા [૨૦ એકર], મેઘરપુરા [૫૭ એકર], હિંદરપુરા [૪૦ એકર], ઊંચામપુરા [૨૦૭ એકર], રૈયરપુરા [૫૬ એકર], હરીપુરા [૪૭ એકર], નવાપુરા [૫૯ એકર], ધંધરપુરા [૨૫ એકર], સલાખતપુરા [૧૭૫ એકર], રસ્તગપુરા [૨૬

એ૦], સગરામપુરા [૨૦૦ એ૦], નાનપુરા [૨૦૦ એ૦].

એ પરાંના નામ વિશે કહે છે, કે રામપુરા એક અનાવળા અથવા ભાદેલાની મહેનતથી વસેલું છે, રઘનારપુરાનું નામ પણ અનાવળા પ્રાણીના પરથી પડેલું છે, તેમજ મેઘરપુરાનું છે. હૈદરપુરા ૧૭૧૭માં હૈદરુલીખાન નવાબે વસાવ્યું છે. બેગમપુરાનો જીલ્લો ૧૮મી સદીની સરખાતેના વસેલો છે, તે ઐરંગઝેબ પાદશાહની બેનની યાદગારીમાં બેગમખાના નામથી બોલાય છે. તે વખતે એ બેગમ સુરતમાં રહેતી હતી. એ જિલ્લામાં નવાબનો મહેલ છે. સૈયદપુરા એ નામ રોબ સૈયદ ઇદરસના કોઈ વડવાની યાદગારીમાં પડેલું છે. હરીપુરા એ અનાવળા પ્રાણીના નામપરથી છે. ઇન્દરપુરાનો વસાવનાર પણ અનાવળો કહેવામાં આવે છે. સલાબતપુરા સુરતના નવાબ સલાબતખાને સને ૧૬૮૭માં વસાવ્યું હતું, તેથી તેના નામથી બોલાય છે. એ ઠેકાણે મહમુદી ખાગ હતા તે તારાજ થઈ ગયા છે. રસ્તમપુરામાં નવસારીથી આવેલા પારસીઓ સને ૧૭૧૦ના સાલથી વસે છે. તેઓમાં કેટલાક વેપારી સને ૧૮૧૭ સગી ઘણા સુખી હતા, પણ સને ૧૮૨૨ માં પશ્ચિમ દિશાએ આવેલા કલ્લિંગરવાડમાંથી આગ લાગ્યાથી આખું પૃથ્વી બળી ગયું. તે આગમાં વેપારીનાં ઘરખાર અને સરવે મીલકત બળી ગયાં, તેથી તે તથા ઘણાખરા વણકરો સુરતમાં ધંધો ન રહ્યાથી સુરત છોડી સુખ છ ગયા. એ ઠેકાણે પૃથ્વી વસ્યા પહેલાં રસ્તમ માણેક નામના ઈંગ્લેન્ડના દલાલની વાડી હતી તે વાડીમાં ઘર બંધાયાથી એ પરાનું નામ રસ્તમપૃથ્વી પડ્યું છે. સને ૧૭૨૩માં સુરતમાં રસ્તમબલિખાન નામનો ખડાદુર અને શ્યાણો નવાબ થઈ ગયો, તેના વખતની લગોલગ એ પૃથ્વી વસ્યું, તેથી રસ્તમખાન નવાબને નામે રસ્તમપૃથ્વી એ નામ પડ્યું હોય, એમ પણ કોઈ ધારી શકે, પણ ત્યાર પછી ૫૦ વર્ષે રસ્તમપુરામાં એક મોહલો “રાવણાડ” આગળ નવો બંધાયો. તે મોહલાનું નામ “રામપૃથ્વી” રાખ્યું છે. આ બંધે નામને સાથે લઈને જ્યારે ધારવામાં આવે છે ત્યારે

માલમ પડે છે કે રસ્તમપર રસ્તમ માણિક સેઠના નામથી અને કરામપર કરામજી કરીને રસ્તમ માણિકના બેઠાના નામથી પડેલું છે. સગરામપરાનું નામ સવરામ વરી નામના દેશાઈના નામપરથી પડેલું છે. નાનપુરા સને ૧૭૬૨માં વસેલું છે.

મહંમદન લોકોનાં પ્રાચિન ધર્મના મકાનો.

એ શહેરમાં જુદી જુદી કોમોનાં અસલનાં ઘણાં એક ધર્મનાં મકાનો છે. સઉથી જુનો ખાજેદીવાન સાહેબનો મીનારો અને દરઘાહ છે, તે સને ૧૫૩૦માં ખાજેદીવાન સાહેબ નામના બેખારા પાસેનાં જનોક ગામ ના રહેનાર એક ગુરૂએ બાંધાવ્યો હતો. તે ૧૧૬ વરસની ઉંમરે હક થયા પછી એ દરઘાહ આગળ દર વરસ મેલો ભરાય છે. ગોપીતળાવપાસે નવ સૈયદની દરઘાહ છે તેમાં ૯ કબરો ૯ લડેનાઓની છે, તે કબરો ખાજેદીવાન સાહેબે દટાયલી ચમત્કારથી રોઘી કાઢેલી કહેવામાં આવે છે. હીઆં પણ દર વરસ મેલો ભરાય છે. સૈયદપુરામાં સૈયદ ઇદરસની કબર તથા મીનારો છે. એ મીનારો હાલના શેખ સૈયદ ઇદરસના મુળ પુરૂષની યાદગારીમાં મીરજા સૈયદ બેગે સને ૧૬૩૮માં બાંધાવ્યો હતો. એ સૈયદ ઇદરસ આ શહેરમાં સને ૧૫૬૪માં આવ્યા અને સને ૧૬૨૨માં મરણ પામ્યા હતા. હીઆં પણ દર વરસ મેલો ભરાય છે. મીરજાં સાંમીની મસજીદ તથા કબર મીરજાં સામીના જીલ્લામાં છે. એ પથ્થરની કબર સને ૧૫૪૦માં સુરતના કિલ્લો બાંધનાર ખુદાવંદખાન નામના નવાબે બાંધાવી હતી. અંદરની મસજીદ શાહખાનના શ્રાવકોનાં હજારોને લાંટી લઈજઈ તે સરસામાનથી બાંધેલી છે.

હિંદુ લોકોનાં ધર્મનાં ટેકાણાં.

હિંદુઓનાં ધર્મસ્થાનાં પણ ઘણાં છે. વલ્લભચાર્ય મહારાજનાં ૩ મંદીરો છે - ગોસ્વામી મહારાજનું, ગોવીંદજી મહારાજનું અને લાલજી મહારાજનું. ગોસ્વામી અથવા બાળક્રીસ્નાજી મહારાજનું મંદીર સને ૧૬૮૫માં બંધાયેલું તે મોટી આગમાં ૧૮૭૭માં બળી ગયું હતું. ગોવીંદજીવાળું તથા લાલજીવાળું પણ તે સાલમાં બળી ગયું હતું. છેલ્લું સને ૧૭૭૦માં બંધાયેલું હતું. તે ઉપરાંત ગોપીપરામાં સમજીનું, રહીયાસોનીના ચકલામાં ખાલાજીનું સને ૧૮૦૩માં બંધાયેલું છે. હનુમાનનાં ૭ હેરાં ૨ છે. એક સ્વગરામપુરામાં રાકડીઆ હનુમાનનું અને એક મુસ્લાં ખડકીપર. ખપાતીએ ચકલે ૨ હેરાં છે. એક અંબાજીનું; બીજું કાળકા માતાનું. સમપરામાં સ્વામીનારાયણના પંથનું બાંધેલું એક મોટું મંદીર છે. તે એ પંથના ભગતાએ કાઠીઆવાડથી આવી વગર મન્નુરીએ બાંધી આપેલું છે.

શ્રાવણનાં ૪૨ હેરાંમધે મહાવીર સ્વામીનું તથા આદેશર ભગવાનનું એ બંધે ગોપીપરામાં આવેલાં પ્રખ્યાત છે. તે ૧૫૦ થી ૨૦૦ વરસનાં બંધાયેલાં છે. રાહપોરના ચીતામણ પારશનાથનાં ૭ હેરાનું લક્કડ કામ હતી જઈ મુસલમાનોએ મીરજી સામીમાં મસ્જીદ બાંધી, તે હેરાંની જમીનપર ફરી થી નવું ૭ હેરું બાંધેલું છે.

ખેતરપાળ તથા મરીમાતા નામના પુજાના ટેકાણાં ખતરી, ગોલા, ઢેડ, વગેરે ઉતરતી વરજોનાં છે.

કનારગામમાં કુંતેશ્વર તથા ઉદનામાં ભીડમંજરાજી મહાદેવનું ૭ હેરું છે. તે ઉપરાંત સુરતના લોદી સિંધનાઠ, મોરા સુહાણી, ઉમ્રા, ઉનાઈ, વગેરે જાના સાર જાય છે.

આતસખહેરામ.

ચાંગારાહવાળા નવસારીના આતસખહેરામને લાંઠારાઓથી ખીને સને ૧૭૩૩માં રતોવાંધ સુરત લાવ્યા હતા, અને તે ઉપરમ લગી મોદી નાનાભાઈ ભીમજીની હુન્નેલીમાં એક ચોરડામાં આરાસ્તે કર્યા હતા. તે સને ૧૭૩૬માં પાછા નવસારી લઈ ગયા. તેથી જ્યાં લગી સુરતમાં આતસખહેરામ નહોતા ત્યાં લગી કેટલાએક પારસીઓ એ કુખલાને પગે પડવા નવસારી જતા.

ચાંગારાહવાળા એ આતસખહેરામને થોડી મુદતે ચાંગારાહના ઝિરીઓની મદતથી નવસારીથી ઉઠવાડે લઈ ગયા. તેથી સુરતમાં આતસખહેરામ થયા પછી પણ કેટલાક લોકો ૬૨ વરસ ઉઠવાડે વડા આતસખહેરામને પગે પડવા જાય છે.

સુરતમાં આતસખહેરામ એ છે. એક રશ્મી પારસીઓનું અને એક કદમી પારસીઓનું. પ્રથમ રશ્મી પારસીઓએ આતસખહેરામ બાંધવાનું કારણ એટલામાં કદમીઓના તે વખતના આગેવાન સેઠ પેસતનજી કાલાભાઈ વકીલે કદમીઓ માટે એક બાંધવા રાજ કરી દીધું. તે ઉપરથી રશ્મી પારસીઓએ તે સામે વાંધો લીધો. છેવટે તે કામ ધનસાફની ફોરટમાં ગયું, અને એવા ફેસલો થયા કે પ્રથમ રશ્મી પારસીઓ આતસખહેરામ ધનવાની ક્રિયા કરે અને પછી થોડી મુદતે કદમીઓ કરે. આ મુજબ રશ્મી પારસીઓના આતસખહેરામ સેઠ દાદભાઈ નશરવાનજી મોદીએ સને ૧૮૨૩ ના અરદીએહસ્ત મહીનામાં બાંધાવી ધનવા, અને કદમીઓના એ મહીના પછી ધનવા.

આદરાન તથા દાદગાં.

આદરાન તથા દાદગાં ૧૨ છે. પારસીઓની વચ્ચે નહીં, એવે દેકાણે

એક દરેમહેર ગોટીના આદરીઆનને નામે ઓળખાય છે તે લક્કડોટ આગળ ખુણામાં છે. ગોપીપરામાં સોઠ જંગીરજી નરારવાનજી વાડીઆને નામે સેયદ પુરામાં સોઠ દાદાભાઈ પેસતનજી વાડીઆને નામે અકકી દરેમહેર ચાલે છે. નાનપુરાખાતે ૪ છે. તેમાં એક વહાડીઆની, એક ખીસનીની, એક માકીદલા સની અને એક ઉનવાળાની દરેમહેરને નામે ઓળખાય છે. રસ્તમપુરામાં બે આદરાન તથા ૨ બે દાદગાં છે. મોટા ફળીઆમાં એ લોકો નવસારીથી આવ્યા, ત્યારે સને ૧૭૧૫નું ખંધાયલું એક આદરાન તથા એક દાદગાં છે. રસ્તમપુરામાં એક દાદગાં છે. અને મલેસર ફળીઆમાં સર જમરોદજી જીભાઈએ, પંચાતની જમીનપર સને ૧૮૫૫માં એક બુલંદ આદરીઆન ખંધાવી આપ્યું છે.

ધર્મશાળા.

એકંદર ધર્મશાળા ૭ છે. રેલવે સ્ટેશનપર સોઠ ખરસેદજી ફરદુનજી પારે બે એક સાર્વજનિક ધર્મશાળા ખંધાવી છે. સર જમરોદજીની ધર્મશાળા રસ્તમપુરામાં આગલી પંચાતની વાડીમાં ખંધી છે, તેને એલાહીખાગ નામ આપ્યું છે. એ સિવાય નાનપુરામાં સોઠ કાવસજી રસ્તમજી તમનાની અને એક સોઠ મેરવાનજી ફરેઝરની ખંધાવેલી છે. એક ગોપીપરામાં સોઠ જંગીરજી નરારવાનજી વાડીઆની, સીધીવાડમાં સોઠ મંચેરજી ખરસેદજીની અને ખીજ એક રસ્તમપુરામાં સોઠ એદલજી દાદાભાઈ સુખીઆની ખંધાવેલી છે.

પારસીઓનાં ધર્મનાં મકાનો.

પોતાનાં મરણ પામેલાંઆને પારસીલોકો દોખમામાં નાખે છે. એ દો ખમાં શહેર બકાર હોય છે. પંદરમી સડીમાં સુરતમાં પારસીઓની વસ્તી

થવા લાગી

તે વખતે ભરૂચમાં (સને ૧૩૦૯માં અંધાયત્રું) અંકલેસ્ટરમાં અને નવ સારીમાં મલી ૩ દોખમાં હતાં. અંબાયતમાં પણ પારસીની વસ્તી ભારે હતી. ત્યાં પણ એક હતું. હવે સને ૧૫૨૫ને સુમારે બે ધરાની વેપારીઓ નામે કાઉસ તથા અફસાદ વેપાર કરવાને દીવમધે આવેલા હતા. નવસારી તે વખતે દાવાર ચાંગારીહના બેટા માણિકશાહ ચાંગારીહના હાથમાં હતું. સઘળા રજદારી, મુકદ્દી તથા સંસારી અધીકાર તેના હાથમાં હતા. તે પોતાના જાતલાઇઓનાં તથા પોતાના ધર્મના ભલાં માટેજ પોતાને જન્મેલો સમજતા હતા. દુકામાં પારસીઓની તવારીખ લખનાર સેઠ ડોસાભાઈ ફરામજી કરાકા ના બોલોમાં બોલીએતો “ તે નકલ કરવા લાયક પોતાના નેકમાં બેટા હતા. અને તેણે પોતાના પીતાની માફક પોતાના દેશીલાઇઓનાં ભલાંને ખાતર ઝહેમતો ખેંચી ”

એ પારસીએ પોતાના ધર્મના ફાયદા માટે ઉપલા અંધે વેપારીઓને શ્રી નવસારી તેહાવ્યા. તે ધરાનીઓની (હાદશાનામામાં જણાવ્યા મુજબ) સલાહ થી, તે વખતે ઈંટનું દોખમું હતું, તે વાપરવું અંધ કરી દાવાર માણિકશાહે પોતાને ખાતરે સને ૧૫૩૧માં એક પચ્ચરનું દોખમું અંધાવ્યું.

સુરતના પારસીઓ સોલમી સદીમાં ઊપર કહેલું દોખમું અથવા અંકલેસ્ટરનું વાપરતા હતા. ત્યારબાદ સેઠ નાનાભાઈ પુજ્યાણએ પ્રથમ એક દોખમું પોતાને ખરચે અંધાવ્યું. તે જમીનદોસ્ત યશ્વંત ગાયલું છે. એ દોખમું પારસીઓ વાપરતા હતા. ત્યારપછી અઢારમી સદીની સરૂઆતમાં પારસીઓની મોટી સંખ્યા નવસારીથી આવી. તેઓ રૂસ્તમપર વસાવી ત્યાં રહ્યા. પણ પોતાનાં રોગ્યાનને કેટલીક મુદત લગી નવસારી પોતાનાં ન્યાગાને અંધાવેલાં (સને ૧૫૩૧) દોખમાં નાખવા લાઇ જતા. તેઓએ ભરથાણામાં જમીન લઇ, સને ૧૭૨૫માં એક અને સને ૧૭૪૨માં મલી બે દોખમાં અંધાવ્યાં, તે અંધે હજીજે. અઢારમી સદીમાં પારસીઓની વસ્તી દાણી હતી. તે

ઝિનાં વીસ હજાર કુટુંબો હતાં. કાંકરાખાડી આગળ સોઃ નાનાભાઈ ભીમજીની આગેવાનીથી સને ૧૭૩૪માં દોખમું બંધાયું. થોડે વરસે એટલે સને ૧૭૭૧માં સોઃ મચ્છરજી ખરસેદજીનાં ઉપરીપણાં હેઠે અંબુમનજી એક દોખમું તેજ હેઠાણે બંધાયું. સને ૧૮૨૭માં રૂસ્તમપુરાના પારસીઓ માટે ભરથાણા ગામમાં ત્રીજું દોખમું બંધાયું, જે હજી લગી વપરાય છે. બીજે વરસે કાંકડા ખાડી આગળ એક નવું દોખમું બંધાયું. છેલ્લું ઉદના આગળ ભગરસાથના લોકોમાટે સને ૧૮૮૩માં બંધાયું છે. એક દોખમું ઉત્ત્રા, ખજોત, વેસુ વગેરેના પારસીઓમાટે બંધાયેલું ભરથાણા ગામ પાસે છે.

વહોરા લોકોનાં ધર્મનાં મકાનો.

વહોરાઓની મોટી વસ્તી ઝાંપાના જિલ્લામાં છે (ઝાંપો એ નામ રાધી પડયું તે પાછલા ભાગમાં આવી ગયું.) નવાબી રાજમાં પ્રથમ વહોરાઓ આ જ્યા તે રાહેરના ભાગમાં રહ્યાં હતા. પછવાડેથી મોટી વસ્તી ઝાંપા પર થઇ છે. તે વહોરા લોકો સફાસીક છે, અને દુનિયાના દરેક ભાગમાં વેપારને માટે ફરી વળ્યા છે. તેઓના ધર્મગુરૂને મુલ્લાંને નામે ઓળખામાં આવે છે. વહોરાઓ પોતાના એ ધર્મગુરૂને માન આપે છે. મુલ્લાંજીને સરકાર, અને તેમના બેટાઓને ભાઈસાહેબ કહે છે. તેમના હાથ નીચે કાબેલ મિયાં સાહેબો રહે છે, તેઓનું પોપણ પાણ સરકારમાંથી થાય છે.

ઝાંપાપર મુલ્લાંના મહેલની પાસે મોટી અને શોભાયમાન મસ્જિદ છે. તેની સામે બે મોટા ગુંજળોમાં મોટી કબરો છે, અને તેનીજ નજદીક એક દોજ છે. વ્યાં મુલ્લાંના બેસીઓની કબરો છે. 'વધારે નેક મરદાની અને મિયાંઓની કબરો બીજા ગુંજળની અંદર છે. એ ગુંજળ ગોળ આકારના બાધે લા છે, તેની ઉપર ૭ સોનેરી કળસ છે, તે ૩૦ ફીટ ઉંચા છે. એ બેમાં પાછળથી બંધાયેલું ઈમારત લોકનાં કબરસ્તાનમાં પ્રખ્યાત ઓક્ષનદનને માટે રોકેલી

જગાથી વધારે જગા રાકે છે. ખીજું ગુખજ નાનું છે, પણ તેમાં નામાંકિત પુરોને ઠાઠેલા છે. નાનામાં ૨૪ કબરો અને મોટામાં ૧૪ છે. મુલ્લાંની કબરો આરસપહાનની અને ખીજાઓની સીમેંટની છે. દરેક કબરપર સુંદર કીમતી રેશ્મી ગલ્દે છે, અને મુલ્લાંની કબરોના રેશ્મી ગલ્દેપર સર્દદ મલમલ આરસતે કરેલી છે. તે મોટાં મોટાં યુગ્મરો, હાંડી, વોલસેટ વગેરેથી સજાગારેલાં છે, અને સંદલની ખુશ્બોથી તરતરે છે. દરેક મરનારનાં ઉરસને દહાડે તે કબર ઉપર રાશ્ત્રની કરવામાં આવે છે. એ આરામગાહની જગાએ ૫ મુલ્લાંને બુદ્ધિ કરેલા છે, તેઓનાં નામ તથા મરણનો સને નીચે આપ્યા છે:—

મુલ્લાંનું નામ.

મરણનો સને.

મુલ્લાં નીઝામુદ્દીન.

૧૭૯૮.

„ સેકુદ્દીન.

૧૮૧૬.

„ એઝયુદ્દીન.

૧૮૨૦.

„ ઝેનુદ્દીન.

૧૮૩૬.

„ બદરુદ્દીન.

૧૮૪૦.

સને ૧૮૩૭ની નાશકારક આગમાં આખું ઝાંપું બળી ગયું, તેમાં વહેરાઓની હવેલી તથા મસજિદો પણ તે માહેલા કેટલાંએક સ્ત્રી તથા છોકરાંઓ સહીત, બળી ગઈ હતી.

છેલ્લા મુલ્લાંની નીઝામુદ્દીન ઘણી જીંદગી ગાદીને હક થયા પછી મરનારના ભાઈ અબ્દુલહુસેન હીસામુદ્દીનને ગાદી મળી છે. મુલ્લાંની ગાદીને આસરે ૭ લાખ રૂપિયાનું દેવું છે.

યુરોપીયન લોકોનાં ધર્મનાં ઠેકાણાં.

નદી કીનારે રાજ્ય આવેલા આગળ કિલ્લા તથા કુરુજની વચ્ચે ઈંગ્લેન્ડ લોકોનું દેવલ આવેલું છે. તેના પાંચે સને ૧૮૨૦માં સુરતના વડા મિ. ૦ એલફ્રિનસ્ટને નાખ્યો હતો. તેપર ૩ ૫૮૦૦૦ના ખર્ચ થયો છે. એમાં ૧૦૦ માણસો ખેસે એટલી જગા છે. એ ૧૮૨૫માં વપરાતું થયું હતું.

ઈંગ્લેન્ડ લોકોની કાઠીની દક્ષિણ દિશાએ આઈરિશ લોકોએ સ્થાપેલા મિ. રાન ખૂતાવાળાઓનું દેવળ છે, તે આસરે ૧૮૭૫માં બંધાયું છે. એ ખાતા ને લગતું છાપાખાતું તથા છોકરા અને છોકરીઓને માટે ઈ. ૭ નિશાળો કાઢેલી છે, તે બંધે ખાતાં એજ એપ્લની પાસે છે.

પોર્ટયુગીઝ લોકોનું ચાને રોમન કૅથલીક એપ્લ સને ૧૮૦૨માં બંધ વામાં આવ્યું હતું. એ દેવલની સામે એક કબરસ્તાન છે, તેમાં આગળ વખતની ૨૦ કબરો છે. એ લોકોનું એક દેવલ સને ૧૬૨૪માં કતારગામના દરવજા આગળ તેઓનાં કબરસ્તાનની નજીક હતું, તેના ખર્ચ માટે સને ૧૭૨૬માં દિલ્હીના પાંદશાહે દર વરસ ૩ ૧૨૬ આપ્યા હતા. ખીચ્છું એક આગળા વખતનું છે, તે સને ૧૭૫૬માં બાંધ્યું હતું, તેના ખર્ચ બ્રિટિશ કંપની આપતી હતી.

યુરોપીયન લોકોની કબરો.

ઈંગ્લેન્ડ લોકોનું કબરસ્તાન કતારગામના મોરચા બહાર જતાં જમણા હાથપર ઇલ્ગા (બંધાઈ સને ૧૬૮૭)ની પાસે છે. એમાં સને ૧૬૫૬માં ક્રિસ્ટોફર એલેક્ઝાન્ડર નામના કંપનીના અમલદાર મરાણ પાંચે તેની બપ કાદાર મીનારા સાથની કબર છે એજ ઠેકાણે તે મરનારનો ભાઈ સર જ્યોર્જ

આદિત્યન સને ૧૬૬૯માં મરાણ પામ્યો તેની લાસપર બે મજાના મિના
રા તથા ભપકાદાર ગુંગાવાલી એક કબર છે. તેની પાસે. જુરોદ્દ એનજી
ધર ૧૬૭૭ માં મરાણ પામ્યો તેની કબર છે. તેની નજદીક સુરતનો વડો
ખર્જાદુવાધક સને ૧૭૩૬માં મરાણ પામ્યો તેની, અને એનરલી સને ૧૭૦૦
માં મરાણ પામેલો તેની કબરો છે. ખીજી ૩ છે. તે સને ૧૬૪૯માં ફ્રાંસિસ
બ્રેટન નામનો પ્રમુખ મરાણ પામ્યો તેની, ખીજી હેન્નિકસ ગેરી (૧૬૫૮)
અને ત્રીજી ખેરોલોમ્યુ હેન્નિકસ નામનો પ્રમુખ ૧૬૮૬માં મરાણ પામ્યો તેની
છે. એ સઘળી •ઈંગ્લેન્ડ•અમલદારોની છે.

ખીજી ફેટલીએક વલંદાઓની છે. બેરન વેન રીદની કબર ઉપલીએ
કરતાં વધારે ભપકાદાર છે. ઉપર નીચે રવેસ છે. તે રવેસો મુંગામલએ
પર કહેલા છે. એની ખાંધણી નકરીકાગથી ભરપુર છે. તે ખાંધતાં ફેટલો
ખરચ થયો હશે. તેનો આટલાથી વિચાર આવશે કે. તેને પછવાડેથી સ
મારતાં ૩ ૬૦૦૦ નો ખરચ થયેલો લખેલો છે.

મરનાર ડોચીનથી આવતાં મુંગાધની નજદીક મરાણ પામ્યો. તેને સુરત
લાવી ભૂમિદાહા કર્યો હતો. સુરતને વલંદા લોકો તે વખતે ડોચીન લખતા
હતા.

એ સઘળી કબરોની ગંભીરતા તથા શોભા સુકાલીની એક કબર આગ
ળ કાંઈ નથી. એક વલંદા ટ્રસ્ટાફર જખરા દારૂ પીનાર હતા. તે મરાણ પામેલો
તેની કબરને મથાલે પથરતું એક મોટું “કપ” ફાતરી કહેવું હતું. અને
બે ખાબુએ બે નાનાં નાનાં “કપ” ફાતરેલાં હતા. તેની નજદીક ખાંડના
પહાના આકાર હતા. વલંદાઓ જ્યારે એ ફેકાણે ખાવાપીવા જતા ત્યારે દારૂ
માં મીઠાસ લેળીને પીતા, અને તે પીનારામાં ઉપલો માણસ સરદાર હતા.
તેથી તેની એવી કબર હતી. હામણાં તે જોવામાં આવતી નથી. પણ સને
૧૮૪૭ અગાઉ તે હતી.

પ્રકરણ સોલમું.

ધરતીકંપ.

ધરતીકંપ ૧૮૧૯માં આખા ગુજરાતમાં થયો હતો. એ ધરતીકંપનો આંચકો ગુજરાતમાં ભારે લાગ્યો હતો. તે સુરતમાં હલકો હતો, તોપણ ૩ મિનિટ લગી ધ્રુતીકંપ થયો, તેટલાં શહેરમાં ઘણા મકાનો લચી અને નમી ગયાં. કુટલોક પડી ગયાં. બીજાં ધરતીકંપ ૧૮૬૪માં અને ત્રીજો સને ૧૮૭૧ માં થયો હતો, તોપણ તેથી કશું નુકશાન થયું નહોતું.

સુરતમાં આવેલી મોટી રેલો.

આ કમનશીબ શહેરને આગથી, રેલથી અને મુખ્યત્વે બંદર થવાથી ઘોઠ્ઠા પુગો છે. એ રેલ થોડે થોડે વરસે, અને વખતે તો વરસમાં એ વાર આવી છે.

સુરત તાપી નદીના કીનારાપર આવેલું હોવાથી, એ નદી જે ઠંડાણેથી નીકળે છે, તે ઠંડાણે જ્યારે વરસાદ વધારે થાય છે, ત્યારે તે પાણી સુરત તરફ આવે છે. સુરત શહેરની સપાટી નદીથી ઘણી ઉંચી ન હોવાથી રેલ શહેરમાં પેંતી જાય છે. તે કાંઇ આજકાલની નથી. શહેર વસ્યું ત્યારે સર આતમાં પણ ભારે રેલો આવી છે. કુટલીએક વેળા લોકોને ધરનાં છાપડાં અને ઝોડો પર બેસવું પડ્યું છે.

પણ વધારે ભરોસાલાયક નાધો ખ્રિષ્ટી સરકારનાં દફતરોમાં છેલ્લાં ૧૫૦—૧૭૫ વરસમાં આવેલી રેલોની છે. તે સત્તાવાર હોવાથી નીચે

આપીએ છીએ. ભારે રેલો નીચે ખતાવેલાં વરસોમાં આવી હતી. તે સગવડને માટે સને તથા સંવતવાર નીચે દેખાડ્યું છે.

સને પ્રમાણે.

સને ૧૭૨૭, ૧૭૭૬, ૧૭૮૨, ૧૮૧૦, ૧૮૨૨, ૧૮૩૫, ૧૮૩૭, ૧૮૪૩, ૧૮૪૬, ૧૮૭૨, ૧૮૭૩, ૧૮૭૬, ૧૮૮૨, ૧૮૮૩, ૧૮૮૪.

હિંદુના સંવત પ્રમાણે.

સંવત ૧૭૮૩, ૧૮૩૨, ૧૮૩૮, ૧૮૬૬, ૧૮૭૮, ૧૮૯૧, ૧૮૯૩, ૧૮૯૬, ૧૯૦૫, ૧૯૨૮, ૧૯૨૯, ૧૯૩૨, ૧૯૩૮, ૧૯૩૯, ૧૯૪૦.

સંવત ૧૭૮૩ની રેલમાં દરબાર આગળ એટલાં પાણી હતાં કે, વ્યાં હોડ ફરી હતી. સર્વથી મોટી રેલ એ હતી.

સંવત ૧૮૩૨માં ફક્ત ૧૫ મીનીટમાં ૧૦ ફીટ ઉંચાઈએ પાણી ચઢી ગયું હતું. અને રાહરના કોટના કંગરા ખરાખર પાણી થયું હતું. ખંદરમાંનાં સઘળાં વાહાણો ઘસડાયાં હતાં, વલંદાલો કોની એક મનવાર ખરાબે ચડી ભાંગી ગઈ હતી, અને ગંજવર નામનું હાથએાનું વહાણ કકડે કકડા થઈ ગયું હતું.

સંવત ૧૭૩૮ની રેલ મોટા તોફાનની વચ્ચે આવી. તેણે ખંદરમાના સઘળાં વહાણોનો ભાગી ભુકા કરી, લાકડાના કકડા માઈલના માઈલ ઘસડી નાખ્યા હતા. એ વખતે ઉમરામાં પાણી એટલું ચઢ્યું હતું કે એ એટપર બે હજાર માણસો મરાઠાના દોરથી નાસી આવેલા તે બાપડા બધા દુખી મરાણ પામ્યા હતા. એ રેલે રાહરમાં એવી ભારે ખરાબી કીધી હતી કે, યું બધું સરકારના સુરતના આડતીઆએ મુખ્ય પુલ આગળ થયેલાં બાંધકામ જે વું એકાદ કરવાની મુંબઈની સરકારને તેજ વખતે અરજ કરી હતી.

સંવત ૧૮૬૬ની રેલ માટે લખે છે કે, “ તે ૧૮૩૮ના જીવીજ બચકર

હતી".

હવે આપણામાંના બ્રહ્મક ગાણસોને યાદ છે, તે રેલ ૧૮૭૮માં આવી હતી. રફીપુરજથી ફાટકના દરવાજા લગીનો આખો કાટ એ રેલમાં તણાઈ ગયો હતો. એ રેલ વખતે કીલ્લામાં, ચર્ચમાં, અને લગભગ આખા શહેરમાં ઊંડું પાણી હતું. દિલ્લીગેટ અને સહયાના દરવાજા વચ્ચેના કાટ એજ રેલમાં ઘસડાઈ ગયો હતો. એ રેલોમાં જે જાન માલની ખરાબી થઈ તે ભારે હતી.

સંવત ૧૮૯૧ની રેલ વખતે વરસાદ અને પવનનું ભારે દોશન હોવાથી ઝાડનાં, ઝાંડ ઉખડી ગયાં, અને લોછોના ઘરના છાપરાં ઉડી દુર પડ્યાં હતાં. એ રેલથી ભરૂચ અને નવસારીની વચ્ચે, પાણીથી ગોચા દરીઓ ખની ગયો હતો. રેલ ઉતરી ત્યારે લાકડાં અને જાનવરનાં મુડાંથી દુરાસના કીનારો એક ખીલામણો દેખાવ આપતો હતો. શહેરમાંનો આખું શહેર કુમોલું હતું, અને દરીઓ ખની રહ્યો હતો. ફક્ત સુરતમાં ૫૦૦ ઘર આખાં પડીને ઘસડાઈ ગયાં હતાં, અને ૨૫ માણસો કુખી મરાણ પામ્યાં હતાં.

સુરતમાં છેલ્લાએક દેકડા છે, અને તે દેકડાવાળા ભાગને દેકડાના નામ થીજ ઓળખે છે, ત્યાં રેલ નહોવાથી દરેક વખતે લોછોએ તે દેકડાણે, છાપરાંપર, ઝાંડપર, વગેરે આસરો લીધો હતો.

સંવત ૧૮૯૩માં મોટી રેલ આવી. એ રેલ ઘણી ખરી બધીની માફક આગસ્ટમાં આવી હતી. તા. ૨૧મી આગસ્ટે આવી તે ત્રણ દહાડા રહીને ઉતરી પાણી ખીજી ભયંકર રેલ આઠ દહાડા રહીને એટલે સંવત ૧૮૯૩માં આગસ્ટની ૨૯ મી તારીખે આવી. લોછો ખાપડા પેહલી રેલની મેહેનત અને નાચારી માંથી હજીતો પરવારેલા નોહતા. સ્વપ્નામાં ખખર નહોતી કે વળી પાછી રેલ આવશે. તા. ૨૯મીથી ચઢતામાંડી તે છોકસપટેમ્બરની તા. ૧ લીની સાંજ સુધી એટલે ૪ દહાડા લગી ચઢી. એ રેલ ખાનદેશ તરફના ભારે વરસાદથી આવી

હતી. ખાનદેશથી આવતાં રસ્તામાં જે જે ગામ આવ્યાં તે સઘળાં તાણાં ગયાં. તેમાં જન મલની તુકશાનીના હીસાખ રહ્યોજ નહીં. તાંપી, કીમ અને નર્મદા એ ત્રણે નદી જોડાઇ ગઇ અને વચમાંનાં સઘળાં ગામ રેલથી કુખી ગયાં. ૪૦ માઈલ દરિયો થયો. આખે રોહરે રેલ ફરી વળી. કવચીત કોઇજ જગાએ ૧૫ ફીટથી ઓછું પાણી હતું. ઘરનો નહી પાણી ઓહોલા કે પરાં ક્યાં છે તે નજરે પડતાં નહોતાં. જેનાથી જ્યાં નસાયું ત્યાં નાહા. છાપરાં અને ઝાડ એ માનવીઓના રહેઠાણ હતાં. કિલ્લા આગળ ૬૫ ફીટ પાણી હતું. એ વખત કુલપાડા તરફથી રોહર તરફ પાણી આવ્યું હતું. ઘણે ઠેકાણે ડાટ ભાંગી ગયો હતો. વરીઆવી અને કતારગામના મોરચા વચ્ચે ૨૨૨ ફીટ ડાટ ભાંગ્યો, દિલ્હી અને લાલબરવાન વચ્ચે ૨૦ ફીટ અને ચાંવા અને મજુરા વચ્ચે ૧૫૩ ફીટ ડાટ ભાંગ્યો. આ ડાટને ઠેકાણે લાકડાના સોટા ઊભા કર્યા હતા. કુરજ આગળ ૬૦૦ ફીટનું ગાખડું પડ્યું. ચર્ચ તરફ પાંદરીઓનું મકાન અને સ્કૂલ ઘસડાઇ ગયાં. વલંઘાવાડનો પુસ્તો ઘસડાઇ ગયો. લોકાના ખાનગી ઘરો અને મીલકતનું બેશુમાર તુકશાન થયું. ૩૭૨ ઘર તાણાઇ ગયાં, ૧૦૧૨ પડી ગયાં, અને ૨૫૩૯ ભાંગ્યાં તુટ્યાં. કુલે તુકશાન ૩૦ ૨૭૪૫૫૦નું અટક જવામાં આવ્યું હતું. આ સિવાય હુરત ખાતેજ ૨૪૨ ઠોર અને ૧૮ માણસના જનની ખુદારી થઇ. જ્યારે રેલ નરમ પડી ત્યારે દુમસના કાંઠાપર ૧૫ માઈલ લગી ગાય, ભેરા, હરણ, ખલદ અને સાંપના ઝોટલો ઉંચો ઢંગ થયો હતો કે કેટલેક ઠેકાણેથી ભરીઓતાં તેની ઉંચાઇ ૫ ફીટ જણાઇ હતી. આ રેલનું કારણ એવું માલમ પડ્યું કે, ૩ વરસ લગી નદી એવી પુરાતી ચાલી હતી કે, કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે તેની પોહોળાઇ ફક્ત ૫ ફીટની થઇ ગઇ હતી.

આ ભારે ખરાબી થયા પછી સરકારે સંવત ૧૮૯૪—૯૬માં વરાછાની ખાડી ખોદાવી ભીમપોર આગળ ઉતારી, અને ભાંગેલા ડાટને ઠેકાણે લાકડાં ના ડાટ કર્યો. તે કરતાં ૩૦ ૨૫૦૦૦ ખર્ચ થયો હતો.

સંવત ૧૮૯૯ અને ૧૯૦૫ની રેલમાં જોકે પરાંઓમાં પાણી ફરી વળ્યું હતું. તોપણ આંધ્રું ગુફાન થયું નહોતું. તેથી સંવત ૧૮૯૪—૯૬માં વરાછાની ખાહી ખોદાવેલી, તેથી સંતોષ માન્યો હતો.

પણ હુશીઆર એનજનીઅરનું મત એવું હતું કે, 'વરાછાની ખાહી ભરાઇ જાય. તોપણ તેથી રોહર ખચે નહીં. જો ફરીને સંવત ૧૮૭૮ અને ૧૮૯૩ જેવી રેલ આવશે તો રોહરના લોક દુખી થશે.' (તે ખરું પડ્યું, કેમકે સને ૧૮૮૩ની રેલ વખતે તે ખાડી કામની જાણાઇ નથી) તેથી સને ૧૮૬૯ માં આ રોહરની યુનિવર્સિટીના ખાહોરા પ્રમુખ મિં હોપે તાપીની રેલ રોહરમાં જતી અટકે માટે મુખ્ય પુલની નીચે ૪ ખારી ઉઘાડ ઢાંક કરવાની બનાવી. કુલપાડા તરફથી આવતી અટકાવવાને ખરચ કરવાની એ કમિટીની તે વખતે શક્તિ હતી નહીં. તેથી તે ખારીથી બહુ ખચાવ થયો.

સને ૧૮૮૩ની મોટી રેલ.

તા. ૨૭ જુલાઇ ૧૮૮૩ને સોમવારે સાંજથી તાપીમાં પાણી ચઢવા માંડ્યું. રોહરમાં જવસેજ કોઇને ખબર પડી હતી. મંગલવારે સહવારે જ્યારે મુખ્ય પુલ આગળથી વધીને ખાડીએ ખાડી ફરપરે, સગરામપરે, નવેપરે અને પશ્ચિમે લકડ કોટ અને વરીઆવી લાગલે પાણી ચઢ્યું ત્યારે રોહરમાં ખબર પડી. પણ તહરાસ પડતાં વાર હતી. લોકોએ જ્યારે દીકું કે પાણીનો ઝડપથી ચઢે છે, ઉઠનાની ખાડી ઊભરાઇને છેક રોહરના કોટ બહાર ખાડી આ ભરાઇ ગઇ છે, અને બહાર તથા અંદરનું પાણી એક મક્કી ગયું છે, ત્યારે લોકે સંવત ૧૮૭૮ અને ૧૮૯૩ની રેલ ચાલ કરી, પોતાના માલમતા ઉંચે નીચે કરવા માડ્યો. ખપોર લગીમાંતો ઉપર લખેલાં પરાં ઉપરાંત રસ્ત મપુરા અને શાહપુરમાં ઢાખલ થઇ. સાંજસુબીમાં સઘળાં પરાંઓના મોક્ષાઓમાં ઢાખલ થઇ, અને રાતરે ૧૨ વાગા લગીમાં નીચાં ઘરોમાં ઢાખલ થઇ.

નાનપુરા, રૂંદરપુરા, સગરામપુરા, સલાખતપુરા, નવાપરા, ગોપીપુરા. ઝાંપા, સકડકાટ, વરીઆવીભાગલ, સેવદપુરા, રૂંધનાદપુરા, એ પરાંઓમાં મોટા ભાગ ઘરમાં પાણી ગયાં. નાસારી ભાગલ, વરીઆવી ભાગલ, એ બન્નેરમાં તો લગભગ બધાં ઘર છાપરાં લગી કુખ્યાં. હોપ પુલનું ઠાા ભુગણું દેખાતું હતું. મુખ્ય પુલ આખો કુખ્યો હતો. કિલ્લાની અંદર, જાહેરખાગમાં, ચર્ચમાં, હાઇસ્કૂલમાં, સ્પીટાલમાં, અને મોટી સડક ઉપર ઘોળા કુવા લગી પાણી હતાં.

ઉદનાની ખાડીના પુલની ઉપર ૧૦ ફીટ પાણી હતું. એ ખાડી અને ચુરત વચ્ચે તમામ પાણી હતું. રાંદેર, અડાજણ પાળ, ભાડા, ભાંટપેજ, કતાર ગામ, સીંગણપોર ઉદના વગેરેમાં પાણી ઘાપલ થયું હતું.

આવું હોવાથી મંગલવારે ૧૦ વાગેથી તે ખુબવારે સાંજ લગી તો તદન આવજ બંધ હતી. નદીમાં ૪૩ ફીટ પાણી વધારે હતું. પેલી તરફ રહેરાત ની સીડી મુઘી, ગુલામખાખા મીલના કંપાઉંદમાં, જાંદરઅલી મીલના કંપાઉંદમાં, રૂસ્તમપુરામાં સર જમરોદળની અગીઆરીના અને ધર્મરાણાના કંપાઉંદમાં અને મહેલાઓમાં લોકોની અકેકી સીડી કુખી હતી. ગોપીતળા વમાં રેલનું પાણી લેવાને મુઠેલી ખારીમાંથી પાણી ન લેવાથી દરવાજાને ૨ ફેટે આખું તળાવ પાળ લગી ભરપુર થયું હતું. મટન મારદેટો અકેકી અકેકી કુખી હતી. બધા મોરચાઓની સપાટી પાણીની અંદર હતી. નાસારી ભાગળ ઊપરથી પાણી ચઢી ભાણસાલીનો ચકસો થકી ત્રણે બાજુએ ફર રેલાયું હતું. ગોપીપરાની પારસીવાડમાં અને ખપાટીએ ચકસે પાણી હતું.

ટુંકમાં નદીની જેમ નજદીકમાં અને જેમ નીચાણમાં ઘર તે પ્રમાણે પાણી હતું. દિલ્હી ગેટરોડ ઉપર પાણી ચઢ્યું નહોતું તેમજ મીનારાના થડ લગી હતું. પણ સડક પર એકપણ ઈંચ નહોતું. તેજ પ્રમાણે સઘળી પરાંની સડકો અને સડકની સપાટી પ્રમાણે બાંધેલાં ઘરોની અંદર પાણી નહોતું.

આવી રીતે પાણી ચઢતાથી પરાંઓ ગોંચા ધેરા વચ્ચે હતાં. રાહર સાથેથી

વહેવાર ખંધ પડ્યો હતો. વરીઆવી ભાગલે, નાસારી ખજાર, સગરામપુરા, એક વગેરે હોડી ફરી હતી. ઘણે ઠેકાણે હોડી ન મળવાથી અગવડ પડી હતી. તેથી તરાપા ખાંધી લોક કામ ચલાવ્યું હતું. સરકારે ૯ હોડી રાખી હતી.

આ રેલ તા. ૭ જ ને મંગળવારે રાતે ૧૨ વાગા સુધી ચઢી, પછી સ્થીર રહી; અને પછી ઉતરવા લાગી. ચઢવાનું જોર જેમ ઘણું ઉતાવળું તેમ ધીમું નહોતું.

કોઈપણ પડે એવું નહોતું કે, તે આખું રેલથી કોરું હોય. શહેરની અંદરપણ કચ્ચીન કોઈ મહેલ્લા કોરા હતા. ટેકડાઓપર રેલ નહોતી.

જો રેલ એકાએક આવવાથી ઘણાએક ધેરાઈ ગયા હતા. તેથી ઝાઝપર બેઠા હતા. તેઓ બે દિવસે ઉતરયા હતા. જેઓના માળપર ચઢી હતી તેઓ છાપરાં પર અને ઝાઝપર બેઠાં હતાં. એમાનાં ઘણાં કમદદ મલવાથી ઉચી જગાએ ગયાં હતાં. ગરીબ લોકો હાથમાં ખચ્યાં છોકરાંને, કે માથાપર એક ટોપલો જે તેમનું આખું ઘર હોય છે, તેમાં પોતાના જીવનગારો લઈને આશરો શોધતાં હતાં, તેમને લોકો, ધ્યા સત્તાવા લાઓએ આશરો આપ્યો હતો.

ખચ્યાંઓ ઘરમાં કે, જંગલમાં અવતરે છે, અને ઘણું તો દોડતી ગાડીઓમાં કોઈના જન્મ થાય છે. પણ ઝાઝ ઉપર કોઈ સ્ત્રીએ બાળકને જન્મ આપેલો સાંભળ્યો નહોતો. એ રેલ વખતે એક સ્ત્રી ઝાઝપર ચઢી બેઠી હતી. તે ઝાઝપર ખીન્ત માણસો પણ હતાં. સ્ત્રીને પુરા દહાડા હોવાથી તેણી એ ઝાઝપર એક બાળકને જન્મ આપ્યો હતો, તે જીવતું હતું. રેલમાં જે યોના જન્મ થયેલો છે, તેવા ઘણાએક સુરતમાં છે, તેઓને 'રેલીઆ' નામે ઓળખે છે; પણ આ બાળક ખરેખર 'રેલીડ' કહેવાતું હશે.

રેલને લીધે મંગલ, ખુદ અને બેસપત લગી નાચાર લોકોને, તેમજ સુદળાને અગતની ચીજો વગર હેરાન થવું પડ્યું હતું. માંદાનાં ઓસડ,

અને મુએલાનાં મુઠકાં અટકી પડ્યાં હતાં. પારસી રૂઆનો અવલ મંજલ પહોં ચ્યા હતાં. પણ ફેટલાંક બાંજ ને મુરદેલી પડી હતી. ફેટલાંક શહેરમાં. ફેટલાંક ફેટલાં આગળ બાહ્યાં હતાં, અને ફેટલાંક તરાપા બાંધી કુલપાંડે લઈ જતાં રસ્તેજી ફરીઆની ધોરને સ્વાધીન થયાં હતાં.

આખા બે દિવસ ટપાલ પહોંચવામાં આવ્યા નહોતા, રાત્રે કમિટી તરફથી દીવ થયા નહોતા, ૩ દિવસ નિશાળો બંધ હતી તથા આગગાડી પર ઉતાર નહોતા. સેસન કોર્ટ બે દિવસ, મેજસ્ટ્રેટની કોર્ટ ૪ દિવસ, તીજોરી ૫ દિવસ, મીલો ૪ દિવસ, અને કસ્ટમખાતુ ૫ દિવસ બંધ હતું.

દિલ્હિ નજીક સમયસુચકતા વાપરી ખોતાનાં સઘળાં ફકતુર વખતસર માળ પર ચઢાવ્યાં હતાં. કિલ્લામાં તીજોરી અને કાચી કેદના કેદીઓના બંદો ખસ્ત મિઠો વિટવરકે કરી, કેદીઓને જિલ્લામાં મોકલાવી દીધા હતા.

આ રેલમાં આ શહેરમાં કાઢના જનની ખુદારી થઈ નથી.

માલની ખુદારી અતીરો થઈ. ફેટલાંક જનવર કુખ્યાં હતાં. સુમારે ૪૦૦ ઘર પડી ગયાં હતાં. અને ખીજને થોડુંક તુકશાન થયું હતું. આસિસ્ટન્ટ નજર સાહેબની કોર્ટ, મીઠ ફ્રેજરનો બંગલો, ગોપીતળાવનું બંગલો સિવાય બાંધકામ, અઠવાના મોરચા આગળ લાકડાંના કોટ, એક વોહોરાની ગાડી અને ઘોડો, મુલ્લાંના એક બંગલો, કિલ્લાનો ઉચકવાના પુલ, હક્કા આગળ બાંધેલો છોનો પુસ્તો, કુરજનો પુલ, રાંદેરનો આખો પાકો રસ્તો, મીર જાત્રામીમાં ઘરની આખી ચાલી, મુખઈ પુલ પર ઘરોની હાર, પીઠાંવાલા પા રસ્તીઓનાં ભાડાં ખાવાના નાસારી ભાગળની મારકેટ પાસેનાં મકાન, એજ ઠેકાણે મારવાડીની દુકાન, સૈયદપરે નસસભારોનાં ૩ ઘર, ગોપીતળાવની એક તરફની પાકી પાળ, વગેરે ભાંગી ગયાં, અને કોઈનો સંવતર તાણાઈ ગયાં હતાં. એકદર ભાંગેલાં ઘરો હીસાખ નીચે મુજબ છે.

વાડ પહેલામાં ૬૩. વાડ ખીજમાં ૫૭. વાડ ત્રીજામાં ૩૬. વાડ ચોથામાં ૩૫. થોડાં ભાંગેલાં અને થોડાં આખાં એવાં, પેહેલા વાડમાં ૧૩, ખીજ

વાડેમાં ૩૭, ત્રીજા વાડેમાં ૪૪, ચોથા વાડેમાં ૪૫. એમાં ફક્ત ઓઠલા ભાં જોલા એવા ઉમેરેતાં, અને નહીં જાણાયલા ગણતાં સમારે ૪૦૦ ઘરને નુકસાન થયું હતું, અને એ નુકસાન એક લાખ રૂપિયાનું અટકળવામાં આવે છે.

કુવા ખેસી ગયા, ઝાડો પડ્યાં, ખેતી તણાઇ ગઇ. દુકાન અને ઘરોમાં થયેલો ખગાડ ખેસુમાર હતો. અનાજ, ફેરી, કરીઆણું, ખગડી, દો હી ગયાં. એ અનાજ પાઇનું ૩ રોર વેચાયું હતું. ખજાણામાં કહેવાણથી ગંધકી મારતી હતી. અને જ્યાં જોઇએ ત્યાં રડાપીટ અને હાથ અફસોસ વરસી રહ્યાં હતાં.

આવી રીતે નાઆરે ઘરમાર છોડી રોવા કુટવા પડ્યાં હતાં. તેટલાં નાગા લોકો તરાર્પા ખાંધીને ઘ્યા તરીને લોકોના ઘરમાં ભરાઇ બેઠવા ચારવા ફરતા પકડાયા હતા.

મોટી આગો.

સુરતમાં મોટી આગ સને ૧૮૩૭ની પહેલાં લાગી હોય, એવું કાંઈ નોંધમાં નથી. પણ પોરટયુગીઝ તથા મરાઠાઓએ ઘણીક વેળાએ રાહર સળગાવી દીધું હતું. પોરટયુગીઝ લોકોએ રાહર છતી લેવાને અને મરાઠાઓએ લૂંટ ચલાવવાને તેમ કર્યું હતું. સને ૧૮૩૭ પહેલાં નોંધવાલાયક આગ રસ્તમપુરાની છે.

રસ્તમપુરાની આગ.

રસ્તમપુરાની પૂર્વે ખાડી, દક્ષિણે આલમપનાહ કોટ, પશ્ચિમે સગરામ પુરા અને ઉત્તરે ગોપીતળાવ છે. આપરથી જાણાય છે, એ પરાને માત્ર સગરામપુરા તરફ વસેલાં ઘેર સાથે સંબંધ છે. એ પરામાં પશ્ચિમ છેડે કલ્લઘગર

વાડ છે. એ કલ્લિઘરવાડમાં પાછલે પહોરે ૪ વાગે આગ લાગી. પવન પૂર્વ દિશા તરફના અને ઘણો સપ્તન હોવાથી, તેમજ હોલવવાનાં સાંધણો ન હોઈ હોવાથી, તે પારસીવાડમાં ફેલાય. અને થોડા કલાકમાં આખા પરાનાં આ મારે ૧૦૦૦ ઘેર ખાળીને ભસ્મ કરી નાખ્યાં. માત્ર ૫—૭ ઘેર બચ્યાં. પારસી લોકો રતોવાય રહેરના બીજા પરામાં ઝાળખીતાઓને ઘેર જઈ રહ્યા. અને જ્યોત્થી બની શક્યું, તેઓએ ધીમે ધીમે પાછાં ઘર બાંધ્યાં. જ્યોત્થી બન્યું નહીં, તેઓ મુખ્ય, નવસારી, ભરૂચ વગેરે નીકળી ચાલ્યા. રસ્તમપર પાછું બંધાતી વેળાએ નવાબસાહેબને ત્યાં બાંધ કામ ચાલતું હતું. તેથી આશરે, મજૂર વગેરેને પકડી જતા હતા. આવું હોવાથી દેટલાંએ પોતાના દર રાત રાતના, મોટી-મોટી મસાલો સલગાવી, તેનાં અજવાળાં આગળ બાંધ્યાં હતાં. રસ્તમપુરાનું વર્ણન કરતાં સરકારી દફતરમાં આ પ્રમાણે લખેલું છે—

“ ૧૮૧૭માં એ લોકો સુખી હાલતમાં કહેવામાં આવે છે; પણ થોડાં વ રસ પછી ૧૮૨૨માં એ પડે આખું આગથી બળી ગયું. એ પરામાં સગભગ સંઘળા વણકરો વસે છે. ”

એ આગથી વેપારીઓ અને વણકરો તમામ નિર્ધન થઈ પડ્યા. એ પરામાં તે વખતે પાલનદુર રસ્તમજ સોઠ તથા સોરાબજ રસ્તમજ સોઠ નામના બે ભાઈઓ રેશ્મી કાપડના વેપારી હતા. તેઓનું સંઘળું બળી ગયા થી, તેઓનો વેપાર બંધ પડ્યો, કેમકે દરેક વણકરને આગળ કહી ગયા પ્રમાણે તે વખતે અગાઉ નાણાં ધીરતા તે નાણું ખિરબે પડ્યાથી, ધંધો અટકી પડ્યો.

સને ૧૮૩૭ (સંવત ૧૮૯૩) નો અગ્નિકોપ.

એ આગ સોમવાર તા. ૦૨૪મી અપરેલ સને ૧૮૩૭ને રાત્રે પાછલે પોહરે માછલીપીઠમાં દીનશાહ મંચેરશાહ રવાળાનાં ઘરમાં તાર ઉકાળતાં

લાગી હતી. એ ઘર ઘણું મોટું હતું, તે હોલવતાં ઢીલ થયાને લીધે માછલીપીઠનાં મોઠાં મોઠાં મકાનો સળગવાથી ચીણુગારી અને આતસના ગોળા એવા જોર અને ઝડપથી ઉડ્યા કે થોડા કલાકમાં ૩ માછલનો વીસ્તાર સઘ લીધા આગના ભડકાં ૩૦ માછલ દુરથી લોકોને દેખાયાં હતાં. માછલીપીઠના પાર સીવાડ તથા રાહરના વચ્ચે ભાગ તમામ ખળી ગયો. એ આગમાં તે વખત ના સત્તાવાળા છોક આઝેઝ થયા. બીજે દહાડે બપોરે નૈરૂત્યનો એવો સખત પવન નીકલ્યો કે એકએક ઝાંપુ સઘ લીધું. ઝાંપાના વહોરાં લોકો બીજા ભાગ તરફ હોલવવા ગયલા હતા. તેથી હોરવાડમાં ફક્ત બધરાં છોકરાં હતાં. બપોરને વખતે પુર જોસમાં સળગી અને પારસીવાડની માફક શોભાય માન હોરવાડ પણ જળી ભસમ થઈ. એ આગ ૩ દહાડા લગી જમરી રહી. નાચારીના પાર નહોતો. ઘરખાર, માલમીલકતની ખરાબી ઉપરાંત જનનની ખુ હારી મોટી થઈ સાત ગાણુસો તત્કાલ ધેરાધને બળી મુઆં ખતરીશ માણુસો માલ કાઢતાં બળી મુઆં અને દસકૂવા અને હોજમાંથી મુએલાં નીકળ્યાં. એ ઉપરાંત કેટલાએક ખંડીએમાં દબાઈ મરણ પામ્યાં. માલની હાણી બેશુમા ર થઈ. એકંદરે ૯૩૭૩ ઘર બળી ગયાં; તેમાં રાહરમાં ૬૨૫૦ અને પરા માં ૩૧૨૩. તેની વીગત નીચે પ્રમાણે:—

માછલીપીઠમાં ૨૫૯, રહીઆસોનીના ચકળામાં ૬૪૭ (સઘળાં), કાણુપીઠ ૧૧૪૭, રાણીતળાવ ૩૬૩, વાડીફળીઆ ૯૯૮ (સઘળાં), સંઘાડી આવાડમાં ૩૯૦, ખપાટીઆના ચકલામાં ૮૭૬ (ખંધાં), ભાગાતળાવ ૫૮૧, ગોપીપરામાં ૯૯૨, પરાંઆમાં ૬૮, હરીપુરામાં ૫૨૪, સલાખતપુરા, અને બેગમપુરામાં ૭૨૧.

તુકશાન ૩૦ ૪૬૮૬૫૦૦૦ ગણુવામાં આવ્યું હતું, એ અડસદો બ જી ગયલાં મકાનોની કિમતનો હતો. બીજું તુકશાન જુદું હતું. આ આગમાં સરકારે નાચારોને મદદ કરવા ૩૦ પચાસ હજાર રોકિડા મોકલ્યા હતા. તેમજ નવેખર લગી રાહરમાં દાખલ થતા માલતું જકત માફ કર્યું, અને રાહરમાં

જે વેપારીઓ ઘણો સાવે તેઓને બે મહીના લગી સેંકડે ૩ ૨ અને ત્રીજા મહીને ૩ ૧ ઇનામ આપ્યું હતું.

નાની નાની આગો.

એ આગથી ઉતરતી આગો ઘણીએક લાગી છે. માછીવાડા, લુહારપોળા, ચોકખનર, નાનપુરાનું ખનર, અકેકીવાર આખાંને આખાં બળ્યાં છે. નવસારી ખનર તથા ખરાહનપુરી ભાગળનું ખનર એકથી વધારે વાર બળ્યાં છે. હમણાં છેલ્લો અગ્નિકોપ ખરાહનપુરી ભાગળે થયો, તે સાથે એ ખનર ત્રણ ચાર વાર બળ્યું છે.

સને ૧૮૮૯નો અગ્નિકોપ.

સને ૧૮૮૯માં અપરેલ મહીનામાં તાપ ઘણો સખત હતો તથા પવન રાત દહાડો જોરથી ફુંકતો હતો. તાપથી હરેક ચીજ તપી રહેતી હતી. એવામાં તા. ૦ ૬મી અપરેલ ૧૮૮૯ને વાર સનેઉને દીવસે અપોરે ૨ વાગે ખરાહનપુરી ભાગળે કાટપીટીઆવાડમાં પારસી દીનસાહ ખરસેદજી નામના કાટપીટીઆની દુકાનમાં અચ્ચાર દામર ઉકાળવા બેઠો હતો. એ દામર સળગ્યાથી ભડકો થયો. પછી આગનું પુછવું જ શું? દુકાન કાટપીટીઆની-તેમાં આખી દુકાનમાં જવાળામહી વસ્તુઓ રહે છે. તે સળગી ઊઠી. માળ ઉપર બળદને માઢે ઘાસ ભરેલું હતું, તે સળગતાંજ આગનો ફેલાવો વધી ગયો. ધુમાડાના જોડે જોડા નીકળવા લાગ્યા. પવનના સપાટાને લીધે તે કાટપીટીઆઓની દુકાનોમાં ફેલાઈ. આગના ભડકા તથા ચીણગારીઓ દુર લગી જવા લાગી. અને બળતાના તાપથી તપી રહેલી ચોતરફની દુકાનો સળગી. ખનરનું પાસું, તેમાં ફેરોસીન તેલ, તેજામ, ગંધક, તેલ, દીવેલ. વગેરે હજારો માણ ભરેલું

તે સઘણું સળગી ઉઠ્યું, અને સાંજ પડતાં સગીમાં રવાનાના ટેકડો, કંસા રાવાડ, ખુદેલાવાડ, હરીપરાનો છલો આગથી લંકા સળગી હોય તેમ થઇ રહ્યાં. કેટલાએક લોકોએ બળતાં ઘરમાંથી મેદાનમાં નાખેલો સામાન દવ લાગે તેમ ગળી ગયો.

એ આગના ભડકાં ૨૦ માઈલ દુર લગી દેખાયાં હતાં.

ચુનિસિપલ ખાતાં પાસે આગ હોલવવાનાં હથિયારો સામેત નહોતાં. બાંજાઓ ગળતા, પીપ ભાગેલાં, મુંઠ ફાટેલી અને આંકડીતું નામ નહીં. તેથી અમલદારે અકળાયા. આગ ફેલાતી ગઇ અને લોકો ગાભરા ગળી ગયા. ગભરાતમાં લોકોએ ચુનિસિપ્રાલિટિના પીપવાળા વગેરેને મારફાડ કરવા માંડી કે, તેઓ બળદો છાડતાજ કે પીપ રરતે નાખી નહાસભાગ કરવા લાગ્યા. સારે નસીબે રાત પડતાં પવન નરમ પડ્યો. સત્તાવાળાઓએ સાળાશી લાયક મહેનત કરી. મજ્જ તરફની તેમાં વિશેષે કરી વહોરા તથા પારસી લોકોની મદદ મળી અને આગ પાછલી રાતરે હોલવાઇ.

એ આગ વખતે લોકોના ગભરાતનો પાર નહોતો. સવારમાં જે સખસ લક્ષ્મિપતિ હતો, તે રાત પડને ભીખારી થઇ બેઠો. કોઇ કાઠનું નહીં. સહુ પોત પોતાનું તપાસવા લાગ્યા. સામાનને માટે એક ગાડું બાંધ્યું તો જડે નહીં, જડે તો વીસ વીસ ૩૦ લેતાં તે રાજ થયો નહીં. એક પેટી કે એક ગાંસડી ઉચકનાર મજ્જાને બંધે રૂપીઆ લેતાં જડે નહીં. જડે તો તેને શોધવો મુશ્કેલ. આ આગ વખતે બાંજાઓમાટે પણ પાણી તૈયાર મળી શક્યું નહીં, વળી ચોખ્ખોસની ખામી, અને મહેનત કરનારાઓની ઘટને લીધે આગમાં વધારો થયો.

“ માતાનો કેપ. ”

એ આગની ફીકરમાં લોકો હતા, તેટલાં એક ન ધારેલી બદી ઉભી થ

છે હોહોમાં ગયે ચાલી છે “ માતાનો કોપ ” છે, તેથી આખું શહેર બળી નરો, એવું ફલાણી આરતોના ફીલમાં આવેલી માતાઓએ કહ્યું છે.

સલાખતપુરાની આગ.

એક તરફથી એવી બેવડી ધાસ્તી હતી, તેવામાં બીજેન દહાડે સલાખતપુરામાં બપોરે ૧૨ વાગે આગ લાગી. આગળે દહાડેની મહેનત છતાં સલાખતપુરામાં ત્યાં પહેલેથી વળ્યા અને ૫૦ ઘર બળ્યા પછી તે આગ નરમ પડે તે પહેલાં સગરામપુરામાં આગ લાગી.

સગરામપુરા તથા રસ્તમપુરાની આગ.

સગરામપુરામાં એક ભંડારીના ઘરમાં ડાઁ વાગે આગ લાગી. સખત તાપ, પવનનો કાંઠો નહીં. તેવી રૂતુ, અને આખા ઘરમાં ઘાસ કડબ તથા ખુપડા, કરસાંડી ભરેલી, તે સઘળું જાતજાતોમાં સળગી ઊઠ્યું. આસપાસના મકાનોપણ તેવાં કામડાં ટટાના અને સળગી ઉઠે એવી વસ્તુઓવાળાં હતા. પવનને લીધે એનજીનમાંથી ધોંધાટની સાથે ધુમાડા તથા બળતું નીકળે તે મ નીકળવા લાગ્યું. ભંડારી હોહો પાણી છાંટવાને કે હોલવવાની કારાર કરવા ન બદલે પોતાનું તપાસવા પડ્યા. રસ્તમપુરાના પારસીઓ દોડી ગયા. પણ ના બળે મળે કે ના પીપ. તે સઘળાં આગલી આગમાં શેકાયલાં. તે ઓગળે મહેનત કરી. પણ એટલામાં તો રસ્તમપુરાનો પારસીવાડ લીધો. આ આગમાં પારસીઓનાં ૮ અને ભંડારી, ખત્રી તથા મુસલમાનોનાં ૪૦ ઘર બળ્યાં. એટલામાં પોલીસ તથા મ્યુનિસિપાલિટીની મદદ સારી મળી. આગ લે દિવસે મોટી આગમાં મંગાવેલું વડોદરાનું બાબાખાતું પણ મદદ આપ્યું.

લોકોનો ગભરાત.

એ આગતી હેબકથી રસ્તમપુરાના લોકો પોત પોતાના માલ મૂતા કાઠી, ઘર ત્રકી, માછીવાડનાં, પંચતી લોપતાં અને શહેર ખઢારના મેદાનમાં નાખ્યો. એ આગ રાતરે હોલવાઈ. એ વખતે એક ફેરાના અંદરે ગાડાંના ૫—૧૫ રૂપીઆ લગી અને અંદરે મજૂરને એક ફેરાના ૧—૨૫ રૂપીઆ લગી આપવા પડ્યા.

આવી શીતનો મામલો હોવાથી શહેરના તમામ લોકો પોતાના સામાન ખાંધી કરી તમારણ આગળ ત્રકી ધાસ્તીમાંને ધાસ્તીમાં રહ્યા. ફેટલાએકે સરસા માન આસપાસ ગામડે મોકલી દીધો. મહોલ્લે મહોલ્લે લોકોએ પીપો ગોઠવી પાણી ભરી રાખ્યું. ફેટલાક લોકોએ પોતાના છલ્લામાં ખંખા મંગાવી રાખ્યા.

ઘરખાર વનાતા થઈ પડેલા લોકો મેદાનમાં અને ખાડીઓમાં પડી રહ્યા, તેની સાથે “માતા”ની આપેલી ધાસ્તીથી ઘરખારવાલાઓ પણ ફેટલાએકે દડાડા લગી મેદાનમાં પડી રહ્યા તેથી જ્યાં જુઓ ત્યાં શોકાતુર તથા ભયાનક દેખાવ નજરે પડવા લાગ્યો. લોકો આખી રાત ઉઠ્યા નહીં, અને રંબેને એકાએક સળગી ઉઠે કે કોઈ સળગાવે તેની ખીકથી સાવધ રહ્યા.

આ પ્રમાણે ચોતરફ આગ લાગ્યાથી “માતા”નો ડોપ છે અવું માનનારામાં વધારો થતો ગયો, તેમ ધંધા વગરના બદમાશ લોકોને આગમાં થતી કમાણી એ એક સારો રોજગાર જણાયો. પછવાડેથી આખો મહીના દર રોજ બેચાર ઠેકાણે આગો લાગી. તે જોઈ તાબડોડ હોલવવામાં આવી તે પછી તે માંહેલી ફેટલાએક જાણી જોઈને લગાડવાનું પરિણામ હતું. ફેટલા એકને એ કારણસર પોલીસે પકડ્યા, પણ તેમના ઘણાખરા છુટી ગયા.

“માતા” એને પણ પકડવામાં આવી, અને ધમકી આપીને છોડી

દીધી. પોલીસે એ રીતે પકડાપકડી કરી ન હોત તો, એવો મામલો લાંબા દહાડા ચાલત.

આ આગના ધારની ભરવા સમાચાર પહેલેજ દિવસે મુખ્ય કરી વળ્યા થી મુખ્ય એકદમ સુરતની મદદે આવી. મુખ્ય શહેર સુરત શહેરના લોકોનું ઘણું કરીને ખતરું છે મુખ્યમાં મોટો ભાગ સુરતના પતનીઓ છે, તેથી જ્યારે સુરતમાં કોઈ મોટી આફત વરસે છે, ત્યારે મુખ્ય ગોચર સુરતની દીકરી હોય તેમજની દયા તરત ઉશ્કેરાઈ આવે છે. મુખ્યવાળા એકદમ કુખીઓની મદદે આવ્યા. ખીજે દહાડે ખીજા આગો વિશે તાર ગયાથી ત્યાંનાં રહેવાસીઓ વધારે ચિંતાતુર થયા. તેઓમાંના નાઓનાં કુટુંબ કખીલા તથા સગાંવહાલાં સુરતમાં હતાં, તેઓ સઘળા રેલવેની ખાસ ગાડીઓ ચકાવી સુરત આવ્યા.

લોદ રે.

મુખ્યનો ગવર્નર નામદાર લોદ રે આગના ધારની ભરેલા હેવાલો વાંચી સમયસુચકતા વાપરી ગુપ્તરૂપે સુરત આવી ઉભો. તેણે દરેક ઠેકાણે કરી સત્રણું નજરે જોયું, અને લોકોની વાતો કાનેકાન સાંભળી. સુરતના કલેક્ટર તે વખતે વાંસદાના જંગલમાં શોકારે ગયલો હતો. તેને ૨ દહાડા લગી નહીં આવેલો સાંભળી લોકો અકળાયા; એટલામાં નામદાર ગવર્નરને પોતાને આવેલો જોઈ કુખી લોકોનાં દીલ લગાર આશાવંત થયાં.

એ આગમાં ઘરે તથા કુકાનો ૨૦૦૦ ખની છે, તેથી ૩ ૧૫ લાખનું નુકસાન મીલકતનું નોંધાયું છે. એમાં છાંય માણસ ખનીને ક પડીને મરણ પામ્યું નથી. મકાન તથા માલ મતા મળીને આસરે ૩૦ લાખ રૂપિયાનું નુકસાન થયલું ગણવામાં આવે છે. એક વહોરો ઘાહેલ થયાથી પછવાડેથી મરણ પામ્યો છે.

સને ૧૮૮૯ના સાલમાં લગભગ ૭૫ આગ લાગી તે સઘળીઓમાં મળી નુકસાન આસરે ૩૦ લાખનું થયું.*

સુરતમાં દર વરસ ફેટલી આગ લાગે છે. તેના અડસટાનો વિચાર મનમાં આવે, એટલામાં જ સને ૧૮૮૩-૮૪થી ૧૮૮૮-૮૯ સઘીમાં ફેટલી આગ લાગી તથા તેમાં કેટલું નુકસાન થયું તે આંકડા મ્યુનિસિપાલિટીનાં દફતરમાંથી નીચે આપ્યા છે.

સને	ફેટલી આગ	નુકસાન રૂ૦
૧૮૮૩-૮૪	૧૦	૩૫૦૦૦
૧૮૮૪-૮૫	૧૫	૩૦૦૦
૧૮૮૫-૮૬	૧૯	૪૪૮૦૦૦
૧૮૮૬-૮૭	૧૫	૧૬૦૦૦
૧૮૮૭-૮૮	૨૧	૧૭૦૦૦
૧૮૮૮-૮૯	૧૭	૧૧૬૭૫૫

“ દટન ”

આ શહેરમાં એમાંજ બેસતાં કે એમાંસામાં ફેટલીએકવાર વા વાગેલાં નાં તોફાન થાય છે. શ્રવ્ય ઢંકાઈ જાય છે, વાદળ ચઢી આવે છે, અને તેમાંથી વરસાદની મોટી મોટી ગર્જના સાથે પવન જોરમાં ફુકે છે, તેથી ડોહતાર નખળાં મકાન, ઝાડ વગેરે ઢુટી પડે છે. જ્યારે એ તોફાન ઘણું ભારે હોય છે ત્યારે તેને “ સ્ટોર્મ ” કહે છે, એવું “ સ્ટોર્મ ” સને ૧૭૮૨માં થયું. શહેરમાં સઘળાં નખળાં તથા પુરાણાં મકાનો ઢુટી પડ્યાં. મુગલ લોહાની, આરબોની, આરમિનિયન મોકાની, પારસી લોહાની વગેરે તાલેવાન લોકાની મોટી મોટી હુવેલીઓ પવનના ઝપાટાથી ઢુટી પડી. મહમદન લોકાની

કેટલીએક ગસલદો પણ જમીનદોસ્ત થઈ. તેની સાથે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી વગેરેનાં નાનાં નાનાં હજારો ઘરો ટુટી પડ્યાં. દરિયામાં વહાણો, મધ વાળા વગેરે ડુબી ગયા. તેથી ઘણાં જીવની ખુફારી થઈ. એ તોફાનને સુર તના લોકો “દટન” અથવા “દટંદર” ને નામે ઓળખે છે.

એ આફતવિશે નીચે મુજબ લખે છે:—

“લડાઈની હિંમતરાની આફતોમાં સને ૧૮૭૨ના વાવાઝોડાના તોફાનથી વધારે થયો. સુરંત ખાતે તેથી થયેલી ખાનાખરાબી ડરામણી હતી. મોગલ લોકોના પુરાણ મહેલો, હિંદુઓનાં નનાં નાનાં મકાનો અને ઉતરતા વર્ગના લોકોનાં મંદિરાનાં ઘરો, એ એક સરખી રીતે એક પછી એક ટુટી પડ્યાં અને તે માંહેલાં ઘણાંએક રહેવાસીઓ તેની નીચે કચડાઈને મરણ પામ્યાં. આખું શહેર એક ઉજ્જડ વેરાન દેખાવ થઈ પડ્યું.”

આ તોફાન વખતે કેટલાંએક ગામો ઘસડાઈ ગયાં હતાં. ખીલીમોરા ગામ આખું ઘસડાઈ ગયું હતું.

એવુંજ એક ખીલ્ડું પણ એથી ઉતરતું દરિયાઈ તોફાન સને ૧૮૦૦ના સપ્ટેમ્બર માસમાં થયું. તેમાં કેટલાંએક મકાનો ટુટી પડ્યાં હતાં.

દુકાળ.

આગલા વખતમાં રેલવે, રસ્તા, તાર વગેરે ન હોવાથી ઘણો એક ઠંડા જેથી ખીજે ઠંડાણે લઈ જવો મુશ્કેલ હતો. વરસમાં ૮ મહીના વહાણે માલ જતો આવતો. પણ એમાસામાં સઘળો વહેવાર ખંધ પડી જતો. વળી જૂદા જૂદા રાજ કર્તાઓ પોતપોતાના ગ્રહણના ઘણો ખીજ જીલ્લામાં જવા દેતા નહીં. તેથી એમાસામાં વરસાદ નહીં થતો અથવા બે મહીના મોડો થતો કે ઘણાના વેપારીઓ વખારો ખંધ કરી દેતા; તેથી લોકોને ઘણો મળતો નહીં. એવી રીતે સુરતમાં ઘણીવાર થયું છે. સને ૧૭૩૨માં વરસાદ થયો

નહીં, તેથી ગુજરાતમાં ઘણો પાક્યો નથી. આ ઉપરથી દુકાળ પડ્યો, અને લોકો જીવે મરવા લાગ્યા.

મુડતાળો કાળ.

સુરતમાં પડેલો મોટો દુકાળ “મુડતાળો કાળ” ને નામ આપાય છે. તે સને ૧૭૯૦માં એટલે સંવત ૧૮૪૭માં પડ્યો હતો, તેથી તેને હમણાં સો વરસ થયાં છે. એ દુકાળ ડરામણો હતો. એ દુકાળ વિશે સત્તાવાર નોંધની ખાજી કર્યા છતાં મને મળી નથી. પણ “સુરતની મુખતેસર હકીકત” માં કવિ નમંદાસંકર એ વિશે નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

“એ દુકાળ એવો તો ભારી હતો કે વરસાદ મુળગો વરસ્યો નહીં. ને અનાજ પાક્યું નહીં—ઘણી મોઘવારી ચાલી. એક રૂપિયાનું ૮ રોર અનાજ મળતું ને તે પણ સો પચાસ રૂપિયાનું સામનું જોઈએ તો ન મળે. જેની દુકાનમાં અનાજ હતું તે પણ વેચી રાકતા નહીં, કેમકે ગરીબ લોકો ભુખે મરવાને લીધે ઘૂંટ ફાટ કરતા. બેચાર ફહાદા વધારે પોંદેલો એટલું અનાજ તો ક્યાંથી જ મળે? બંગાલી મોખાની ગાંસડીઓ પુરી પડતી નહીં કેમકે વાંદાણની ખેંપ વરસમાં એક કે બે વાર થતી સાહુકારો ખજૂર ને ઘાણી ચાણા વહેંચતા તે ખાઈ, પાણી પી, ગરીબ ગરબાં સુધ રહેતાં. કેટલાંક ખાપકાં, ઢોરને ખાવાની કુસડી ખાઈ રહેતાં. કેટલાંક ગરીબો ગ્રહોલે ગ્રહોલે ફરીને ઓસામણ માગી ખાતા. કેટલાંક આખરદાર લોકો ભુખે મરવાથી કુવો ટાંકું કરતા. છોકરાંઓને ભુખથી ટળતાં જોઈને તેઓનાં માખાપો તેઓને અશ્વત્થીકુમાર લઈ જઈ સહુ તાપીમાં ઝંપલાવતાં. કેટલાંક નિર્દય ઘાતકીઓ, પોતાનાં છોકરાંને મારી નાખી તેનું માંસ ખાતા. સુના રૂપાની જનસૌ સસ્તે ભાવે લોકો વેચવા કહાડતા તોપણ તેના લેનાર મલતા નહોતા. તડકો અતીસે પડતો. મરકી પણ ખૂબ ચાલી—એટલા તો લોક મરતા કે સરાહના દરવાજા ખૂલે અને તપસારો

દરવાજા બહાર નવાળે એ મહોટા ખાડા ખોદાવ્યા હતા તેમાં મુઠ્ઠાં નખાતાં-
ગરીબ ગરબાનાં તથા ફેટલાંક કાળી કુખળાનાં મુઠ્ઠાં તો રસ્તે રાંઝતાં. એ દુકાળ
દહોડ વરસ રહ્યો."

સને ૧૮૦૪ માં દુકાળ પડ્યો તે કુખ દેવામાં ઝડપાળાથી આઈને હતો.

સાઠો કાળ.

એ દુકાળ પછી સુરતમાં "સાઠો" કાળ પડ્યો હતો. તે સને ૧૮૦૪માં
પડ્યો હતો. સુરતમાં એથી સખત માધવારી થઇ હતી.

અગણિતેરો કાળ.

પાણ આ છેલ્લા દુકાળ કરતાં "અગણિતેરો" કાળ જે સને ૧૮૧૨-૧૩
માં પડ્યો હતો તે વધારે સખત હતો. એમાં લોકો દુઃખી થયાં હતાં. તો
એ તે વખતે ઈંગ્લેન્ડનું રાજ થયલું હોવાથી સુરતમાં ખરાબી આવી થઈ હતી.
ગુજરાતમાં એ દુકાળે ફેટલી ખરાબી કરી હતી, તે નીચેના ઉતારાપરથી
જણાશે:—

"સને ૧૮૧૨માં સંવત ૧૮૬૯નું સાલ હતું, તેથી એ દુકાળને લોકો
અગણિતેરો કાળને નામે ઓળખે છે.

અગણિતેરો કાળ ઘણાએ સાંભળ્યો હશે. એ દુકાળ સને ૧૮૧૨માં
પડ્યો હતો તેને હિમાળાં ૭૭ વરસ થયાં છે. લોકો એ વખતે કળયુગ આવેલો
કહેતા અને ગુજરાતમાં પડ્યો માટે ગુજરાતના લોકોના પાપનું પરિણામ
સમજતા. તીડ એ સુકવણાના પેગામ ગાણાય છે. ૧૮૧૦માં બંગાલા તરફ
શ્રી તીડ નીકળ્યા તે ૧૮૧૧માં મારવાડ લગી આવ્યા. તેઓએ ખેતર અને
ઝાડ એવી રીતે ખાઈ નાખ્યાં કે જાણે બળેલાં ઘરના ડાંભલાં ઊભા હોય એ

વાં ઝાડનાં થડ દેખાવા લાગ્યાં. મારવાડ પુરું કરીને એ તીક ગુજરાતમાં દાખલ થયા. તે નર્મદા લગી આવ્યા અને ૧૮૧૨ના એ માસમાં અગાઉ નાખુદ થઈ ગયા. મારવાડમાં વરસાદ પડ્યો નહીં તેથી મારવાડના ખડું લોકો ગુજરાત આવ્યા તેમનાં પગલાં આવતાંજ ૧૮૧૨માં ગુજરાતમાં વરસાદ પડ્યો નહીં, તેથી ગુજરાતને ગુજરાતી અને મારવાડીનું બેનું પોષણ માથે પડ્યું. ભાવ વધતા ગયા. પૈસાદાર લોકો ઘરમાં દાણો ભરતા ગયા.

પણ મારવાડીઓ ખડુંજ સંતોષી કે ટુકડો મહે તેપરજ સંતોષ માન્યો. તેમની પાસે પૈસા મહે નહીં તેથી મનુરી જાગે એવાં બાંધકામ ઉભા કર્યાં; પણ કાણ જાણે હરામખોરીથી કે પછી હુમરા સંખાવતને દાણો મલવાને ભરોરો કોઈ મનુરીએ લાગ્યા નહીં. હવે દાણો છોક્ર મોઢે થયો. મારવાડમાં ભુખમરો પડ્યાથી લોકો હિયાં નાસી આવવા લાગ્યા અને દરેક મોટા જાહેર રસ્તાપર ઝાડ નીચે ઠાલેઠાલાં પડવા લાગ્યા.

રોગ અને મરડી વધી પડી. તે વખતે મારવાડીઓ પડતા ત્યાં મરતા અને કોહીને ગંધ ઉડતી તોપણ તેને કોઈ ઠેકાણે પાડતા નહીં આ ગંધથી મરડી વધતી. વડોદરામાં સરકારે મુદ્દાં ઠેકાણે પડાવયાં છતાં ઘણાં મોત થયાં તો ખીજા ગાયકવાડીમાં જ્યાં બધી ગાયકવાડી ત્યાં કેટલાં થયાં હુરો !

અમદાવાદમાં આ કાળથી ૧૦૦૦૦૦ માણસ મરાણ પામેલાંનો અડસ ટો નીકળ્યો હતો. વસ્તી અરધી થઈ ગઈ હતી. કેટલાંક ઘરે તાળાં દેવાયાં. કેટલાંક ખાલી થઈ ગયાં. નાસવાના પણ એલાજ નહોતો. મરાણ એટલાં ઉપરા સાપરી ત્યાં કે રાજેરમાં ખજાણાં ખુટ્યું ત્યારે ઘરના દાંડા બાળી મુઠાં દાં બાળ્યાં; તે પણ પુરતા મદ્યા નહીં. અરધાં ખજેલાં મુઠાં સાખરમતીને કાંઠે રખડતાં તે ખતાવતું કે પોતાનાં વહાલાંને ઠેકાણે પાડવાની સરખી ટક ના મળી તો હાદરો ઠેવા મોટો હુરો. એ રાજેરમાં રોગે જે ખરાબી કરી તે એક ગળખ. રોગ વના એક ઘર ખાલી નહીં. કુટુંબને કુટુંબ ઘસડાઇ ગયાં. ખાળીને આવે તે પહેલાં ડાહ્યોના કામ તૈયારજ. અતે એટલાં મોત વધ્યાં કે

મરદોના આશરા લાગ્યા નહીં. ખાળવા ગયલાનેજ ખાળવાનો વખત આવ્યો. તેથી મરદોને ઠેકાણે આરતો ડાધુ તરીકે મુડદાંઓ લઈ જતીં અને અગ્ની દાહથી સંતોષ માની આવતી. જે સંસ્કૃતિયા મરદ વના થાય નહીં, તે આરત કરે; અમે આખરે આરત પણ કરનાર ન મલે, એના જેવો ગજબ, હે ઈશ્વર ! હવે પછી ન પડશો. (સુરત અખખાર.)

સને ૧૮૩૩માં પાછી મોઘવારી થઈ. લોકોએ ગવર્નર લોર્ડ કલેરપર અરજ મોકલી કે, સુરતમાંથી દાણાની નીકાશ કરવાની મના કરવી.

પ્રકરણ સત્તરમું.

જોવાલાયક ઠેકાણાં.

વખતની આગળ માનવીની કે હરેક ચીજની કશી તાકાદ નથી. વખત હરેક ચીજને ફના કર્યો જાય છે. જેમ વખત જાય છે, તેમ તે નાશ પામે છે.

અમવાનો કિલ્લો નાશ પામ્યો છે. મોટાં મોટા મહેલો પડી ભાગ્યા છે. તળાવોનાં નામ નિશાણ રહ્યાં નથી. રાણીતળાવ, ભાગાતળાવ, એ માત્ર નામ છે. એ તળાવો તારાજ થયાં છે. ગોપીતળાવનું માત્ર નામ છે. તે ઠેકાણું જાણાય છે, પણ તે તળાવને ખદલે ખાગ થઈ પડ્યો છે. વાડી ખાગો નાશ પામ્યાં છે. ખીખીની વાડી, ખેગમવાડી, કાછની વાડી વગેરે ખદલાઈ ગઈ છે. ખીખીની વાડીની નિશાણ માત્ર વાંકી ખોરડીનું ઢુંકું છે. અલ્લાખાગ, મહમુદીખાગ, વસંદાના, એવના તથા ઈંગ્લેન્ડના ખાગો હવે જોવા લાયક રહ્યા નથી.

મોટાં મોટાં ધર્મનાં મકાનો વખતના ઘસારાથી ઘસાઈ, જમીનદોસ્ત થયાં છે. મસજીદોમાં કદીમ મસજીદો રહી નથી. પારસીઓનાં કાંકડાખાડી આગળનાં સૌથી જુના દોખમાના પાયાપણુ ગુમ થવા લાગ્યા છે. અને તે દોખમાં હતાં કે નહીં, તે પણ જાણવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. અસલી ટંકશાળો, અસલી તોપખાનાં, અસલી વાવો, અને કૂવાઓ જતા રહ્યા છે. તેને ઠેકાણે ખસીં ત્રણ સો વરસનાં અસલનાં ગાણતં થયાં છે, તે હૈયાત અને જોવાલાયક છે.

જોવા લાયક ચીજોમાં સુરતના કિલ્લો, ગોપીતળાવ તથા સુરતના ખંધે કાઠ છે, તેનું વર્ણન આવી ગયું. રસ્તમખાગ તથા પબ્લિક પાર્ક જોવા લાયક છે.

મિનારાબ (૪), હાઈસ્કુલ, સિવિલ ઓસ્પીટલ, ઈંગ્રેજોની કોઠી, (મુસાફરખાતું) ગ્યુનિસિપલ હોલ, હોપ ખિજ, જનરઅલિ વગેરે મિલો, હું નનરશાળા, કન્યાશાળા તથા પુસ્તકશાળા (એંદરસ લાઇબ્રેરિ) સદર રૂઠા અસાહી ખાગ, પાંજરાપોળ, ઈંગ્રેજોનું ચર્ચ, ફડીમાર, દરિયામહોલો વગેરે જોવા લાયક છે.

હવાનાં ઠેકાણાં.

સુરતના લોકો માટે હવા ખાવાનાં ઠેકાણાંમાં સૌથી સરસ ઠેકાણું અજી શા છે. વ્યાંના કુવાનું પાણી ઘણું હલકું છે, અને તેમાં પોલાદ કહેવાય છે. તેથી ઉતરવું કુમમસ છે. તીથલ દુર પડે છે.

રાંદેર, કનારગામ, રેલવે સ્ટેશન, ઘોડદોડા, લાઇન, ગોપીતળાવ, સીંગણુ ખોર અને ઉદના એ ફરવા હરવા જવાનાં ઠેકાણાં છે.

રાનેલ-રેનર-રાંદેર.

રાંદેર સુરતની પશ્ચિમે હાલ એક કસબો છે. તેમાં આસરે ૧૨ હજાર માણુમની વસ્તી છે, તોપણ કદીમ વખતથી એમાં રહેનારા લોકો વેપારમાં

અચેલા રહ્યા છે, તેથી વ્યાનાં વહોરા તથા મુસલમાન લોઠો મોઠા મોઠા વેપારી તથા દોલતવાન છે. તેઓ ઘણા સાહસીક છે. તેઓ દુનિયાના દરેક ભાગમાં જઈએ વળ્યા છે, જ્યાં તેઓ વેપાર ધંધા તથા નોકરીમાં સુખી થઈ પોતાની ખરી મહેનતનો રહેજો પૈસો પોતાના વતનમાં આવી સારે મુરજો વાપરે છે. તેઓ ઘણાખરા ચીન, સિયામ, બ્રહ્મદેશ, જાવા, સુમાત્રા, નેટલ, દરબાન, મોરીસ, મોઝામ્બીક, ઝાનઝીબાર વગેરેમાં વેપાર ચલાવે છે. છેલ્લી મોટી આગ વખતે સુરતના પોતાના હુમળતીઓને માટે ગુજરાત તથા હિંદુસ્તાનના ખીજા ભાગમાંથી (મુંબઈ સિવાય) લોકોએ મદદ તરીકે જ્યારે ખસે પાંચસે રૂપીઆ મોકલ્યા. ત્યારે મોરિસના મહમદન લોકોએ મુંબઈના પારસીઓની પેઠે સખી દીલથી એકદમ ખાર હજાર રૂપીઆને ખમારની ભારે રકમ સુરતનાં દુઃખીઓમાટે મોકલી આપી છે. તે માન સંદેરને છે. કેમકે સંદેરના નખીરાઓ એ ત્રણકમાં વસે છે, અને તેઓની કાળજીથી એ રકમ મોરિસના સોદાગર લોકોએ મોકલી આપી છે. વળી તેઓમાં મોટા ભાગ સંદેરના રહીશ છે, એ સંદેરને માન છે.

પણ એથી વધારે માન સંદેરને છે, તે એકે તે કાંઈ આજ કાળકાળનું શહેર નથી, તે કાંઈ રેલ પેલ આજકાલનું વસેલું નથી, તે નવસારીના કદીમ, અને ભરચના તેથી કદીમ શહેર કરતાં વધારે કદીમ શહેર તરીકે નોંધાયલું છે. એક દોલતમાં કે આખરમાં વધેલા માણસને જેમ માન છે, તેમ તે માણસનું કુળ—તે માણસનું ખાનદાન—જેમ કદીમ—જેમ પુરાણ—તેમ તેને વધતું માન છે. આજના સમાધાની અને આખાદીના વખતમાં વધવું જોડલું મુશ્કેલ છે, તેથી વધારે મુશ્કેલ આગળા અંધા ધુંધીના વખતમાં વધવાનું હતું. તે વખતનાં જે માણસ જે ખાનદાન ઇજત આખરમાં વધેલા તે વધારે માનને પાત્ર છે, તે મુજબ કદીમ વખતનું આખાદીએ પહોંચેલું શહેર સંદેર પણ તેવાંજ માનને લાયક છે.

સંદેર સૌથી કદીમ શહેરોમાંનું એક છે. અલ ખીરની તેને સનેરને ના

મે સારદીસાની રાજધાની તરીકે ઓળખાવે છે. તે ભરૂચના જટલું પુરાણું છે. ફેટલાક બેને ભરૂચ કરતાં પણ વધારે પુરાણું શહેર કહે છે. પણ તે વિશે ઝાઝી નોંધ રહેલી નથી. જન્નાથ છે તે પરથી જાણાય છે કે, સમારે ૧૨૨૫માં આરબ વેપારી તથા ખલાસીઓની એક ટોળી રાંદેરમાં આવી. તે અગાઉ ત્યાં જૈન લોકોની વસ્તી ભારે હતી. એ જૈન લોકોપર આરબોએ હુમલો કરી તેઓને રાંદેરમાંથી હાંકી કાઢ્યા, અને તેઓનાં દેરાંની મસજિદો બનાવી. એ આરબો નયાચતાના નામથી ઓળખાતા. તેઓ ભારે વેપાર ચલાવતા અને દોલત તથા પરાણા ચાકરીને માટે તેઓ મશહૂર હતા. આરબો સા નામજો મુસાફર રાંદેરને રાનેલ એ નામે ઓળખાવે છે, અને સને ૧૫૧૪માં રાંદેર કેવી હાલતમાં હતું, તે વિશે આ પ્રમાણે લખે છે:—

રાનેલ થ્ર લોકોનું એક સારું શહેર છે, તે તાપી નદી ઊપર સુદર ઘરો તથા શોભાયમાન ચકલાવાળું ખાંધેલું છે. એ જગ્યા દોલતખાન તથા મનને પસંદ લાગે એવી છે, કુમકુ એ શહેરના થ્ર લોકો મલાકા, ખંગાલા, ટેવા સરી (ટીનાસરીમ), પેગુ, મારતેખાન અને સમાત્રા ખાતે સઘળી જાતનાં તેજનાં કરિયાણાં, રેશમ, કરતુરી, લુખાન, ચીનીકામ વગેરેનો ધોક્કાર વેપાર ચલાવે છે. તેઓ પાસે ઘણાં ગંજવર અને સુદર વહાણો છે, તથા જેઓને ચીનાઇ વસ્તુઓ જાઈતી હોય, તેઓને તે ત્યાં મલે છે. આ ઠેકાણું ના થ્ર લોકો ગોરા છે તથા તેઓ સારા પોશાક પહેરે છે અને ઘણા દ્રવ્યવાન છે. તેઓની સ્ત્રીઓ ખુબસુરત છે, અને તેઓના ઘરમાં કાચના કબાટમાં ગોઠવેલાં ઘણી જાતના સુદર ચીનાઇ વાસણો દીકામાં આવે છે. ખીજા થ્ર લોકોની માફક તેઓ પોતાની સ્ત્રીઓને જનાનખાનામાં ગોંધી રાખતા નથી, પણ તેણીઓ ખીજા ભાગની સ્ત્રીઓની માફક દહાડે કામે કાળે બહાર નીકળે છે.

સને ૧૫૩૦માં પોરટયુગીઝ સરદાર એનટોનિયો દિ સિલવેરા સુરત થાંટીને નદી ઓળંગીને રેનર (રાંદેર) ને ૬૦૦૦ ઘરોવાળો સારો બચાવ વાળો

કુરબા છે, ત્યાં ગયો. ત્યાના નયાયતા લોકો જોડે 'વાણિયા લોકો કરતાં સારા હિંમત તથા હીકમતવાળા કહેવાયછે', તોપણ તેઓ (રાંદેરને આગ લગાડી છે) પહેલીજ આગમાં એટલી બધી મીલકત ત્રકીને નાસી ગયા છે, તે સંઘળી લાંટ લઈ જવાને જો પોરટયુગીઝ લોકો શક્તિમાન હોત તો તેઓ સદંત્ર તા લેવાન થઈ જાત.

સુરત જેમ અગત્યમાં વધતું ગયું, તેમ રાંદેર પડતું ગયું, અને ૧૫૯૦ માં તે સુરતના તાંબાનું બંદર થઈ પડ્યું. સને ૧૬૧૦માં હજી તે સારાં આરાં મકાનોવાળું સુંદર શહેર હતું. લોકો ઈંગ્લેન્ડ સાથે મિત્રાચારી થી ચાલતા હતા. અને ઈંગ્લેન્ડ તેઓના બાગ બગીચામાં મોજમઝાડ કરવા જતાં હતા. સને ૧૬૬૬માં એ શહેર પડી ભાંગ્યું હતું, તોપણ ત્યાં વસંદાની ટ્રાફીક હતી. સને ૧૭૭૪માં તેને વિશે લખવામાં આવ્યું છે કે, તે એક સારાં મોટાં કદતું શહેર હતું, અને તેમાં ત્યારથી થોડો ઘણો વેપાર ચાલે છે.

રાંદેરના રહેવાસીઓમાંના ઘણા ખરા હમણાં પરદેશ વેપારને માટે જાય છે. હાલ તે આસરે ૧૨ હજાર માણસનો કરબો છે, તેમાં મ્યુનિસિપલ લિટિ દાખલ થઈ છે. તેમાં એક દવાખાનું, તથા સરકારી ઈંગ્લેન્ડ નિશાળ બે ચાર વાર નીકળી અને બંધ પડી છે. તેમાં એક મસજિદ ઘણી સુંદર અને નકરીદાર બાંધકામથી બાંધેલી છે, તે ઘણી જુની તથા મોટી છે. તેમાં દોષ્ટ મું અગિઆરી તથા ધર્મશાળા છે. આગળા વખતમાં એ શહેરમાં પારસી ઓની ભારે વસ્તી હતી, તે હમણાં ઢુટી ગઈ છે.

સુંહાલી.

આ ગામ સુરતથી ૧૨ માઇલપર દરિયા કીનારે આવેલું છે. ઈંગ્લેન્ડ આખ્યા તે પહેલાં તે એક નીજી ગામકું હતું, પણ ઈંગ્લેન્ડ ત્યા આવી રહ્યા પછી તે બંદર થઈ પડ્યું. ત્યાં ઈંગ્લેન્ડ, પોરટયુગીઝ, વસંદા, કે. એ વગેરે મુજબ

પોતાનાં રહેઠાણ કરેથી, વેપારીઓની વસ્તી વધવા લાગી. તેઓ ત્યાં માંડવા નાખીને દુકાને માંડતા, અને તે એક મોટું વેપારનું મથક થઈ પડ્યું. ત્યાં વહાણપરથી માલ ઉતારવા ચઢાવવાને સારૂ ખંદર હતું. સુંહાલી સારી હવા વાળું ગામ છે.

“ બાખસનો અજરો-વોક્ષિઝ ટમ ”

કુમ્ભસની પશ્ચિમે તાપીના મુખ આગળ ૩૦ ફીટ ઊંચો એક મિનારો છે. તે મહમદન ધપના ખાંધેલો છે. તે વહાણોને ચેતવણી આપવા સારૂ દીવો ચૂકવાને ઈંટપર ખાંધવામાં આવ્યો હતો. તેને અગાઉ સુંહાલીના મિનારો ચાને અજરો કહેતા. હમાણાં તેને બાખસનો અજરો કહે છે. એ નામ મુખ્ય ના દેખ્યું કે ગવર્નર (૧૬૮૫) વોક્ષના નામપરથી પડ્યું છે. કુમ્ભકે તે એ ઠેકાણું પોતાની સ્ત્રી સાથે મછવામાં ફરતો હતો, એવામાં મછવો ઉધો વળ્યો અને ખાંધે કુખી ગયાં. તેથી એનું નામ વોક્ષિઝ ટમ પડ્યું છે. હિયાં ગામ વસે છે. એક ધર્મશાળા છે, અને હવા સારી હોવાથી સુરતના લોકો હવામાટે જાય છે. સુરતના રસ્તમ માણેક સેઠ એ ઠેકાણું એક કુવો ખાંધાવેલો છે.

દીવા દાંડી.

સુરતની પશ્ચિમે ૧૩ માઇલપર અજરો (વોક્ષિઝ ટમ) ગામમાં દીવા દાંડી છે. તે વહાણવટીઓને ખરો માર્ગ બતાવવાને જે દીવો સારૂ રાખવામાં આવે છે, તે દીવો ચૂકવામાટે ઉચો ગોળ મિનારો ખાંધેલો છે. તે મિનારામાં પથ્થરની સીડીઓ છે. તેની ટોચપર ફાણસમાં દીવો ચૂકવામાં આવે છે. એ દાંડી ભરતીનાં પાણીથી ૯૧ ફીટ ઉંચી છે, તેથી વહાણવટીઓને ૧૫ માઇલ દુરથી તે દીવો દેખાય છે.

ધી હોપ બ્રિજ.

સુરતની તાપી નદી ઉપર કલેક્ટર તથા મેજિસ્ટ્રેટ મિં હોપની મહેનત થી પુલ બંધાયાથી એ પુલને હોપ પુલ યાને હોપ બ્રિજને નામે ઓળખે છે.

તાપીનદીનો પટ સુરત શહેર આગળ ૧૭૦૦ ફીટનો છે. એ નદીમાંથી હોડીપર બેસી સામે પાર જતાં ખરચ તથા વખતનો ઘણો ભોગ આપવો પડતો હતો. છાઇવાર માણસો પણ કુખી જતાં હતાં અને ચોમાસાના દિવસોમાં જ્યારે રેલ ચઢી હોય ત્યારે સઘળો વહેવાર બંધ પડી જતો હતો. એ અડચણ મટાડવાને એ પુલ મિં હોપના વખતમાં બાંધવામાં આવ્યું છે. એમાં ભુગણાંના ૧૭ ગાળા છે. અને તે ઘણો કીસમથી બાંધેલો છે. એ ઉપર કુલ ખરચ રૂ ૭૦૪૫૧૦નો થયો છે. તે મધે સરકારે રૂ ૨૦૦૦૦૦, લોકલ કંદે રૂ ૩૫૦૦૦૦, રૂ ૮૦૦૦૦ સુરત મ્યુનિસિપાલિટિએ, અને રૂ ૨૦૦૦૦ રાંદેર મ્યુનિસિપાલિટિએ આપ્યા છે.

એ પુલ વાપરનારા પાસેથી ટોલ લેવામાં આવે છે, તે ટોલની ઉપજ વરસે આસરે રૂ ૨૦૦૦૦—૨૫૦૦૦ થાય છે. મોટી રેલોમાં એ પુલ આરામનીથી ટકી રહ્યા છે.

પાંજરાપોળ.

સુરતમાં હિંદુ, મુસલમાન તથા પારસી લોકોની સખાવતથી પાંજરાપોળ બાંધે છે. એવી ૪ પાંજરાપોળ છે. ગોપીપરામાં, સગરામપુરામાં, ઘોડદોડના રસ્તાપર અને ભેસ્તાનમાં. એમાં ઘરડાં તથા લુંલાં લંગડાં જનવરોને રાખી તેનું પોષણ કરવામાં આવે છે. એ પાંજરાપોળમાં સુમારે ૧૦૦૦ જનવરો રહે છે. તેઓને પાળવા માટે જે આસરે રૂ ૨૦૦૦૦૦નું કંદ છે, તેનું

દર વરસ ૩ ૧૦૦૦૦ વ્યાજ ઊપજે છે. એ પાંજરા પોળને માટે એક ક્રમિટિ છે, તેના પ્રમુખ પરી. વરજદાશ વીઠલદારાની પેઢીના પ્રખ્યાત સેઠ દુવારકં દ્વારા લલુભાઈ છે.

રાહેરમાં સેઠ સાહુકારોનાં પાળેલાં જનવરો ઘરડાં અથવા લુલાં લંગડાં થાય તેને એમાં મોકલવામાં આવે છે. તે મોકલતી વખતે ફી આપવામાં આવે છે. ઘેડા દીઠ ૩ ૩ અને ખીજાં જનવર દીઠ ૩ ૧. એ ઉપરાંત કસાઈ આને ઘેર જતી ગાય, ભેંસો, બકરાં, ઘેટાં વગેરે વેચાતાં હોય તે સખવામાં આવે છે.

કલોક ટાવર.

સુરતની શાલામાં વધારો કરવાનાં મકાનોમાં ઝાંપા ખાતે એક મીનારો બાંધવાના અને તે ઉપર એક ઘડીઆલ ચકવાના ખરચ મરહુમ ખાન બહાદુર બરજોરજી મેરવાનજી દ્વારા આપ્યો છે. એ મીનારાથી રાહેરની શાલામાં કાંઇક વધારો થયો છે, અને ઘડીઆલથી પ્રજાને કાંઇક સગવડ છે. એ પર ૩ ૧૪૦૦૦ના ખરચ થયો છે. એ મીનારો ૯૦ ફીટ ઉંચો છે.

પબ્લીક પાર્ક.

સિવિલ આસ્પીટાલ, હાઇસ્કુલ, પારેખ દિસ્પેન્સરી, હુન્નરશાળા, ધર્મશાળા, કલોક ટાવર એ સઘળાં સંસ્થાવતનાં કામો ઉદાર દીલના પારસી અહુસ્થાએ કર્યાં છે, તે મુજબ નદી કીનારે મ્યુનિસિપાલિટિએ જે જાહેર બાગ નવાવ્યો છે, તે બાગથી જોઈને આશાએરા લેવાનું એક સાધન વધ્યું છે. એ બાગ સુરતના માજી કલેક્ટર મિઠ હોપની ફોર્સીરાથી થયો છે. તે માં નદી કીનારે ફરવા હરવા આપનારા બેઠકોનાં સુખને માટે જે એક બગ

વી છે, તે પણ ખાઠ ખાઠ ખરજોરજ મેરવાનજ મેઝરની સપ્પાવતને બાભા
રી છે. પખલિક પાર્ક, જેને રાણીનો ખાગ કહે છે, તે મ્યુનિસિપાલિટીએ બના
વ્યા છે. તેમાં ભાત ભાતનાં ઉમદા • ફળ ફૂળનાં ઝાડો સારા રોણકદાર
ક્યારામાં આવી રહેલા છે. એમાં દરેક જતનું ઝાડ છે, અને તે ઘણી સારી
હાલતમાં છે.

ઈંગ્લેન્ડની કોઠી.

ઈંગ્લેન્ડ વેપારીઓની ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિના અમલદારોએ સુરતમાં
સને ૧૬૧૨માં કોઠી સ્થાપી. એ અમલદારોનું રહેવાનું ઠેકાણું તો હેરપનાહ
કોટની ખરાહનપુરી ભાગળવાળા લત્તામાં હતું, એ સઘળું ઉપર કહેવામાં
આવ્યું છે. તેઓની કોઠી ચાને વેપારની વખાર મુલાં ખડકી આગળ હાલ
જે મકાનમાં ખાન ખડાદુર દોક્ટર દોસાભાઈ પેસ્તનજ રહે છે, તે મકાનવાળા
ભાગમાં ઉત્તર દિશાએ જે મકાન આવેલું છે, તેમાં હતી. એ મકાન ભાગુ
ટુટું થતાં હાલ એટલું રહ્યું છે, પણ તે વખતે તે કીનારાથી હાલના મીરજ
સામીના ચકલા લગી ફલાયલું હતું. એ કોઠીવાળા મકાનમાં પ્રથમ સરકારી
ઓફિસટાલ, અને પછી ઇયુનાટિક એસાઇલમ હતી. તે ભાંગી ટુટી તોપણ
રહેવા લાયક હાલતમાં છે.

મુસાફરખાનું—(મ્યુનિસિપલ હોલ.)

હાલનો મ્યુનિસિપલ હોલ છે, તે આગળ મુસાફરખાનું હતું. એ મો
ટી ઇમારત હકીકતખાન નામના મહમદને સને ૧૬૪૪માં મુસાફરો માટે
ધર્મશાળા ઘખલ વાપરવા બંધાવી હતી. એ હકીકતખાન તે વખતે કિલ્લાના કમાં
ઈંટ હતો એ મુસાફરખાનું ઘણું મોટું છે, અને તેમાં બહોલી જગ્યા છે.

સને ૧૮૬૮ પહેલાં તે સરકારી મકાન થઈ પડ્યું હતું. તેમાં કાચી કુંદના કેદી
ઓને રાખવામાં આવતા. પણ સને ૧૮૬૮માં મિઠ હોપ જયારે યુનિસિપા
લિટિના પ્રમુખ હતા, ત્યારે તેણે એ મુસાફરખાનાને પબ્લિક હોલ બનાવવા
ધૃત્યું. પણ મુસાફરોને માટેની એક આરામચારીની એ જગ્યા છીનવી
લેવાના તેના હક્કસામે મહમદન કોમે વાંધો ઉઠાવ્યો. તેથી એ મુસાફરખાનાની
બહારની કાટડીઓ મુસાફરોમાટે રાખવામાં આવશે, એવી સમજૂતિ આપીને
મિઠ હોપે એ મકાનપર રૂ ૩૩૦૮૦ ખર્ચી. નવેસરથી સમરાંવી તેને યુનિ
સિપલ હોલનું નામ આપ્યું છે.

જફરઅલી સિપનિંગ એન્ડ વીવિંગ કંપનિ.

આ કંપનિ મીર જફરઅલીખાને કાઢી હતી, તેમાં સને ૧૮૬૬માં કાં
ટવાનું કામ સર થયું. એમાં યુજ થાપણ રૂ ૩૦૦૦૦૦ની હતી, તેના દર
રૂ ૫૦૦ના ૬૦૦ રોર રાખ્યા હતા, તે થાપણ વધારવાને દર રૂ ૨૫૦ના ખીજા
૧૪૮૩ રોર કરી એકદર થાપણ રૂ ૬૭૦૭૫૦ની કરી છે. એમાં બે ચંતરો
હતાં. એક ૨૦ અને ખીજું ૨૫ હોર્સ પાવરનું હતું. પણ પાછળથી નવાં ચંત્ર
મંગાવ્યાં છે. તેમાં કાંટવા તથા વણવાનું કામ ચાલે છે. એમાં ૧૫૦ સા
ળ અને ૧૬૪૪૬ સ્પિંદળો છે. એ કારખાનાથી અમારે ૫૦૦ માણસો
ની મજૂરી જાગી છે. એમાં અનામત થાપણનો જમાવ સારો રાખેલો છે.

ગુલામખાખા સિપનિંગ એન્ડ ઉવીવિંગ કંપનિ.

આ કંપનિની થાપણ રૂ ૫૦૦૦૦૦ની હતી. તેમાં દર રૂ ૧૦૦ના ૧૦૦૦
રોર રાખ્યા હતા. પણ તે સને ૧૮૮૬માં આગમાં ખળી ગયાથી તેની થાપ
ણ રૂ ૨૫૦૦૦૦ની વધારી છે. નવા રોર ૧૦૦૦ છે, તે દરેક રૂ ૨૫૦ના છે.

એક દર ચાપણુ ૩ ૭૫૦૦૦ની કરી છે. આગમટે વિષે ઉતરાવેલો હોવાથી સમારે ૩ ૩૦૦૦૦ પાછા વચ્ચલ થયાથી એમાં નવાં ચંતરે મંગાવ્યાં છે. પણ એમાં હજી સાળ ચાલતી નથી. એમાં ૧૫૩૧૨ સિપંદો છે, અને ૫૩૨ માણસો શેષ એ લાગ્યાં છે.

બેગમહમદ મિલં.

એ મિલનૌ માલેક મિઠ બેગમહમદ હાજી અખદુલ રહેમાન છે. તેની પોતાની એ મિળ છે. એમાં ૩ ૩૮૬૦૦૦ની ચાપણુ રોકી છે, ૧૦૪૬૨ સિપંદો છે અને ચોડાએક માણસો કામે લાગતાં થયાં છે.

મ્યુનિસિપાલિટી.

સને ૧૮૪૬ લગી પોલીસનો અખત્યાર જદજના હાથમાં હતો. તેથી એ અમલદાર સુધરાધ રખાવવાને ખંદાખસ્ત રાખતો.

સને ૧૮૪૬માં મ્યુનિસિપાલિટી કઢવાને કલેક્ટરે એક સભા બોલાવી. તોપણ તે કામ તે વરસથી હાર પડ્યું નહીં.

મ્યુનિસિપલ ખાતું નામદાર સરકારે સને ૧૮૫૨માં ઉઘાડ્યું. એ ખાતાં ઉપર વધારે દેખરેખ મિઠ રોજર્સ કલેક્ટરના વખતથી થઇ. તેણે શહેરમાં રસ્તા પહોળા કરવાની, વગેરે ચોજનાઓ ઘડી. એ ચોજના પાર પાડી જરા સેવાતું મિઠ ટિ. સિ. હોપના નસીબમાં હતું. એ અમલદારના વખતમાં શહેર સુધરાધનાં કામમાં જાતી આવી તેણે કિલ્લાથી સ્ટેસન સુધીના મોટા રસ્તો ખંધાવતા ઘણી મહેનત કરી. એ રસ્તો શાા માઈલ લાંબો તથા ૩૦ ફીટ પહોળો છે. બીજા પણ હેટલાએક રસ્તા પહોળા ખાંદ્યા. શહેરમાં મટન તથા માખલી વેચવાની દુકાનોમાં એક દરબાર આગળ, એક નવસારી ભાગળે,

એક ઝાંપે અને એક સેયદપરે મળી ૪ મારફ્ટો બાંધી. તરફારી વેચનાર માટે પણ મારફ્ટો બાંધવા ધારી, પણ તેના ગયા પછી તે કામ અટકી પડ્યું. 'જનવરોનો વધ દરેક ઠેકાણેથી બંધ કરી સલામતપુરાની ભાગળ આગળ એક કંતલખનું' બંધાવ્યું, કે જનવરોનો વધ વ્યાં થાય. લોહોને હાજતે જવાની સુરક્ષા હતી. તેથી લોહોએ ઘરમાં જ જાળવ્યો કર્યા હતા; કોઈ મોક્ષ બહુ રૂં કોઈ ચકલાપર, તો કોઈ ખાડીપર હાજતે જતું. મરદની સામે સ્ત્રી અને સ્ત્રીની આગળ કોઈ છોકરા જેમ ગમે તેમ ઓમલાજાહના થઇ ને હાજતે બેસતા. શહેરની ખાડી તમામ ગુલલાલા જેવી થઇ રહેતી! આબરુદાર માણસો તે રસ્તે જતા, કંટાળતા. કેટલાક ઘરના પાછળના વાડામાં ઝાંકે કરી, વાડામાં હલાલખોર માટે ગલી નહીં; તેથી સ્ત્રીઓ અને પુરૂશો તે નજીસી જતે ઉપાડી આગલે ખારણે લાવી તે હલાલખોરોને આપતા !

મિં હોપે એ દુખ ટાળ્યું. પણ તેને ઘણી ગાળે પડી, તોએ તેણે સુમે મોઢે ખચ્યું. જખરીથી લોકોના વાડામાં જાળવ્યો બંધાવ્યા, વાડાની જગા છોડાવી નાળ ત્રાકવી અને લોહોને સુખ કરી આપ્યું. હલાલખોરોને પ ગારદાર રાખી, લોહોપાસે કુટુંબદીઠ વરસે રૂ રના વેર લેતો કર્યો.

મિં હોપે પોતાની ચાલાકીથી શહેરને સફાઈદાર બનાવ્યું. તે જાતે શહેરમાં ફરતો અને કચરા પુજો નાખનારને દંડાવતો, તેથી લોહો તથા ખાતાના તમામ નોકરો દેહસ્તથી કામ ચોખું રાખતા.

સુરત તથા શંદેર વચ્ચે પુલ બાંધવાની ચોજના પણ તેણે કરી. અને અંતે પુલ બંધાયા, તેથી લોહોને સુખ થયું. એ પુલ 'હોપત્રિજ' ને નામે ઓળખાય છે. તેણે રેલ અટકાવવાની એક ચોજના કરી. મખઇ પુલમાં એવી ચુકિત કરી કે રેલનું પાણી વ્યાં અટકે. પણ રેલ હોય તે વખતે જો શહેરમાં ભારે વરસાદ હોય તો તે પાણી તેજ પુલની ઉપલી ખારીઓમાંથી નીકળી જાય. એ રેલથી સુરતના દક્ષિણ તરફના ભાગમાં રહેનારાઓને અવ્યંત સુખ થયું. આગ હેંલવવાને માટે નવાં નવાં ચંતરો મંગાવ્યાં. હુશીઆર ખલાસી

ઓ રાખ્યા. યુનિસિપલ હોલ બંધાવ્યો. શહેરના કૂવાઓની દેખરેખ વધારી; રસ્તાઓ પર છંટાતાં પાણીના તથા ચૂકાતા દીવાના કામમાં ધ્યાન ફેરફાર કર્યો. ગટર બંધાવી; ટુકામાં મિઠ હોપલા કરતાં વધારે કાળજીથી કાઢી અમલદારે સુધારાઈ ખાતામાં પોતાની ફરજ બજાવી એવું નોંધાયેલું જાવામાં આવ્યું નથી.

દિલ્હી ગેટ રોડ બાંધતાં ૫ લાખ રૂપિયાનો, અને રેલ અટકાવવાનું બાંધકામ કરતાં રૂ ૭૭૫૭૦નો ખર્ચ થયો છે.

સને ૧૮૭૪—૭૫માં આવક રૂ ૨૦૪૩૫૦ની અને ખર્ચ રૂ ૨૩૧૭૧૦ નો હતો.

સને ૧૮૮૭-૮૮ માં એ ખાતામાં ઉપજ રૂ ૨૬૨૦૪૭-૩૫-૧૦ અને ખર્ચ રૂ ૨૧૮૯૨૨-૧-૪ હતો.

સને ૧૮૮૯ની મોટી આગપછી બની ગયેલા ભાગોમાં રસ્તા પહોળા કરવાની ગોઠવણ થઈ છે. યુનિસિપાલિટીએ એ કામ માટે રૂ ૨૦૦૦૦૦ મળ પાસેથી સેકડે રૂ પાને હીસાબે વ્યાજ લીધા છે. અને બહરાનપુરી ભાગ આગળના સંઘના રસ્તા પહોળા કરવાનો ઠરાવ કીધો છે. કોઠા રસ્તા ૫૦ ફીટ, કોઠા ૪૦ અને કોઠા ૩૦ ફીટ પહોળા થયા છે. તેથી શહેરના એ ભાગનું આગથી રક્ષણ થયાની સાથે શહેરની શોભા તથા સફાઈમાં વધારો થયો છે.

કામડાં ટટાંના મકાનો બાંધવાની, રહેવાના મકાનથી ઓક્સ છેટા લગી જવાળાગ્રહી પહારયો ભરવાની તથા એકથી વધારે ગાડી ઘાસ રહેવાની મના થઈ છે.

ન્યાય ખાતું.

ઈંગ્લેન્ડ કંપનીએ સને ૧૮૦૦ના સાલમાં શુરત લીધું તે વખતે મિઠ રામસે નામના અમલદારને દિવાની તથા ફેજદારી બંધે કામ સોંપ્યાં હતાં. તેથી તે જજ તથા મેજસ્ટ્રેટ કહેવાતો હતો. પોલીસખાતાનો વડો પણ તેજ

હતો. સને ૧૮૦૦માં તેની સત્તા સુરત તથા રાંદેરમાં હતી, પણ પાછળથી કંપનિને જેમ જેમ પરગણાં મળતાં ગયાં તેમ તેમ તેની સત્તા તે પરગણાંએ ઉપર પણ હતી. સઘળી અપીલો પણ તેજ સાંભળતો. પાછળથી સને ૧૮૦૫માં અપીલની કોર્ટ ભરૂચમાં સ્થાપી. તેજ વરસમાં સુરતમાં ફોજદારી સેશન ખંધ કરી, તે કામ ભરૂચના જજને સોંપ્યું. એ અપીલ તથા ફોજદારી સેશનનું કામ ભરૂચથી સને ૧૮૧૦માં પાણી સુરત આણ્યું. એ વખતે સુરતની કોર્ટની સત્તા છાસટી, સુરત ભરૂચ અને ખેડા લગી ચાલતી. સને ૧૮૧૮માં મેજસ્ટ્રેટની સત્તા કલેક્ટરને આપી અને તે ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજસ્ટ્રેટ ગણાવા લાગ્યો. પણ સુરતની પોલીસનું ઉપરીપણું સને ૧૮૪૬ લગી જજના હાથમાન્હ્યું. એ વરસમાં પોલીસના વડાનું કામ ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજસ્ટ્રેટને સોંપ્યું. સને ૧૮૨૦માં દિવાની અપીલની કોર્ટ સુરતમાં ખંધ કરી, અને વહી દિવાની કોર્ટ જેને સદર દિવાની અદાલત કહેતા તે મુખ્યથી સુરત લાવ્યા. ફોજદારી કોર્ટની અપીલો સુરતમાં રાખી; એ કોર્ટને સદર ફોજદારી અદાલત કહેતા. સને ૧૮૨૮માં સદર દિવાની તથા ફોજદારી અદાલત પાછી મુ' મુખ્યમાં સ્થાપી તેથી તે કામ સુરતમાંથી કાઢી નાખ્યું. પણ ગુજરાતને માટે અપીલ સાંભલવા સુરતમાં કોર્ટ રાખી, તે કોર્ટનો જજ સરકિટ જજ કહેવાતો. આ છેલ્લી અદાલત પાછી સને ૧૮૩૦માં કાઢી નાખી, અને મુખ્યથી સરકિટ જજ ગુજરાતમાં ફરવા નીકળે એવું કરાવ્યું.

આ વખતથી મોટા ફોજદારી ગુનાહતું તથા દિવાની અપીલો સાંભલતાનું કામ જજનું હતું. સઘળું મહેસુલ સંબંધી તથા ફોજદારી કામ કલેક્ટર તથા ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજસ્ટ્રેટનું હતું.

રાજદારીખાતામાં કામ કરવાને સરઆતમાં દેરીઆને નીમતા, તે આને નોટિવ એન્ટ કહેતા. એ આધે પાછળથી કાઢી નાખી, તે કામ પ્રથમ જજને સોંપ્યું, અને હાલ તે કામ જજા મેજસ્ટ્રેટને સોંપેલું છે.

જાદગ.

આ અમલદારના બે દરજ્જા છે. જ્યારે તે ફોજદારી ધનસાફ કરતો હોય ત્યારે તે સેશન જદગ ગણાય છે. સેશન જદગ તરીકે તે સઘળાં મોટા ફોજદારી મુકરદમાના ધનસાફ કરે છે. જે તોહમતદારને બે વરસથી વધારે મુદતની સિક્કા-કરવાની અગત્ય જણાય તેવાઓને મેજસ્ટરેટો સેશન કોર્ટમાં તપાસમાટે ના ધેરે. સેશન જદગ તેના ધનસાફ પોતે એકલો કરતો નથી. જે ગુનાહુમાટે સાત વરસથી ઓછી સિક્કા કરવાનું કાયદાએ ઠરાવ્યું હોય, તે ગુનાહની તપાસ સેશન જદગ બે અથવા ત્રણ બાબદાર ગ્રહસ્થોને સાથે રાખીને કરે છે. એ ગ્રહસ્થો “એસેસર” કહેવાય છે. જે ગુનાહને માટે સાત વરસથી વધારેની અથવા જન્મ દેશનિકાલની કે ફ્રાંસીની સિક્કા કાયદામાં ઠરાવેલી હોય તે ગુનાહની તપાસ સેશન જદગ પાંચ ગ્રહસ્થોને સાથે રાખીને કરે છે. એ ગ્રહસ્થો “જ્યુરર” કહેવાય છે. જ્યુરીથી ધનસાફ કરવાનો અખ ત્યાર માત્ર પાંચ વરસ થયાં મહયો છે. જ્યુરીથી કોઇવાર ધનસાફ હોયો વળે છે. સેશન જદગને નજરમાં આવે એટલે લગી કુદખાનાના, તથા દંડના અને ફ્રાંસીની સીબ ફરમાવવા સ્વીકારે અખત્યાર છે. પણ ફ્રાંસીની સીબ મુખર્જ હાઇ કોર્ટની મંજૂરયત વના થઇ શકતી નથી.

જે મેજસ્ટરેટોને સેશન કમિટ કરવાનો અખત્યાર હોય છે, તેવા મેજસ્ટરેટોએ કરેલા ફેસલા તથા હકમોપર તે અપીલ સાંભળે છે તથા કોઇ કામમાં અપીલ થઇ ન હોય, તે ફેસલો અથવા હકમ ગેરવાનખી છે. એ બુંદો ત્યારે તે બાબત વાનખી ધનસાફ આપવાને હાઇકોર્ટને લખવાની સત્તા ધરાવે છે.

દિસ્ત્રિક્ટ જદગ તરીકે તેનું કામ હલ્લાઓમાંથી અને સુરતની કોર્ટમાંથી આવતાં સઘળાં દિવાની મુકરદમાની અપીલો સાંભળવાનું છે.

એ અમલદારને આસરે ૩ ૩૦૦૦ના પગાર મળે છે. તે ઈંગ્લાંડમાં પાસ થયેલા હોવા નોંધ્યો. એ કવેનન્ટેડ સર્વેટ અથવા સિવિલિયન કહેવાય છે, અને ઘણું કરીને યુરોપીયન હોય છે. જે દેશીઓએ ઈંગ્લાંડમાં સિવિલ સર્વિસ પસાર કરી હોય તેવાઓને પણ એ ઓદ્યાપર નીમવામાં આવે છે. એ અમલદારની કોર્ટ અડવાના મોરચા આગળ નદી કીનારે સીદીની વાડીમાં છે.

સપોરદિનેટ જજન.

ફિલ્ડિંગેટ જજનના હાથનીએ સુરતમાં એક મોટો ન્યાયાધિશ રહે છે. તે ને અગાઉ મિનસિપાલ જજર અમીનને નામે ઓળખતા. હમણાં તેને ફર્સ્ટ ક્લાસ સપ જજને નામે ઓળખે છે. એ અમલદારને ૩ ૮૦૦ રૂબીના પગાર મળે છે. તે અસલ દિવાની મુકદ્દમા સાંભળે છે; તે કોઇપણ રકમના હોય. એ અમલદારની કોર્ટ અદાલતની પાસેજ છે.

સુરતમાં ફર્સ્ટ ક્લાસ સપ જજન ઊપરાંત એક બીજો ન્યાયાધિશ રહે છે, તે સેકન્ડ ક્લાસ સપ જજન ગણાય છે. તે ૩ ૫૦૦૦ રૂબીનાજ દાવા સાંભળી શકે છે. તેને ૩ ૪૦૦ રૂબી પગાર મળે છે.

એવા સપ જજનો જીલ્લામાં રહે છે. તેઓના ફેસલા ઉપર અપીલ ફિલ્ડિંગેટ જજને થાય છે.

એ બંને વર્ગના અમલદારોને પોતાની કોર્ટમાં જણાવેલા બેઠકસ ગુનાહની તપાસ કરવાનો પણ અખત્યાર છે.

સ્મેલકાઝ કોર્ટ.

દિવાની મુકદ્દમાઓના ફેસલા કરવાને એક ત્રીજી કોર્ટ સુરતમાં છે, તેને

સ્મોલ કોઝ કોર્ટ કહે છે. એ ન્યાયાધિશને સ્મોલ કોઝ કોર્ટનો જ્ઞાન કહે છે. તે ને ૩ ૧૦૦૦ સુધીનો પગાર મળે છે. એ અમલદાર ૩ ૫૦૦ સુધીના સુરત તથા રાંદેરમાં ઉપનિયત થતા દાવા સાંભળી શકે છે.

કલેક્ટર.

મહેસુલ સંબંધી કામકાજ કરવાને સુરત ખાતે જે વડો અમલદાર છે તે કલેક્ટર કહેવાય છે. એ અમલદાર પાણ સિવિલિયન હોય છે, અને તેને ૩ ૧૦૦૦ સુધીનો પગાર મળે છે. એ અમલદારના હાથ નીચે ૨ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર રહે છે. વળી એક દિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી કલેક્ટર તથા ઇટલાયિક મામલતદાર રહે છે. એ અમલદારો મહેસુલ સંબંધી કામ કરવા ઉપરાંત ફોજદારી ધનસાફ કરે છે.

મેજસ્ટ્રેટ.

દિસ્ટ્રિક્ટ મેજસ્ટ્રેટ તથા ઉત્તરતા અમલદારો પહેલા વર્ગના અથવા કુલપાવર મેજસ્ટ્રેટ ગણાય છે. તેમને બે વર્ગ સુધી કેદખાને મોકલવા ના, ૩ ૧૦૦૦ સુધી દંડ કરવાનો, ખાંધી મારવાનો વગેરે અખત્યાર છે.

એ અમલદારના હાથ નીચે સુરતમાં એક સિટિ મેજસ્ટ્રેટ રહે છે, તે પહેલા વર્ગના મેજસ્ટ્રેટ હોય છે, તેને ૩ ૮૦૦ સુધીનો પગાર મળે છે, અને તેને કેદ તથા દંડ કરવાનો અખત્યાર દિસ્ટ્રિક્ટ મેજસ્ટ્રેટ જેટલો જ રહે છે. એ અમલદાર ઉપરાંત સુરતમાં બે મેજસ્ટ્રેટ રહે છે, તેઓ ચોરા સી પરગણામાં ખનતા ગુનાહનો ધનસાફ કરે છે. એ બેમાં એક ખીજ વર્ગના અને એક ત્રીજ વર્ગના હોય છે. ખીજ વર્ગનાને છ માસ સુધી કેદ ખાનાની અને ૩ ૨૦૦ સુધી દંડ કરવાની અને ત્રીજ વર્ગવાળાને એક માસ સુધી કેદખાનાની તથા ૩ ૫૦ સુધી દંડ કરવાની સત્તા રહે છે.

પહેલા વર્ગના મેલસ્ટરેટો જે મુકરદમા પોતાથી ચુકવી શકાય નહીં, તેવા સેરાન કોર્ટમાં મોકલે છે, તથા બીજા અને ત્રીજા વર્ગના મેલસ્ટરેટો પોતાના અખત્યાર ઉપરાંતના મુકરદમા દ્વિચ્છિકટ મેલસ્ટરેટ આગળ મોકલી આપે છે.

એ સઘળા અમલદારોની કોર્ટ કિલ્લામાં રહે છે.

પોલીસ.

સુરતની પોલીસનો વડો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ઓફ પોલીસ કહેવાય છે. આખાં જિલ્લામાં તે ખુન, ઘાડચોરી, વગેરે મોટા ગુનાહ કરનારને પકડી મેલસ્ટરેટ આગળ ઉભા કરે છે. તેને ૩ ૮૦૦ સુધીનો પગાર મળે છે. તેના હાથ નીચે સુરતમાં એક અમલદાર રહે છે, તે સિટિ પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર કહેવાય છે. તેને ૩ ૨૫૦ સુધીનો પગાર મળે છે. પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર શહેરમાં બનતા સઘળા મોટા ગુનેહગારોને પકડી કાઢી તેઓને ૨૪ કલાકની અંદર મેલસ્ટરેટ આગળ રજુ કરે છે. પોલીસ અમલદારોને કેદ કે દંડ કરવાનો અખત્યાર નથી. એ કામ ઉપરાંત એ અમલદાર શહેર સુધારાના, આગના તથા રેલના અકસ્માત કામોમાં મ્યુનિસિપાલિટિ સાથે મળીને બંદોબસ્ત રાખે છે.

શહેરમાં ખુન જવલેજ થાય છે; ઘાડચોરીનું નામ રહ્યું નથી; ઘરફોડવા ની ચોરી ઘણી ઓછી થઈ છે. જે ચોરી થાય છે, તે ઘણીખરી જાણલેલુઓની હોય છે.

આરોગ્યતાખાતું.

નામદાર કંપનિ સરકારે મળતે મુક્ત દવાદાદ આપવાનો ઠરાવ કર્યો.

સને ૧૮૧૮માં સુરતમાં પહેલ વહેલો કાલેરા ફાટી નીકળ્યો તેમાં જટલાને લાગુ પડ્યો, તેમાંથી એથો ભાગ દરદીઓ મરણ પામ્યા. સરકારે સને ૧૮૨૩ માં ઓસ્પિટાલ ઉઘાડી. એ ખાતું લાંબી મદત મુલ્કાં ખડકી આગળ ઈંગ્લેન્ડ ની કોઠીવાળા મકાનમાં કાઠ્યું. સને ૧૮૬૪માં મુંબાઇવાળા સર કાવસજી જાંગીજી કે. સી. એસ. આઇએ ૩ ૭૧૯૦૦ આપી પોતાના નામની ઓસ્પિટાલ અંધાવી આપી. એ ખાતામાં લોકોને દવા મફત આપવામાં આવતી, પણ સને ૧૮૮૯થી જે માણસો વરસે ૩ ૫૦૦થી વધારે પેદા કરતા હોય તેવાઓને મફત આપવી બંધ કરી. એ ખાતાને ખર્ચ સરકાર કરે છે.

સુરતમાં દર વરસ સરાસરી ૪૨ ઈંચ વરસાદ થાય છે, અને વધારેમાં વધારે તાપ ૧૦૫ ડિગ્રી લગી પડે છે, એમાં આરોગ્યતા ફેવી છે, તે સને ૧૮૮૮ ના સાલના શુખ્તમાં ખાતાના રપોટમાં આપેલા આંકડાથી જણાય છે.

સુરતમાં ૧૮૮૧ ની ગણતરી મુજબ એકંદર ૧૦૯૮૪૪ માણસની વસ્તી છે. સુરતમાં ૧૮૮૮માં હજાર માણસે ૩૧.૯૧ જન્મ તથા ૩૪.૧૩ મરણ થયાં છે. આ આંકડા મધ્યમ છે. કેમકે મુંબઇ ઇલાકાના સંગામનેર કસબામાં વધારેમાં વધારે જન્મ થયા છે. એ જન્મ હજાર માણસની વસ્તીએ પદ થયા છે; તેમ જોઈમાં જોઈ જન્મ થાણામાં થયા છે. તે આંકડો ૧૦ પર આવ્યો છે. આપરથી જોતાં જન્મનું પ્રમાણ મધ્યમ છે. એજ વરસમાં ઇંગ્લાંદમાં હજારે ૩૦. ૬૦ જન્મ નોંધાયા છે.

મરણની ખાખતમાં પણ સુરત મધ્યમ છે. હજારે ૩૪.૧૭ મરણ નોંધાયાં છે. પણ મુંબઇ ઇલાકામાં વધારેમાં વધારે મરણ વીરમગામમાં ૬૫ અને જોઈમાં જોઈ મરણ ચોપડામાં ૧૨ નોંધાયાં છે. આપરથી જોતાં સુરતની હવા મધ્યમ છે.

સને ૧૮૮૮ના સાલમાં સુરતખાતે એકંદર મરણ ૩૭૫૦ થયાં છે. તેમાં, કોલેરાથી ૪૮૬, તાવથી ૨૧૫૬, ઝાડાથી ૨૦૫, સીતલાથી ૦. ઇજાથી ૪૦ અને બીજાં કારણોથી ૮૬૩ મલી, જુમલે ૩,૭૫૦ મરણ થયાં છે.

સને ૧૮૬૪માં સુરતના આગળા પાણુ તે વખતના મુંબઈના રહીશ સેફ
ખરસેદજી ફરદુનજી પારંખે આ શહેરમાં પોતાને ખરચે એક દવાખાતું
ઉઠાડવાને ઝાંપા આગળ એક મકાન રૂ ૧૨૦૦૦ને ખરચે બંધાવી આપ્યું,
તેમાં દોક્ટર તરીકે દોક્ટર દોશાભાઈ પેસ્તનજી જી. જી. એમ સી. ને નીમ્યા અ
ને વ્યારથી એ ખાતું પારંખ દિસ્પેન્સરીને નામે ધર્મખાતે ચોસડ આપે છે.

એ ખાતાના ખરચ મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી ચાલેછે.

કેળવણી.

ખ્રિષ્ટસ્ સરકારના હાથમાં સુરતનું રાજ ગયા પછી પાણુ ૨૬ વરસ લગી
સુરતના લોકો પોતાનાં ખરચાંને કેળવણી ખાતગી નિશાળમાં અથવા ખાન
ગી શિક્ષક રાખીને અપાવતા. તે વખતે ગામડી નિશાળો હતી. તેમાં આંક તથા
નામું સીખવવામાં આવતું. ઈંગ્લેજ, ફારસી તથા સંસ્કૃતનું જ્ઞાન ખાનગી
રિતે લેવામાં આવતું. તે લેતાં ભારે ખરચ થતો. જાણીતા ગ્રહસ્થોમાં શેઠ
એદલજી ખરસેદજી મોદી, શેઠ નવરોજી ફરદુનજી, શેઠ જામસજી ખમનજી
ભાવનગરી વગેરે રેવરંદ હોમસ આલમંદના હાથ નીચે ભણ્યા હતા. ખાં સાં
કીશઝંશાહ તથા ખાં ખાં અરદેશર પોતાની કેળવણીને માટે તે વખતના
જદજી મિંઝે દેને અને દોક્ટર માણેજી અશુખંજી તે વખતના સિવિલ સર
જન દોક્ટર પેસ્તને આભારી હતા. વ્યાર પછી ફેટલાએકે મિંઝે બ્રેસ્ટલ
સેલવેદરના હાથ નીચે કેળવણી લીધી હતી. રહેતે રહેતે ઈંગ્લેજ ભાષાની
એક ખાનગી નિશાળ મુસાફરખાનાની સામે મિંઝે દલપતરામ ભગુભાઈ
માસ્ટરે ઉઠાડી. એ નિશાળમાં ઉપલામાના ફેટલાએકે ગ્રહસ્થો તથા ખીજ
ફેટલાએકે દાખલ થયા હતા. ખાં સાં ખેજનજી પાલણજી ફેટવાળ,
રાં ખાં જગજીવતદારા ખુશાલદારા, ખાં ખાં કુંવરજી કાવસજી સખાવાળા
શેઠ હેરમજી ખેજનજી અશુખંજી વગેરે ઘણા ગ્રહસ્થોએ ખાનગી કેળવણી

લીધી હતી.

એ વખતે સરકારી ઈંગ્રેજ નિશાળ ન હોવાથી કેટલાએકને મુંબાઈ માં કેળવણી લેવી પડી હતી. જાણીતા સેઠ દાદાભાઈ નવરોજી (રસ્તમખુ રાના), સેઠ દોસાભાઈ કરામજી કરાકા (નાનપુરાના), સેઠ કેપુરશી જોર મજી આલપાઈવાળા વગેરેએ મુંબાઈમાં કેળવણી લીધી હતી.

સને ૧૮૨૬માં એ ગુજરાતી નિશાળો સરકારે કાઢી. એકમાં જાણીતા મરનાર મહેતાજી હુરગારામ મહેતાજી હતા. તે વખતે માત્ર ૧૦૦ છોકરા હતા.

સરકારી ઈંગ્રેજ નિશાળ.

પહેલી ઈંગ્રેજ નિશાળ સને ૧૮૪૨માં નીકળી. તેના પહેલા હેદમાસ્ટર મિઠો દાદોબા પાકુરંગ હતા. ત્યાર પછી બીજે વરસે હેદમાસ્ટર મિઠો ગ્રીન થયા હતા. પહેલા વરસની આખરે તેમાં ૩૫ નિશાળીઆ હતા. તેમાં ૩૧ ફી આપનારા તથા ૪ માફી. એ ૩૫માં ૧૦ પારસી, ૧૦ પરલુ, ૫ વાણિયા, ૪ ક્ષત્રી, ૩ બ્રાહ્મણ, ૨ કાયથ, અને ૧ શ્રાવક એટલા હતા. રૂતેહમંદ છોકરા એને સેલાં, પાઘડી, વગેરેનાં ધનામે આપવામાં આવતાં.

કેળવણીનું કામ ધોક્કારે વધતું હતું, એટલામાં એક હરકત નહી—

સને ૧૮૪૮માં પારસી નસરવાનજી માણેકજીએ રેવરંદ મોંટગોમરી ના હાથ નીચે કેળવણી લઈ પોતાના બાપીકો ધર્મ તજી દીધો. તેથી પારસી તથા હિંદુ લોકોમાં ધાસ્તી પેડી. પારસીઓની મરજીથી દાવર રસ્તમજી ખુરસેજીએ સઘળા પારસીઓને પોતાનાં છોકરાઓને મિશન સ્કુલમાં જતા અટકાવવાનો હુકમ તા. ૧લી જુલાઈ ૧૮૪૮ને દિવસે કર્યો, અને એવું કહેવડાવવામાં આવ્યું કે જે પારસી પોતાના છોકરાને પાઠશાળાની નિશાળો માં કલસો તેને નાતખડાર કાઢવામાં આવશે. પણ બીજી તરફથી નસરવાનજીનું ફીલ પ્રિસ્ટી ધર્મપરથી પાછું ઉઠતું જણાયું. મોઢી રસ્તમજી, સેઠ દાદાભાઈ

વખ રીઆ, મિં ઓન, મોલની અહમદઅલી, મિં બેનનજી કોટવાલ તથા મહેતાજી દુરગામની કોરોશથી નસરવાનજી વીસમે દહાડે પાછો પોતાના ખાંપીકા ધર્મમાં દાખલ થયો. રેવરંદ "મોંટગોમરિએ જ્યારે સાંભળ્યું કે, નસરવાનજી પાછો પોતાના ધર્મમાં ગયો, ત્યારે એ વિદ્વાન પાદરીએ નસરવાનજી પર ચીઠી લખી છે, તેમાં તે સરખાતમાં આ શબ્દો લખે છે:-

" With the tears in my eyes..."

મિં ઓનને ૧૮૪૯માં મુંબાઈમાં પ્રાઈસરની જગ્યા મળેથી તેના પછી મિં ઓન, પછી મિં ગુદ અને પછી મિં નંદરાંકર હેદમાસ્તર થયા. એ વખતે લગી, હેદમાસ્તરનો પગાર રૂ ૨૫૦નો હતો. સને ૧૮૬૨માં મિં ઓનને હેદમાસ્તર થયો. તેના વખતથી હેદમાસ્તરનો પગાર રૂ ૪૦૦નો થયો.

મિં ઓનની કોરોશથી ગોપીપુરા, હરિપુરા તથા પારસી પ્રાંચ સ્કૂલો ઉઘડી. પારસી પ્રાંચને માટે ખાન બહાદુર ખરજોરજી મેરવાનજી ફેઝરે રૂ ૩૦૦૦ આપ્યા હતા. હાઇસ્કૂલનું મકાન ન હોવાથી મુંબાઈ વાળા સેઠ સોરાબજી જમશેદજી જીજીભાઈએ મકાનને માટે રૂ ૩૮૫૦૦ આપ્યા. તે મકાન બંધાય તેટલાં તે સખી ગ્રહસ્થે દર મહીને રૂ ૬૦નું ભાડું પણ પોતે આપ્યું. પાછળથી ત્રણે પ્રાંચ સ્કૂલો જોડી નાખી હાલની સરકારી મિદલ સ્કૂલ બનાવી છે.

હાઇસ્કૂલમાં છોકરાઓને ધનામ આપવાને સેઠ ગુલાબદાસ પરશોતમ દાસ આતમારામ બુખજે રૂ ૫૦૦ લેટ આપ્યા છે.

સને ૧૮૮૭-૮૮ના સરકારી હેવાલ પ્રમાણે સરકારી હાઇસ્કૂલમાં રૂ ૪૮ તથા પ્રાંચ સ્કૂલમાં રૂ ૩૦ છોકરાઓ ભણે છે.

પહેલી પા સદીની સરકારી કેળવણી.

મારા માતા જોદ્ધા ભોગવનાર નીચે લખેલા જાણીતા ગ્રહસ્થોએ એન

છેત્રેજ નિશાળમાં ઉપલા વિદ્વાન હેદમાસ્તરોના હાથ નીચેઢળવણી લીધીહતી.

મિં નવરોજ ખેરામજી, રાં બાં યુકુંદરાય માણીસય, રાં બાં પ્રાણલાલ મથુરાંદારા, નામદાર મિં માનાલાઈ હરીદારા, મિં કીરોજશા નશરવાનજી નાણાવટી, મિં મોતીરામ નરભેરામ, રાં સાં મોહનલાલ રણછોડલાસ, રાં બાં નંદરાંકર વુલજરાંકર (હેદ માસ્ટર), રાં બાં પારવતી રાંકર મનીરાંકર, બાં બાં માણિકજી કાવસજી મોટી, રાં બાં મહીપતરામ રૂપરામ, રાં બાં ગોપાલજી સુરભાઈ, રાં બાં ઊમેદરામ રણછોડદારા, રાં બાં ઉમેદરાંમ આણંદરામ, મિં મોતીરામ ભગુભાઈ, બાં બાં એદલજી મંજુભાઈ, મિં ઉત્તમભાઈ, મિં રતનરાંકર મનીરાંકર. મિં લાડકોબા આતમારામ, મિં નરહરરામ નરભેરામ મુનશી, દોકડુંખરજોરજી ખેરામજી, રાં સાં મોતીરામ રાજરામ, બાં બાં શાપુરજી રતનજી રોઠના, મિં કુપ્પુયારો એદલજી મોદી, મિં સુખદેવરામ આદીતરામ, બાં સાં ધંજીભાઈ દોરાજી, રાં સાં જેવચરામ મુતવચરામ, મિં કુકીરભાઈ વુલજરામ, મિં શાપુરજી જામાસજી ભાવનગરી, રાં સાં નવલરામ લક્ષ્મીરામ, મિં નગીનદારા વુલસીદારા, મિં ઠાકોરદારા આદમારામ, રાં સાં ગુલાબદારા પરશોતમદારા, રાં બાં મોતીરામ ગોકલદારા, બાં બાં દીનશાહ અરદેશર તાલેયારખાં, મિં મનસુખલાલ મુગટલાલ, રાં સાં કાળાભાઈ લલુભાઈ, મિં ઘેલાભાઈ હરીદારા, બાં બાં જમરોદજી અરદેશર દલાલ, રાં બાં ભીમભાઈ કીરપારામ, રાં બાં લલુભાઈ ગોરધનદારા, રાં બાં વીરમસાદ તાપીમસાદ, મિં રતનરામ જયાનંદ, બાં બાં ખમનજી એદલજી મોદી, બાં બાં માણિકજી નશરવાનજી નાણાવટી, રાં સાં મનીધરમસાદ તાપીમસાદ, રાં બાં સુમુખરામ નવનીધરામ. રાં સાં હરીસુખરામ માણિકરામ, રાં સાં મધુવચરામ ખલવચરામ. બાં બાં ખરજોરજી એદલજી મોદી, બાં બાં દોરમજી આદરજી પટેલ, મિં કાવસજી એદલજી મોદી, બાં સાં અરદેશર આદરજી પટેલ, રાં બાં કુશાણમુખરામ આદમા

રામ, દોકટર હોરમજી યેરામજી, રાં. ખાં. ડાહ્યાભાઈ હરજીવનદાસ,
ખાં. સાં. એદલેજી દોરાખજી તલાટી, રાં. સાં. તાપીદાસ દયારામ, રાં. સાં.
ડાહ્યાભાઈ મોતીરામ જગીરદાર, ખાં. સાં. દાદાભાઈ નરરાવનજી નાણાવટી,
રાં. સાં. રેવાશંકર ત્રીપુરાશંકર, રાં. સાં. છખીલારામ દોલતરામ, રાં. સાં.
આદમારાંકર ત્રીપુરાશંકર, મિં. હીરાલાલ નરોતમદાસ, રાં. ખાં. ખંડુભાઈ
ગુલાખભાઈ, રાં. સાં. કૃષ્ણલાલ ગોવીંદદાસ, મિં. ખરજોરજી. નરરાવનજી
વકીલ, રાં. સાં. ગણપતરામ ગવરીશંકર, મિં. ભાણુશંકર નારણશંકર, મિં.
મોતીનારાયણ ગવરીનારાયણ, રાં. સાં. ઘેલાભાઈ ઠાકોરદાસ, ખાં. ખાં. જાં
ગીરશાહ અરદેશર તાલેયારખાં, મિં. રણછોડદાસ પરભુદાસ વકીલ, મિં. મા
ણિકલાલ નેંદલાલ વકીલ, રાં. સાં. ગણપતરામ અનુપરામ મિં. ધાકજી ના
રાયણરાવ, મિં. જાંગીરજી પુછઆજી દલાલ, મિં. દેવીપ્રસાદ આદમારામ,
મિં. ગેપાલજી ગુલાખભાઈ, મિં. દોરાખજી દેમુલજી ગારફીયા, મિં. પાલ
નજી બેજનજી કોટવાલ, મિં. રસ્તમજી પુછઆજી દલાલ, મિં. નાનાભા
ઈ આદમારામ, મિં. રસ્તમજી ફકીરજી, મિં. એરચશાહ માણિકશા, મિં.
કેશખ, મિં. કાહાનદાસ મંછારામ, મિં. રણછોડદાસ જીવણદાસ (કોળી),
મિં. પારવતીશંકર દુરગાશંકર, મિં. ઉત્તમરામ ખુખચંદ, વગેરે.

સુરત મિરાન સ્કૂલને જૂલી નવી ન જોઈએ. તેમાંથી પણ કેટલાએક
જાણીતા ગ્રંથસ્થો દેખવણી લઈ નીકળ્યા છે. તેમાં ત્રણ મિં. યેરામજી મેર
વાનજી મલખારી, મિં. મ. એરશાહ પાલણજી કેદોખાદ વગેરે છે.

બીજી નિશાળો

એ સિવાય સુરતમાં આયરિશ મિરાનખાતાં તરફથી એક હાઈસ્કૂલ
તથા અંગ્રેજ સ્કૂલમાં ૫૭૩ છોકરાઓને ઈંગ્રેજી ભાષાની કેળવણી આપવામાં
આવે છે.

પારસીઓને માટે સને ૧૮૫૦માં સર જમશેદજી જીભાધ્યએ એક ઈંગ્રેજ નિશાળ ઊઘાડી છે. તે માટે જૂદું ફંદ હાલું, પણ તે યુગ્માધ્યાતે વપરાઈ ગયાથી તે સુરત પારસી ચેરિટી ફંદમાંથી આવે છે. એમાં મફત દુળવણી આપવામાં આવતી. હમણાં કેટલાએક પાસેથી ફી લેવામાં આવે છે. એમાં ૫ મા ઈંગ્રેજ ધોરણ લગી ભણાવવામાં આવે છે. એ નિશાળમાં ૧૫૨ છોકરાઓ ભણે છે..

ગ્યુનિસિપાલિટેએ સને ૧૮૯૦ના સાલથી છોડીઆને માટે એક ઈંગ્રેજ નિશાળ કાઢી છે. તેમાં ૧૧ છોડીઆ છે.

મિરાન ખાતાંએ જનના સ્કૂલ કાઢી છે. તેમાં ૨૦ છોડીઆ ભણે છે.

ગુજરાતી નિશાળોમાં ૧૬ ગ્યુનિસિપાલીટીની, ૪ મિરાનખાતાંની અને ૨ સર જમશેદજીની નિશાળો છે. તેમાં ૩૦૦૦ છોકરાઓ ભણે છે.

છોડીઆમાટે ગુજરાતી નિશાળ ૨ મિં પ્રેમચંદ રાયચંદની, ૮ મિરાન ખાતાંની અને ૩ સર જમશેદજીની છે. તેમાં ૬૦૦ છોડીઆ ભણે છે.

વર્તમાન પત્ર તથા છાપાખાનાં.

સુરતમાં વર્તમાન પત્ર પાંચ નીકળે છે. ગુજરાત મિત્ર, સુરત અખબાર (કેપલા બેને નામદાર સરકારે ગુજરાતનાં મુખ્ય પત્ર ગણ્યાં છે), દર્શી મિત્ર, સ્વર્ગ પ્રકાશ તથા ગુજરાત દર્પણ.

સુરતમાં છાપાખાનાં ૧૫ છે તેનાં નામ:—

મિરાન, પ્રભાકર, વિક્ટોરિયા, જોદાબક્ષ, સુરત અખબાર, નીત દરપણ, સુરત સિટિ સેન્ટરલ, સોદાગર, પોલીસ લાઇન્સ, અંબીકા, સરવે, મહેશીલે હસ્લામ, ન્યુ સોદાગર, ગુજરાત સ્ટાંડર્ડ, રાધાકેંગ સ્ટાર.

પહેલવહેલું છાપખાનું સુરતની સિટરરિ સોસાયટીએ સને ૧૮૫૦માં કાઢ્યું. તેને લગતો સામાત યુગ્માધ્યા ૩ ડગળા આવ્યા હતા. એ શીલા

છાપથી છાપવાનું ખાતું હતું.

મિશન તથા વિક્ટોરિયા છાપખાના મોટાં છે. વિક્ટોરિયામાંથી ગુજરાત મિત્ર નામનું પત્ર નીકળે છે.

બીજાં સરકારી ખાતાં.

સરકારી ખાતું અઠવાની ભાગલ બહાર લાઘનમાં છે, તેમાં ૧૦૦ થી ૫૦૦ માણસો રહે છે. કુલીઓને રાખવા માટે જલ છે તે ચીકની વાડી પાસે અઠવાના મોરચા આગળ છે. વલ દાવાડમાં પોસ્ટ ઓફિસ તથા ધનનેરની ઓફિસ છે બીજી પોસ્ટ ઓફિસ કણવીડમાં છે. બધેમાં તપાલનાં કામ ઊપરાંત લોદીની હુડીએ પૂરેલાં ઘાડવામાં આવે છે તથા સેવિંગ બેંક છે. પોલિસ લાઘન તથા તાર ઓફિસ અલાવાની વાડીમાં છે તથા રેલવે સ્ટેશન જિલ્લો દરવાજા બહાર ઘોબીવટે આવેલું છે.

પારેખ હુન્નરશાળા.

સુરતના લોકોને હુન્નરની કૃળવણી આપવાને સેઠ ખરસેદજી ફરફતજી પારેખે સરકારને રૂ ૪૬૫૦૦ આપી, એક હુન્નરશાળા કઢાવી છે. તેમાં આસ ૩૫૦ છોકરાઓ અંધાર, લુહાર, ફિટર વગેરેનાં કામ શીખે છે. એ ૩૦ના વખત ઊપરાંત દર વરસ રૂ ૨૦૦૦ સરકાર ખરચે છે. એ શાળા ટ્યુનિસિપાલિટી તરફથી ચલાવવામાં આવે છે, તેથી તે ખાતું બાકીના ખરચ પોતાની તરફથી ઉમેરે છે.

પુસ્તકશાળા.

પુસ્તકશાળા ૪ છે. જાણીતી અને મોટી પુસ્તકશાળા એં દરસ લાઇબ્રેરી છે. તેમાં મોટા માણસોએ મોટી રકમની બખરોશો આપેલી છે. એ ખાતું સને ૧૮૫૨માં ઉઘાડવામાં આવ્યું હતું. એ ખાતાને ટ્યુનિસિપાલિટી વરસે

* અરાધમી સહીના ચોક.

ખરના-દવાઈક.	લોહર.	લેખકન.	જેમ્સ હોપ.	સેમ્પ.
ફેબ્રુઆરી.	વિક્રમપ્રકાશ.	જોન ચિકિડ.	કેમ્પ ફે.	હનિવલ સીટન.

૩૩૦૦ની મદદ આપે છે. ખીછ પુસ્તકશાળા રૂસ્તમપુરા લાઇબ્રેરી છે. એ ખાતાને પણ પારસી ગ્રંથસ્થો તરફની સારી બખ્શોશો મહેલી છે. એ લાઇબ્રેરી સને ૧૮૬૭માં સ્થાપી છે. એને યુનિસિપાલિટિ વરસે ૩૧૨૦ ની મદદ આપે છે. નાનપુરા લાઇબ્રેરી સને ૧૮૬૮માં સ્થાપી છે, તેમાં યુનિસિપાલિટિ વરસે ૩૧૫૦ આપે છે. ચોથી પુસ્તકશાળા મહમદન લાઇબ્રેરી ને નામે ઓળખાય છે. તે ઝાંપા આગળ તરતની ઉંઝાડેલી છે. તેને પણ યુનિસિપાલિટિ વરસે ૩૧૨૦ ની મદદ આપે છે. પહેલાં ત્રણે ખાતાં સાર્વજનિક ખાતાં તરીકે નામદાર સરકારમાં નોંધાયેલાં છે, અને તે ત્રણે સરકાર તેમાં કીમતી પુસ્તકો ભેટ આપે છે.

કસરતશાળા.

હાઇસ્કૂલના હેદ માસ્ટર મિંડેનાને હાઇસ્કૂલના સંબંધમાં એક કસરતશાળા સને ૧૮૬૩માં ઉઘાડી. એ કસરતશાળા સુરતમાં પહેલી હતી. એ કસરતશાળા માટે ખાસ મકાન બંધાયું છે.

તાલીમખાનાં.

સુરતમાં નવાબના વખતમાં શરીરની કસરતને મોટું ઉત્તેજન મળતું હતું. નવાબ દર વરસ ઓછામાં ઓછા એક બે વાર “ અખાડા ” ભરતા; તાલીમખાનાના ઉસ્તાદોને તથા શરીરે બળવાન શાગેરદોને સેલાં, પાદછી, રોકડ વગેરે છતાંમો આપતા, તેથી દરેક તાલીમવાલા એક બીજાથી ચઢીઆ તા થવાની કાશો કરતા. એવાં તાલીમખાનાં રહેરમાં ૧૦-૧૨ હતાં. તેમાં અંગબજ વધારવા ઉપરાંત “ પટા ” ની રમતો સીખવવામાં આવતી. તેથી તે વખતના લોકો હાલના કરતાં શરીરે વધારે બળવાન હતા. પણ હરીફો સાથે કુસ્તી રમવાના અખાડાઓમાં મારામારીઓ થતી, તેમાં લોહી લુહાન થતાં તેથી એ ઉપયોગી ખાતાંપર લોકોનો અણગમો થઈ પડ્યાથી તે પડી ભાંગ્યાં.

મકરણ અરાઢમું.

પાણી.

સુરતમાં પાણી, કૂવા, નદી તથા ટાંકાનું વપરાય છે. કૂવાનું પાણી મોજી છે. શહેર ખાહાર ઘેડદોડ આગળ દેટલાંએક કૂવા છે, તેનું કતારગામની જાગળ બહારના કૂવાઓનું, જાળદુર્ગ કરી મજુરામાં કૂવો છે. તેનું અને ઉદ્ધના કૂવાનું પાણી મીઠું છે. નદીનું પાણી શહેર તથા નાનપુરાના જે લોદોનાં ઘરમાં પાણીનાં ટાંકાં નથી, તેવાઓ વાપરે છે. શહેરમાં ૪૨૫૮ ટાંકાં, ૪૦૦૦ કૂવા અને ૫ વાવ છે. તેમાં મીઠાં પાણીના ૩૯ કૂવા છે. ગોપીતળાવમાં સઘળા જમીનપર ખાગળના વ્યે છે. રાણીતળાવ એ માત્ર નામ છે. એ બે તળાવોની કરી નિશાણી જણાતી નથી. દેડતળાવડીની નિશાણી હજી નજરે દીઠામાં આ વે છે. મોટા કૂવાઓમાં આસરે ૮૦૦૦ ગયાલન પાણી રહે છે.

મકાનો.

સુરતમાં જે ભાગને શહેર કહે છે, તે અને પરાનાં મકાનોમાં થોડાંએક કદીમ છે. આગળા વખતનાં શહેર માંહેલાં મકાનો પાસે પાસે તથા આડાં અવળાં બાંધેલાં અને દેટલાંએક હારખંધ બાંધેલાં છે. પરાંમાં સઘળા મોલા હારખંધ પહેલા રસ્તા રાખીને બાંધેલા હતા. ઘરૂની પછવાડે મોટા મોટા વાડા, તેની પાછળ વરસાદના પાણી જવા માટે નાળ હતી. લગભગ દરેક મોલો બધિયાર હતા. કોઇને બે પાસે પોળ અને કોઇને એક પાસે પોળ

તથા ખીજે નાકે આડાં ઘર હતાં. તે પોળને કોટમાં જવા ભારે દરવાજા છે, તેવા ભારે દરવાજા હતા. તે રાતરે ખંધ કરવામાં આવતા, તથા ઘાડ પડતી તે વખતે રક્ષણુ કર્તા થઈ પડતા. ઘરમાં એક અથવા એકનીએ ખીજું એ વાં ભોંયરાં હતાં, તે એવીરીતે જનાવેલાં કે કાઢીને ખખર પડે નહીં. પરી. આત્મારામ ભુખાણદારના મકાનાને ફરતો કોટ હતો, અને તે કોટમાં બે તરફ દરવાજા મુકેલા તથા વચમાં ઘર હતાં. એ કોટને ક્ષીધે એ ભાગને આ ને પાણુ કોટવાળી. રોહરીને નામે ઓળખવામાં આવે છે. કેટલાંએક મકાનો ની દેવાસમાં ઉભાં, આઠાં તેડાં કાણાં રાખેલાં હતાં કે જેથી લૂંટારાઓને ઘ રમાંથી ખંદુક અથવા તીર મારી શકાય. એવું મકાન રોહરીમાં હાલમાં નથી, પણ રોહર ખાહેર છઆવ, બુડીઆ, ઉત્રા, વગેરે ગામોમાં હું તેવા મકાનો દીઠામાં આવે છે.

મોટાં મકાનો ઘણાંખરાં સને ૧૭૮૨નાં “દટન” વખતે પડી ગયાં. તે વખતે મુગલ, આરબ, અરમીનિયન, દુરકી તથા પારસી લોકોની મોટી મોટી હવેલાંઓ હતી તેમની ઘણીએક પડી ગઈ. હાલનાં કેટલાંએક મોટાં મકાનો વ્યારપછીનાં અને કેટલાંક વ્યાર અગાઉનાં છે.

આગળા વખતમાં માત્ર મહમદન લોકોનાં મકાનો મોટાં અને કિમ તી હતાં. થોડાંએક પારસીઓના તેવાં હતાં. સને ૧૭૫૯થી રોહરમાં નવાં નવાં અને મોટાં મોટાં મકાનો ખંભાવા માંડયા. તે સઘળાં જુની તરેહનાં નકરીદાર પાણુ ઘણાં મજબુત હતાં. ધીમે ધીમે મુખાબના જેવાં મકાનો થતાં જાય છે. જોવાલાયક મકાનો ઝાંપાની વહેરવાડમાં, માછલીપીઠમાં, અને નદી ને કીનારે આવેલાં છે. નવાખનો મહેલ, ખક્કીનો મહેલ વગેરે કેટલીક કદીમ હમારતો જોવા લાયક છે. સરઆતમાં ઘર ખાંધવામાં કામઠાં ટોંનાં, વ્યાર પછી લક્ષ્ઠ, વ્યાર પછી છો ઈંટ અને હવે ધીમે ધીમે પરચરનાં મકાનો ખાંધવાનો શોક વધ્યો છે. હાલમાં ૨૦૧૧૮ મકાનો છે.

મેળા.

શુરતમાં દરેક શહેર કરતાં લોકો વધારે શહેલાણી છે તથા મેળા વધારે ભરાય છે. એ ખતાવે છે કે આગળ એકવાર એ શહેર આખા હાલતમાં હતું. લોકો વાર તહેવારે સારાં વસ્ત્ર પહેરો, ગાડી ધોડે ખેતી મેળા જોવા હજીબી નીકળે છે. આગલા વખતમાં તવંગર લોકોને ત્યાં સુંઝ્યાબુંધ ઘોડા, ગાડી, પાલખીઓ વગેરે રહેતાં. તે ગાડી ઘોડા તથા પાલખીઓમાં તેઓ ખેતી જા જોવા નીકળતા. તેઓના ઘોડા ગાડી વગેરે હારખંધ સાથે નીકળતાં તેને રસાલાને તામે આળખતા. નવાખનો, બક્ષીના, આદમરામ ભુખણનો, ભણ સાળીનો, નગરસેઠનો, મીઠારામ દેવાનનો, ભાવનગરીનો, વખારીઆનો, એ ટીનો, પારખનો, મુલ્લાનો વગેરે રસાળા સુંદર ઘોડા તથા બળદોનો સોનેરી રૂપેરી સાજનાં ઘરેણાં ઘાલી, સુંદર ગાડીઓમાં અથવા છુટા સવારીના ઘોડાઓ ઉપર લોકો મેલામાં નીકળતા. એ મેળા જોવાને લોકોની ભારે ભીડ થતી. લોકો વાડીવંતરે ખાવા પીવા જતા. હરેક જતની મીઠાઈ તથા ખાવાની વસ્તુઓની સોંકડો દુકાનો મંડાતી, અને દરેક મેળા વખતે ભારે ઉડલપાઠલ ચાલતી. આજે પણ જોવાલાયક મેળા કેટલાએક ભરાય છે. કિલ્લા આગળ બજેવનો તથા ખરાહનપુરી ભાગજો ગોકળઆઠેમનો મેળો જોવા લાયક છે. એ સિવાય દીવાસો, શ્રાવણ મહીનાના સોમવાર, દસેરા તથા દીવાળીના મેળા ભરાય છે. માગશર મહીનાના મેળા ટુટી ગયા છે. છડીના મેળો જે હલાલખોર તથા ઢંડ લોકોને ઘણો ખાશે છે, તેમાં પણ હજારો લોકો સામેલ થાય છે. સંક્રાંતીના તહેવાર પર કનકવા ઉડાવવાની ભારે રમત ગમત ચાલે છે. તે દિવસો પર ઘેરઘેર લોકો કનકવા ઉડાવે છે, અને તેમાં “માજ” નામની ધારવાળી દોરી જોડી કનકવા લડાવે છે, ખાને એક બીજાના કાપે છે, એ શોક દીન પર દીન વધતો જાય છે, અને તે પાછળ દર વરસ આશરે ૩૦૦૦૦

રૂપીઆ ખરચાય છે.

દસેરા પછી દશ દહાડા વળી હિંદુ અબસાઓ મોલાઓમાં દીવા ચૂકી અથવા ઘરના માળપર એકઠી મળીને ગરબા ગાય છે તેથી એ દિવસો ગરબાના કહેવાય છે. એ દિવસોપર ચંદ્ર પૂર પ્રકારો છે, અને તેથી ચાંદરણામાં આખી રાત ગરબા સાંભળવાને નાના મોટા, શહેર તથા પરાંઓમાં ચાલતા અથવા ગાડી ઘોડે નીકળી પડે છે. શહેર કરતાં પરાંઓમાં ગરબા રસ્તા પર ગાવાના ચાલ વિશેષ છે, અને તે ઠંકાણે ગરબા ગાવાને મળેલી ખુબસુરત, જવાન, સુંદર પોશાક તથા કિમતી ઘરણા પહેરી નીકળેલી સ્ત્રીઓનાં કુડાળાંની આસપાસ ગરબા સાંભળવાના શોકીન મરદો હજારો એકઠા મળે છે.

નાણાવટમાં શ્રીનાથની સ્થાપના રોઠ પરજદારા પરશોતમદાસે કરી છે, અને એક સાઈ મંદીર બંધાવ્યું છે, એ ઠંકાણે દર વરસ જત્રા ભરાય છે.

વરસમાં બે વાર ઇંદને દહાડે ઇંદની સવારીનો અને મહોરમને દહાડે તાપ્તુતના ભારે મેલો ભરાય છે. દર વરસ તાલીઆ ઘણા મોટાં અને સુંદર ભારે કીમતના બનાવવામાં આવે છે, તે જોવાને સુરત તથા આસપાસના ગામોના લોકોના ભારે જમાવ થાય છે.

સુરતના લોકોની ઝાહોઝલાલી.

સુરતની જોકે પડતી દશા આવી છે, અને પડતી દશામાં આવેલા માણસ અથવા કુટુંબની આગલી ઝાહોઝલાલીની વાતો જેમ ફેટલાક ને પસંદ પડે નહીં, તેમ પડતી હાલતમાં આવેલાં શહેરની આગલી ઝાહોઝલાલીની વાતો નાપસંદ કરનારા કદાચ નીકળે, તોપણ વાસ્તવિક રીતે જે તાં, હીયાં તે તદ્દન દોરે ચૂકવી વાજળી નથી. મહમદન, પારસી, હિંદુ વગેરે કોમોમાં ઘણાએક કુટુંબો ખુબી હાલત ભોગવી ગયાં છે. તેમાં મોટા મોટા સેપારીઓ, સોદાગરો, લક્ષાપતી થઈ ગયા છે, તે દરેક કુટુંબનું છુટું છુટું વર્ણન

કરતું, જે મુશ્કેલ કામ છે. તોપણ ક્યાં ક્યાં કુટુંબો ચાલુ ઓગણીશમી સદીમાં પોતાના વેપાર બંધાને, સરકારી દરજ્જાને કે સંસારી અખતવારને લીધે જાણીતાં તથા સારી હાલતમાં હતાં, તેનાં નામ નાધી રાખવાં થઈ છે. તે માનાં કોઈ બસે ચારસે વરસથી, તો કોઈ પચાસ સો વરસથી ચઢતી હાલતમાં આવેલાં હશે અને કદાચ કોઈ આમ ઉગીને આમ આથમી ગયાં હશે. નીચે નામ આપ્યાં છે, તે કોઈ નિષ્ક્રમથી આપ્યાં નથી. કોઈ ક્ષીમ કુટુંબનું નીચે અને કોઈ પાંચ-પચીસ વરસથી જાણીતાં થયેલાંનું ઉપર આપ્યું હશે.

ઓગણીશમી સદીમાં જાણીતાં કુટુંબો.

નવાખ, બક્ષી, કાઢી, સંઘવઃ એદરસ, રોખ, અખદુલાબેગ, અખદુલગની, પટાણી, કંઠા વાળા; મુલાં, હેદરઅલી કાસમજી, મુછાળા, નવલખી, બુમલાવાળા, પાઠરીઆ, મીરભાઈ મુસાભાઈ, સન્નઉદ્દીન, ગુરદીન રજબઅલી ખસરખવાળા, રાફઅલી ચીખા, અખદુલઅલી તર્કપખઅલી શીઆમવાળા, થીઆ, ઇભરાહીમ અખદુલ ખયુમ ચીપગર.

ઝોદીજી(ઘવર), શેઠવાળા, બહેરેમનખાન, તાલેચારખાન, પારેખ, હીરપારેખ, વખારીઆ, એંટી, ભાવનગરી, આલપાઘવાળા, માંડીદલાલ, હોડીવાળા, કુરબવાળા, ફડવાળા, વડીલવાળા, સાહેર, નરીમાન, કેએસરીવાળા, ફેઝર, ઘડીઆલી, ભમગરા, સગુ, કાટપીટીઆ, લાકડાંવાળા, પોસવાળા, ઢાકટર, હંડીમજી, લોઠાંવાળા, ચીનાઈ, દસ્તુર, પટેલ, મારફતીઆ, મહેતા, મલખારીના, કોખલા, કિલાવાળા, દોટીવાળા, દલાલ, રવાળા, રાંદેરીઆ, વાડીઆ, સુખીઆ, લાહેવાલા, હોઈ, કોડખાઉ, જોશી; અકુગર, ભીમરીગર, ખાનસાહેબ, ખસુખાંજી, સખાવાલા, શેસવાલા, સુનાવાલા, પોવાલા, કાલાપેસી, કસકા, લાલકાકા, ઘેયારા, કેકોખાદના, પટેલ, ઝાપ, તમના, ઝોદી, અડગરા, લાહેર, જાહ; અંધી, ઢાકટર, હાથીખાનાવાલા, લાહેર, મારફતીઆ; રેતાડીઆ, બઃ

સા, ખાન, દેવાન, દેસાઈ, દુમસીઆ, પેદ, વાણીઆ, ગોરવાલા, ગોભાણ, દ
સાલ, દસ્તુર, સોહસાદાજી, તલાટી, સેઠ, પટેલ વગેરે.

આતમારામ ભુખણ (મુંબઈમાં કાકાપારખ કહે છે), નગરસેઠ,
વરજદારા વીઠલદારા, ભણસાસી, ફુલાચંદ, ત્રવાડી, રામદારા મામા, કળા
શીપત, સ્થોર, વેરાગી, ચીનીવાલા, પોપા, તાસુવાલા, ચક્રવાલા, સીતવાલા,
ભારતીઆ, સોઠ્યાજીવાલા, દીવાનજી, મોઢારામ દીવાન દેશાઈ, મહેતા, નીલ
કંઠ, મુનશી, ગોખાલ રતનજી, સાસા સુનીસાલ, મથુરાં પારેખ, માલવીવાલા
જીદેચંદ ઇચાચંદ, નેમા વાંદા, તાપીદારા વરજદારા, દસાલ, દીપુટી, જદજદ,
હોમતરામ મયારામ, હરીભક્તીવાલા, લાલકીસનવાલા, ન્હાલચંદ કાકા,
ખાંડવાળા વગેરે. ૭

પારસીઓનાં જાણીતાં કુટુંબોની હકીકત પારસી પ્રકાશ નામના પાર
સીઓની તવારીખનાં પુસ્તકમાં આવેલી છે, તે પુસ્તકમાં કદીમ કુટુંબનાં ના
મો આવેલાં છે, તે આપ્યાં ઉપરાંત ફેટલાંક નામો હિયાં ઉમેર્યાં છે.

પારસી પ્રકાશનો પહેલો ભાગ જોતાં માલમ પડશે કે કયાં કુટુંબો કદી
મ છે, અને કયાં આ સદીનાં અથવા નવાં છે.

જાણીતા લક્ષાપતિઓ.

આ શહેરમાં લક્ષાપતિઓ ઘણા થઈ ગયા છે, તેઓમાના ફેટલાંચેકના
કુટુંબો પિરો આગળ આવી ગયું છે. લક્ષાપતિઓમાં ત્રણ નવાખ, બક્ષી,
કાઝી વગેરેના કુટુંબ અને સોદાગર લોકો વિશે આગળ કહેવામાં આવ્યું
છે. તે ઉપરાંત પારસી, હિંદુ, વહોરા વગેરે કોમોમાં પણ ઘણાંચેક લક્ષાપતિ
થઈ ગયા છે. અને તેમાના ઘણાખરા હજી સારી હાલતમાં છે. ફેટલાંક કુટું
બોએ આ સદીમાં લક્ષાપતિની ટીપમાં વધારો કર્યો છે. લક્ષાપતિ તરીકે જ
ણાચલાં કુટુંબોમાં જે જોવામાં આવે છે, તે આતમારામ ભુખણ, ભણસા

લી, સ્ટોરવાળા, નેમાવાંઘવાળા, સોંઘાજીવાળા, પોપાવાળા, કળારીપત, વરજ
દારા વીંસદારા, મથુરાં પારેખ, રામદારામામા, પેઢીવાલા, ડાહ્યાભાઇ વકીલના,
નાનાભાઇ હરીદારા, કહાનદારા મંછારીમ, નંદરાંકર તુલજરાંકર, હીમત
રામ મીયારામ, મુકુંદરાય મણીરાય, મીઠારામ દેવાન, મનસુખલાલ મુગટલા
લા, તાપીદારા વરજદારા, મોતીરામ ભગુભાઇ, ઘેલાભાઇ હરીદારા, વગેરે.

વખારીઆ, પારેખ, મોદી, આલપાઘવાળા તાલેયારખાં, ઝિંટી, ભાવન
ગરી, હીરપારેખ, સોંઘાળા, વકીલ, માંડીદલાલ, ખાંડાં બાંડાંકર ડોસાભાઇ
પેસ્તનજી, રોઠ બેરામજી પેસ્તનજી દાકર, વાડીઆ, રોસવાળા, ખશુખાંજીવાળા,
સીયામવાળા, હેદરઅલી કાસમજીવાળા, અસરઘવાળા મુછાવાળા, વગેરે.

પરી.૦ આત્મારામ ભુખણ.

પરી. આત્મારામ ભુખણ એક મોટા શાહુકાર તથા લાખો રૂંના
ઘણી હતા. તેમની ૯ શહેરોમાં પેઢી હતી, અને હિંદુસ્તાન, યુરોપ તથા
ખીજ મુલકોમાં ૫૦૦ ઠેકાણે આડત હતી. મુંબઈમાં એ પેઢીને કાકાપારેખની
પેઢીને નામે આલખવી શરૂ કરી હતી. તેઓ મોટા મોટા નવાબો તથા રાજા
ઓના શાહુકાર હતા. ગાયકવાડ સરકાર, પેશ્વા વગેરેને નાણું ધીરતા. છેલ્લા
પેશ્વા ખાજીરાવે ૫ લાખ રૂપીઆ એ પેઢીમાં અનામત ચક્રયા હતા, તે ઈંગ્લેન્ડ
સરકારે તેને હરાવ્યા પછી પેશ્વાના લેણાના પોતે માલેક છે, એવું જાહેર ક
રેથી. તે રૂ ૫૦૦૦૦૦ સુરત ખાતે કંપનિ સરકારને હવાલે કરયા હતા. તેના
ખાલામાં સરકારે તેમને સરદારના ખિતાબ આપવા માંગ્યો હતો, તે ઉપકાર
સહીત ના પાડવામાં આવ્યો હતો. એ પેઢીની આંટ એવી સારી હતી કે આ
ત્મારામ ભુખણની હુંડીના રૂપીઆ ઝાડ પણ આપે, એવી કહેવત થઇ પડી
હતી. “ મહોં હલામણી કબુલત ” એ કહેવત પણ એજ પેઢીની સારી શાખને
લીધે પડી હતી. તેમને ગાયકવાડ સરકારે શાકણા નામે ગામ આપ્યું હતું. અને

પેથા તથા ગાયકવાડે પાલખી તથા મસાલનો હુક આપ્યો હતો. તેમનાં ઘર તથા પેઢીની આસપાસ ફરતો ઢોટ બાંધી લીધેલો હતો, તથા ઘરમાં ધન દાટવાને બેવડાં તેવડાં ભોંયરાં હતાં, તેથી મરાઠાઓની લૂંટો વખતે તે લૂંટાતું બચી ગયું હતું. વડોદરા રેલવે કંપનીના તે શરાફ હતા, અને તેમની પાસે આંગળીઆઓનું ગોચા એક લચ્છર રહેતું, તે આંગળીઆઓ સાથે જ્યારે નોં ઇએ અને જ્યાં નોં ઇએ ત્યાં લાખો રૂપીઆ તેઓ સુરતથી પહેંચાડી આપતા હતા. તેમની ગામું ગામ ઇસ્કેટો હતી, અને સુરતખાતે તેઓ પાસે ૨૪ ઘોડા, ૫૦ બળદો, તેટલીજ ગાડી તથા પાલખીઓ રહેતી. તેમણે ફેટલાએક કૃપા બાંધાવ્યા છે. તેઓ બ્રાહ્મણોને વરસમાં બે વાર ભંડારા ખવાડતા હતા, સુડતાળી કાળવખતે તેઓ ૨૦૦—૫૦૦ લગી સાડુ દરરોજ વહેંચતા. દરેક ભાંડુમાં આ કેટલા રૂપીઆ છુપો ચકતા, અને તે ગુપ્ત ઘાન ગાડીમાં બેસી ફરવા નીકળી જતે આપતા. મંછુભાઇના-આવગારામ ભુખાણના દીકરો એવી કહેવત છે. તે કહેવત એ કુટુંબપરથી પડેલી હતી. પરી• આવગારામ ભુખાણના પીતા ભુખાણદાસ વનમાલીદાસ સત્તરમી સદીની સરચાતમાં અમદાવાદથી સુરત આવ્યા હતા. આવગારામ-દયારામ-જગજીવનદાસ-ગણિદાસ—પુરૂષોત્તમદાસ અને હમણાં તેમના બે પુત્ર ગુલાબદાસ તથા કમ્લનદાસ છે. સને ૧૮૩૭ની મોટી આગમાં તેમની દાલત તથા દકતર પેઢીમાંથી ખસેડી એક મુનીમને ત્યાં લઇ ગયા, ત્યાં તે સઘળું બળી ગયું છે. એ પેઢીના આગળા મુનીમો ફેટલાએક હાલ લક્ષાપતિ છે.

ખાં ખાં અરદેસર ધંજીશાહ.

અરદેશર ધંજીશાહ, ધંજીશાહ બરજોરજી બહેરેમંદ ખાનના બીજા પુત્ર હતા. સુરતમાં ધંજીશાહ મંજીશાહ નામના મોટા વેપારી હતા, તેમના નખીરા શોરાખશાહે બ્રિટિશ સરકારની બેરખાહીથી નોકરી બજાવી હતી, તથા લેમને

દિલ્હીના પાદશાહે નેકશાએતખાંના ખિતાબ તથા કેટલીક જગીર આપી હતી. એ નેકશાએતખાંના છોકરા બરખોરજને બહેરમંદખાંના અને નાના છોકરા પેસ્તનજને તાલેયારખાંના ખિતાબ તેજ પાદશાહે આપ્યો હતો. એ બહેરમંદખાંનાનાં ઊંઠા ધંજીશાહ હતા. તેમને નેટિવ એજન્ટનાં આદેશો મળ્યા હતા અને તે આદેશોની સેવા બજાવવા જતાં ઊંઠાનામાં અબદુલ રહેમાન નામના ઝંતુની મુસલમાનના લશ્કરે કાપીને કંકડે કંકડા કરી નાખ્યા હતા. ધંજીશાહને એ પુત્ર હતા. વડા ફીરોજશાહ તથા નાના અરદેશર. અરદેશર સને ૧૭૯૭માં જન્મ્યા હતા.

ધંજીશાહ મારથા ગયા ને વખતે અરદેશરની ઉંમર ૧૩ વર્ષની હતી. તેમની દુર્ગવણી માટે જદજ મિઠો કોએ મહેનત લાવી હતી. અરદેશર બચ પાણથી કઢાવર, ખુબસુરત ચહેરાના, જીની આંખ, લાંબા નાક તથા સીતલાના ડાગવાળા અને દેખાવમાં બહાદુર હતા. અરદેશરને પ્રથમ પરાની ફાટવાલી મલી. તેમાં ઉલટથી મહેનત કરેથી વધતાં વધતાં રાહેરના ફાટવાલ, સદર અમીન તથા નેટિવ એજન્ટના ત્રણે દરજ્જા સામટા મળ્યા. તે આદેશ ભારે ખેંચખાહીથી ચલાવ્યા. તે બજાવવામાં પગાર રૂ ૧૦૦૦ના અને ખર્ચ તેથી એકગણિ તેથી તેમણે કરજ કરીને ખર્ચ પુરો કર્યો. એ કરજ જાણ લાખ રૂ ૩૦ હતું. એજ ખતાવે છે કે અરદેશરમાં પ્રમાણીકપણું તથા નીમકહલાલી એ સુખ્ય ગુણો હતા. અરદેશરને નામદાર સરકારે નીમકહલાલી ભરેલી નોકરીના બદલામાં જૂદી જૂદી વખતે ખિલાત તથા સરપાવ આપ્યા તથા ખાન બહાદુરના ખિતાબ આપ્યો હતો. તેમને સોનાનો ચાંદ તથા ભેસતા ન, સોનારી, અમખાડા અને ઊંચીયાચ ગામો ધનામમાં આપ્યાં હતાં. એ ઉપરાંત મરનારે પોતે જગીરો વેચાતી લઈ કેટલાએક ગામો વસાવ્યાં હતાં. તેમને પ્રજા તરફથી માનવત્ર આપવામાં આવ્યું હતું, અને દિલ્હીના પાદશાહના એક નખીરાએ એકતલવાર ધનામમાં આપી હતી.

અરદેશરે નોકરી પણ તેવીજ કરી હતી. તેણે ગરાસીઆ તથા લંઠારાએ

ને પકડીને ફાંસીની તથા ખીજી સીબો કસાવી તેઓની જડ કાઢી હતી. તેથી તે કુટલીએકતાર ગરાસીઆઓને હાથે માર્યા જતા ખચ્યા હતા. ચોર, કચારા તથા જીવનમગારોના નાશ કરવા હતા. શહેરમાં પોલીસના બંદે ખસત ઉપરાંત શહેર સુધરાઈમાં પણ મહેનત કરી હતી. તે વખતે કાયદો હમણાના જેવો ન હોવાથી શહેરમાં ગોંચા તે પોતેજ વડો હતો. મોઢવારી વખત દલા લોને પકડાવી મંગાવી તેઓપર આંકારા રાખતો. શહેરમાં આખી રાત જીંદે જીંદે વેશે ફરતો, અને તેથી પોલીસ જાગૃત રહેતી. મહોલે મહોલે દોડીઆ આ રાખી, તેમને જાગૃત રાખતો. તેઓ આખી રાત જાગી દોડ દોડતા, અને ખાર વાગે તથા બે વાગે મોઢલે મોઢલે દોડ વગાડી લોકોને ખબર આપતા.

રાતના પોતે નીકળે તે ઉપરાંત પોલીસની ટુકડીઓ જીંદલે જીંદલે ફરતી રહેતી, તેને “રોન” કહેતા. એ રોન આખી રાત ફરતી. કોટ ઉપરથી લંટારા આ ચઢી આવતા તેટલા માટે આખા કોટપર કકડે કકડે પહેરા રાખ્યા હતા. આ વા બંદોખસતથી સુરતમાં જનમાલની સલામતી વધી, અને કહેવત થઈ પડી કે, અરદેશરના બંદોખસતથી ચોરની જડ ગાઈ છે, તથા લોકો રાતરે ઊંઘાડે ખાર શિલ્લતા થયા છે. એટલામાં મિંઠ લખર્દ નામના જદજ આંબો તેના વખતમાં નોકરીના પાછલા ભાગમાં તેમના ઉપર જીલમ કરવાનું તોહમત થક વામાં આવ્યું. તે ખાખદ તેમને સરખેંદ કર્યા, અને મુકરદમાના ખચાવમાં ભારે ખરચ થયો. આખરે તેમનાપરનું તોહમત સાબિત થયું નહીં. અને ઈ જત સાથે પાછી નોકરી મળી. પણ તે આંબો ઝાઝા દહાડા ભોગવ્યો નહીં. તેમની કીર્તિની અદેખાઈ કરનારા વધી ગયા અને તેથી નોકરી થકી દીધી. ખાં ખાં અરદેસર સને ૧૮૫૬માં મરણ પામ્યા. મરનારને જાગીરશાહ નામે એક પુરો છોકરો હતો, તે સને ૧૮૫૬માં ૨૩ વરસની ઉંમરે મરણ પામ્યો.

‘ખાન સાહેબ ફીરોજશાહ ધંજીશાહ.

ખાન સાહ ફીરોજશાહ, ધંજીશાહ ખરબોરજીના વડા દીકરા હતા. તેમણે મિન્ત્રીપાલ સુદર અમીન તથા નેટિય એજન્ટના આદેશો નીમકડલાલીથી ખજાણાથી નામદાર સરકારે તેમને ઊંધેર, વેસારવા, ભાણેદમ્મ, ગેજ, ખુરવે લ નામના ગામો ધનામમાં આપ્યાં હતાં.

માંદવીના રાજ્યે કમલાપોર ગામ અને વાંસદાના રાજ્યે વાંદરવેલા ગામ ધનામમાં આપ્યા હતાં. તે ઉપરાંત નામદાર સરકારે તેમને ખેલાત ત થા શાલ આપી હતી.

ફીરોજશાહ, અરદેશર કરતાં એકમમાં ચઢીઆતા હતા. તેમની શોધકબુદ્ધિ ઘણી સારી હતી. નવી નવી શોધો-નવા નવા અખતરા કરવામાં પોતાની દેલતનો ભોગ આપ્યો. વેલાતી હજીથી જગીન ખેડી હતી. ચંત્રથી દાસ કાપ વાનાં, ખજુરીના નીરાની અને જુવારના સાંઠાના રસમાંથી ખાંડ બનાવવાનાં વગેરે કારખાનાં કાઢ્યાં હતાં. મરનાર સાલેસા, બુદ્ધિમાન અને ઠંલ હતા. મરનારને પેટે એકે ફરજાંદ નહોતું. તેથી તેમની મીલકતનો વારસો તેમના ભાઈ ખાન ખાન અરદેશરને હાથ ગયો.

જાત મહેનતથી વધેલા ગ્રહસ્થો.

કરનો આસમાન એક કુટુંબને હમેશાં તવંગર અથવા હમેશાં ગરીબ રાખેલો નથી. તવંગરો ગરીબ થઈ ગયલા-ગરીબીમાંથી તવંગર થયેલા ઘણા હોય છે. પણ ગરીબીમાંથી તવંગર થવું એ કાંઈ જવું તેવું કામ નથી.

જાત મહેનતથી મકારી નીકળેલા સુરતમાં ઘણાએક છે. તેઓ એકમ ભણીને સદગુણને મારગે આલ્યાથી વધ્યા છે મુંબઈ હાઈકોર્ટના મરફુમ જજ

મિં નહાનાભાઈ હરીદાશ ગરીબ માખાપને પેટે જનમ્યા હતા. તેમણે બચપણમાં મોટી મુશ્કેલી વેઠી હતી. મિં નાનાભાઈએ વકીલનો ધંધો એવા પ્રમાણિકપણથી ચલાવ્યો કે તેમને નામદાર સરકારે ખુશ થઈ હાઈકોર્ટના જજ બનાવ્યા હતા. પોતાના કીસ્મતના ઘડનારો ગાંહેલા તેઓ એક હતા અને મરણ પામ્યા વ્યારે મોટી આગરૂ તથા ભારે દોલત મૂકી ગયા હતા. ૨૦ બાં જંગલનદારા ખુશાલદારા પણ પોતાની જાત મહેનતથી વધેલા આગરૂદાર અને સરકારના એક ભારે નીમકહલાલે ગોકર છે. તેમને નામદાર સરકારે રાવ બહાદુરના ગાન ભરેલો ખેતાબ આપ્યો છે. ૫૦ બાં દોકટર દેશાભાઈ પેસ્તનજી પણ ગરીબ માખાપને પેટે જનમ્યા હતા. વિદ્યા એ લવવામાં ખાંત તમા ઉલટ રાખ્યાથી તેઓ દોકટર થયા. પોતાની કુતીકરીનાં દરમ્યાનમાં તેમણે સરકાર તથા પ્રજાની ભારે સેવા બજાવેથી નામદાર સરકારે તેમને ખાંત બહાદુરના માન ભરેલો ખેતાબ આપ્યો. એવા ફેટલાએક અહસ્થો જા. મહેતાથી રહેરના આગેવાન અહસ્થોના દરમ્યાને લોગવે છે. ૫૦ બાં કુવરજી કાવસજી, ૨૦ બાં નંદરાંકર તુલજશંકર, મિં કહા નદારા મંછારામ, મિં તાપીદારા વરજદારા, પ્રખ્યાત આલપાધવાળાના કુટુંબના મિં કેપુશયે હોરમજી આલપાધવાલા, સોઠ ખેરામજી પેસ્તનજી દોકટર વગેરેએ જાત મહેનતથી પોતાનાં કુટુંબને નામાંકિત બનાવ્યાં છે. જાત મહેનત સાથે સહસ્રની મોટી અગત છે. જાત મહેનત, નીમકહલાલી અને પ્રમાણિત પણા ઉપરાંત હિંદુ અહસ્થોમાના ફેટલાએક અહસ્થો સહાસથી વધ્યા છે. ઈંગ્લાંદની પ્રસારી કરવી, એ ધર્મવિરુદ્ધ ગાણાતું હતું. એ ખોટી છીટને લીધે એ આખી કામને નુકસાન હતું તે કારે મુકી, ફેટલાક અહસ્થો એલમને માટે ઈંગ્લાંદ જઈ આવ્યા છે. તેઓમાં ૨૦ બાં મહીપતરામ રૂપરામ ની લકંઠ મોખરે નીકળ્યા છે. તેમણે દેરાતું ભડું કરવા જતાં ઘણું સોસ્યું છે. નામદાર સરકારે તેમને રાવ બહાદુરના ખેતાબ ઉપરાંત કેપેનિયન આર્થિ ઈન્દયન એગ્રાયરના નામાંકિત ખેતાબ આપ્યો છે.

વિદ્યાના બળથી વધેલા ગ્રહસ્થોમાં ખાન બહાદુર બરજોરજી એદલજી ખાન બહાદુર બમનજી એદલજી, ખાન બહાદુર એદલજી મંજીભાઈ, ખાન સાહેબ કુખશરો એદલજી વગેરેને પ્રધાન. એ સઘળા સુરતના જાણીતા મોદી કુટુંબના નખીરાઓ છે. એ કુટુંબ આગલા વખતમાં પાંચ રીઝાની સંસારી તથા ધર્મ સંબંધી તકરારોના ફેસલા કરવાની સત્તા ધરાવતું હતું. બ્રિટિશ નાજ થયા પછી બ્રિટિશ સરકારે પણ જ્યાં સુધી કાઠી તથા નર્ગરસેઠની સત્તા ચલાવવા દીધી ત્યાં સુધી, એ સત્તા વાપરવા દીધી હતી. તેમના વડાને સુરતના વડાએ તથા નામદાર ગવર્નર હરેક વખતે શાલ તથા ખીલાતો આપી હતી. તેમણે બ્રિટિશ સરકારની વફાદારી ભરેલી સેવુ બજાવેલી, તેના બદલા તરીકે તેમને સરકારે ૩૫૦૦ બીધાં જમીન આપી છે, તથા હાલના મોદીજીને ખાન બહાદુરના ખિતાબ આપ્યો છે. સરકારી કાગળ પત્રમાં નામદાર સરકાર તેમને “ખાન બહાદુર રસ્તમજી ખરોદજી મોદી, દાવર,” એ પ્રમાણે લખે છે.

મહમદન કોમમાં વિદ્યાના બળથી ફેટલાએક ગ્રહસ્થો વધ્યા છે. મીર ગુલામખાખાખાન જાણીતાં કાઠી કુટુંબના નખીરા છે. એ કુટુંબના વડા લાંબી મુદત થયાં મહમદન કોમના સંસારી તથા ધર્મ સંબંધી ન્યાય કરવાની સત્તા ધરાવતા હતા. તે અખત્યાર સરકારે લઈ લીધો છે. તોપણ મીર ગુલામખાખાખાન પોતાની ખાહોશીથી પોતાના અમીરી દરજ્જાને જ્યાં આપે છે. આરબ સોદાગરોમાં એકને પાદશાહ શાહજહાંએ ઉમેદનુલ-તુજાર નો ખિતાબ આપેલો, તે કુટુંબના ગ્રહસ્થો ખાં સાં રોખ બહાદુર બખ્શુમીઆ તથા મીં નતુમીઆ બખ્શુમીઆ છે. જેમ આ બંધે ગ્રહસ્થો એલમને લીધે પ્રખ્યાતીમાં આવ્યા છે, તેમ તેઓના પુત્રરોજો પણ સુરત જીલ્લાના કમિશનર, મુન્શરફ, વગેરેના આદ્લા ભોગવી ગયા છે. એ કુટુંબને અમદાવાદના પાદશાહ મહમદ બેગડાએ એક ખિતાબ આપ્યો હતો, અને તેઓ પાદશાહ શાહજહાંના વખતથી પાલખીનશીન હતા.

સુરતના વતનીઓ પૂર્વ મહાદ્વિપના દરેક ભાગમાં વેપાર ધંધાને માટે ફરી વળ્યા છે. વહોરા જોમ એ જાળનમાં સૌથી આગેવાન છે. તેઓથી ઉતરતા પારસી છે. ઉટલાક હિંદુઓપણ દેશાવર જાય છે. તેઓ ઝિશિયા, યુરોપ તથા આફ્રિકાના દરેક ભાગમાં ચાંને ટાપુઓમાં વેપાર કરતા જાવામાં આવે છે. તેઓ નાગાસાકી, ઝાસટરેલિયા, મોરીસ, મોઝાંબીક, દેંગ્લાંદ, ચીન ઉપરાંત આફ્રિકામાં નેટલ તથા ત્રાનસવાલ સુધી ગયા છે.

ઓગણીસમી સદીના અમલદારો, વકીલ, દાક્ટર વગેરે.

જદનો—મેથડ એ. રામસે, નાઝનિયલ ડો, એસ. બાર્ક્લી, ટી. એમ. કીટ, મોરીસન, જોન રામર, જોન હેનટીશ, જી. બલ્યુ એ. દરસન, દ બલ્યુ. એ. જોન્સ. ટોમસ ગારનદી, એલ્ફ્રાઇટ, દબલ્યુ. જી. લમરુદન્ડ મેગર ગ્રાંટ, એનરેબલ જી. સધરલેન્ડ ઇ. પી. મિલર, દબલ્યુ. સિમસન, જી. એલ. એલીયટ, દબલ્યુ. રિચર્સન, આર. દી. લુઅર્ડ, એ. રેમીંગટન, દબલ્યુ. સી. એ. હેસ્ટ. આર. કીટ, દબલ્યુ. ઇ. ફેર, દબલ્યુ. એચ. હેરીસન, એચ. હેગર્ટ, એ. હ. ફોરબ્સ, એ. પી. વોર્ન. સી. ફોરબ્સ, આર. એચ. પીન્હી, સી. એચ. હેમરન, સી. જી. હેમમેલ, દબલ્યુ. એચ. ન્યુનહામ, એચ. એમ. બર્ડેન, જી. એમ. મેકફરસન, એસ. ટાગોર, એ. દી. પોલન, એફ. કુલટન, હોસ્કીંગ, ફેન્ડી, હોરસલી, કોરદો, ખીમન, એસ. હેગિક, જી. વીટવરક, હેમિલ્ટન, ફ્રિઝમોરિસ, એમ. હેમિક.

મિનસિપાલ સદર અમીન—ફરસ્ટ કલાસ સખ જદન—મેથડ ડીગેન્ડ શાહ ધં જશાહ, અરદેશર ધં જશાહ, જનારધન વાસુદેવ
... .. નગરના દસ્તુર, માણિકજી પેરતનજી, ભોલાનાથ સારા ભાઈ, મુકેશરાવ માણીરાવ, દીનશાહ પેરતનજી, દસ્તુર, ખરસેદજી રસ્તમજી થા જોવાળા, વીરનમોરેશ્વર ભીડે, સમખરામ નમનીધરામ મહેતા, આખાજી ખ

લાંત ભીસે, નાંગલેકર, મંગેશાવ બલવંત, બરબોરજી એલલજી મોદી, એલ
લજી મંજીભાઈ મોદી, હરદેવરામ અનુપરામ, બરબોરજી એલલજી મોદી.

કલેક્ટરે—મેશર્ડ ઇ. ગેલી. જી. મોરિસન, દબ્બુ. જે લમ્સન,
દબ્બુ. સ્ટેફસ, જે વાઇગર્ટ, દબ્બુ. સી. એંદ્રસ, દબ્બુ. સિમસન, સર.
આર. કે. આરગઠનાટ, જે. ગોર્ડન સ્ટુર્ટ, સી. જી. પ્રેનદરગાસ્ટ, ઇ. જી.
ફીસેટ, જે. એમ. દેવિસ, જે. એચ પેલી એચ. લિલ્લ જી. ધનવેરેનિટિ,
એ. ડી. રોગર્સન એ. એફ. ઓલિસ, ઇ. દબ્બુ. રેવન્સફોર્ડ એ રોજ
સી, જે. દબ્બુ. રોગર્સન, જે. એ. જી. દફ. ટી. સી. હોપ, જે. બી રિચિ એ. કે.
નેરન, એમ. જે. રો સ્ટુર્ટ, દબ્બુ. આર. માટ, ઇ. સી. કે. ચોલિવંટ, જી.
એફ. એમ. ગ્રાંટ, દબ્બુ. લોક ટી. બોસ્ટનરેટ, એ. કેસર એ. એ. બોરોલ્લ,
જે. જી. લાઇટ, એફ. એસ. પી. લેલી, જે. જી. વાઇટ, જી. સી. વિટવર્થ,
દબ્બુ. એલન, એફ. એસ. પી. લેલિ, દબ્બુ. બી મ્યુલ્ક. જે. એ. બેન્સ,
દબ્બુ. પોર્ચસ, જે. એ. બેન્સ, ફોલી. બોવી, સી. બી. વિન્ચેસ્ટર, એ. સી.
એકવર્થ, જે. બી. રીડ.

સ્માલકોલ ટોર્ના જદજો—મેશર્ડ રૈયલ એલ. મેદીની, કુપરાસે હો
રમજી આલપાધવાળા—

સિટિ મેજસ્ટ્રેટ—ખાં ખાં દારાશાહ ડોશાભાઈ—

દબ્બુટિ કલેક્ટરે—મેશર્ડ વિનાયકરાવ ગણેશ, દબ્બુ. એમ ફેલી.
કેરામજી નશરવાનજી, મોતીરામ દળપતરામ, નાહના મોરોજી, જગજીવનદાસ
ખુશાલદાસ, શંકર પાંડુરંગ પંડીત, વીરમસાદ તાપીમસાદ, કાશીનાઠ માહાદેવ
ઠટે, જગજીવનદાસ ખુશાલદાસ, આદરજી જીવનજી, ફીરોઝ હુશંગ દરપુર,
દારાશાહ ડોશાભાઈ.

હુદ માસ્ટર—મેશર્ડ દાદોબા પાંડુરંગ, શ્રીન, શ્રેષ્ઠ ગુફ નંદરાંકર ગુલ
બરાંકર, રૂનાન, મનસુખલાલ મુગટલાલ મુનશી, બી. એ. એલ. એલ. બી.
વીલસન, બેસ્ટ, ફીરેસ્ટ, અંબાલાલ શાકેરલાલ દેશાઈ એમ. એ, જમશેદજી

અરદેશર દલાલ એમ. એ. વામન આબાજી મોદક બી. એ. વીરજી નારાયણ
પાઠક, એમ. એ. ઉત્તમરામ નરભગમ મહેતા, ઊરામજી કુશમજી પટેલ
એમ. એ. દોરાબજી એલજી ગીમી બી. એ. વીરજી નારાયણ પાઠક એમ. એ.

કોટવાલ—સિટિ પોંઠ ઇન્સ્પેક્ટર—મેશરૂ એનનજી પાલનજી, બીરજી અમાની, અ
રદેશર ધંજીયા, બેનનજી પાલનજી, વીનાયકરાવ ગણેશ, હોરમજી દોરાબજી,
કુરગામસાદ સુરજમસાદદેસાઈ, ગળતંદ વીટલ, જલતરાય રણીયાતરાય, નારા
યણરાવ, કોહુસીંગ ખતસીસી ગા હીરજીભાઈ જીવનજી. જંગીરામ અરદેશર
મોતીલાલ મોહનલાલ, યુસુફઅલી અલાખક, નાનાભાઈ કાવસજી—

અનુનિષ્ઠિપાલિટિના સેક્રેટરી—મેશરૂ એનનજી પાલનજી કોટવાળ, હીરા
ચંદ શામરાવ, દાદાભાઈ ધંજીભાઈ ભાભા, નરારવાનજી દેવાજી,
દીનશંકુ અરદેશર તાલચારખાં, દેસાભાઈ દાદાભાઈ મોદી, પાંડુરંગ બાળકિ
શ્વ. નનુમીઆ બખશુમીઆ રોખ, ખમનજી સોરાબજી, નરારવાનજી ખર
રોજી સેઠના, નનુમીઆ બખશુમીઆ રોખ.

વકીલ—મેશરૂ પેસ્તનજી કાળાભાઈ. માણેકજી પેસ્તનજી, મકન
ભાઈચંદ, દયારામ મકન, નરારવાનજી પેસ્તનજી, રણુછીડદારા નાનાભા
ઈ, જીવાણરામ, પરભુદારા, દાજીભાઈ કસનજી, મયારામ દાજી, રાજારામ
લખમીદારા, હરકીશનદારા, આદમારામ ઊમીયારામ, ડાહુભાઈ સવાઈચંદ
દોરાબજી, રતનરામ દાજી, ત્રીકમદારા ભીખરીદારા, કીરપારામ દાજી, દુલભ
રામ દયારામ, ઉત્તમભાઈ રાવાઈચંદ, ડાહુયાભાઈ દયારામ, ટેસુજી હોરમજી,
નથુરામ રાજભાઈ, બલરાયરામ સતવચરામ, દવારકાંદારા રૂઢનાઠદારા, કારી
દારા મયારામ, ભીખરીદારા, દોલતરામ દેશવરામ, ધીરજીલાલ મથુરાંદારા,
નાનાભાઈ હરીદારા, કુખરાં હોરમજી આલપાઈવાળા, મોતીરામ દલપતરામ
મધુવચરામ બલવચરામ, કલાભાઈ લડુભાઈ, બેનનજી માણેકજી જંખુસરી
ચા એલ. એલ. બી, બરબોજી નરારવાનજી વકીલ, દોલતરાય સુરભાઈ દેસાઈ
(બેરીસ્ટર), મંચેરજી દાદાભાઈ દાદીસેઠ (બેરીસ્ટર), હોસંગજી બરબોજી

વાણીજી, ગુણજીનારાલાઈનાથ, ગણરામ, ચોખવલાલ નગીનદાસ, લહુભાઈ ત્રીકમદાસ, સુરભાઈ ત્રીકમદાસ, શાહેરલાલ મોતીરામ, રણુદેવદાસ, પંચભાઈ, કેવલરામ, ઉમેશરામ, દલપતરામ ફીરભાઈ, રવનાકાંચ નીજાભાઈ, ધેલભાઈ, જગજીવનદાસ, માણિકલાલ નંદલાલ, માણિકલાલ નરોત્તમદાસ, ભગુભાઈ કાંડ્યાભાઈ, ત્રંગલાલ હરકીશન, મોતભાઈ મોતીલાલ, રણુકાંડદાસ નરોત્તમદાસ, ત્રીભાવતદાસ ભગવાનદાસ, નાગરજી ત્રીકમદાસ, નીજાભાઈ ચાણુભાઈ, જ્યેષ્ઠરામ દેશરામ, હાદોરદાસ નવગરામ, જાહુભાઈ મોતીરામ, બળવંતરાવ ત્રીપુરાશંકર, હરપતરામ, હરમુખરામ, વજરામ મનીલાઈ, છબીલાલ હરકીશનદાસ, હાદોરદાસ નારણદાસ.

હકીમ—મીર હાજી, મુજી મેલી, ચાંદલાઈ, શેખમહમદ, અબદુલ હૈયબ, કાસીમહમદ, ખદરદીન શેખ મહમદ, હુસમહમદ, કાસીમહમદ, નરોત્તમ નંદ રૂમજી તમના, રૂમજી નરોત્તમજી તમના પેસ્તનજી રૂમજી તમના, કાવસજી રૂમજી તમના, બેરામજી ભીખાજી, દેરાભાઈ, ભીમજીભાઈ પેસ્તનજી, માણિકજી ખશુખજી, દેરાખજી, ... પેસ્તનજી જીવજી તમના, ધંજીભાઈ ભોગી, બેરામજી ભોગી. બેરામજી પેસ્તનજી, પીત્રાજીજી જમશેદજી, જામાસજી જીવજી. જમશેદજી જીવજી.

વેદ—ભુજા ભટ્ટ, કેવળ ભટ્ટ, દીના ભટ્ટ, ગાલદેવ, લહુભાઈ (આખના) જગ નનાક-ધંધારાંકર, મનીરાંકર, ચાલીતરામ, હરગોવંદદાસ, કાંડ્યાભાઈ ભાંડારાંકર, રતુભાઈ કાંડાવાળા, ભાણાભાઈ.

મલમપત્તાના દાકટર—સોરાખજી, પેસીભાઈ જામાસજી, પેસીભાઈ ખરશેદજી, કુંવરજી પાલનજી ખારીયા.

પાસ થયેલા દાકટરો—કેખશરો સોરાખજી નરીમાન (સિવિલ સર્જન) દોસાભાઈ પેસ્તનજી (વાઈસરાયના ઓનરરી સર્જન), નરોત્તમજી નવજી, એદલજી દેરાખજી પટેલ દીનશાહ જીવજી, રામલાલ લહુભાઈ, સુરજલાલ મથુરાંદાસ, ગણેશ વીરજી, રૂમજી એદલજી રોરડીવાળા, લહુભાઈ

ભગવાનદાસ કાઠી—(ગુજરાતી કલાસના) સોરાખજી પેસ્તનજી, અરદેશર દોરાખજી.

આં સેનિટરિ કમિશનર—દોક્ટર મંચેરજી બેરામજી દોલા.

દેખુટી એન્જ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરો—રાવ સાહેબ મોહનલાલ રણડોડ દારા, રાવ સાહેબ મોતીરામ રાજરામ.

કવિ—નર્મદારાંકર લાલરાંકર.

ચૂનિસિપાલિટિના અમલદારો.

મુખ્ય—કલેક્ટર.

હીપમુખ્ય—ખાં ખાં ડોક્ટર ડોશાભાઈ પેસ્તનજી.

સરકાર તરફના મેમ્બરો—દોક્ટર કુખરાશી શોરાખજી નરીમાન. સિવિલ સરજન, મિં એચ. જી પાલિસર એક્સીક્યુટિવ એનજીનીયર, રાં ખાં ઉમેદરામ રણડોડારા. ખાં ખાં દારાશાહ ડોશાભાઈ, ખાન સાહેબ નાહનાભાઈ કાવ સંજીવિ ટે પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર, અને મામલતવાર. ખાન સાહેબ કુખરાશી એલ લજ મેડી. રાવ સાહેબ ગુલામદારા પુરશોત્તમદારા, આદમારામ ભુખાણવાળ, ખાન સાહેબ મીર માસુમઅલીખાન, ખાન ગહદુર યુસફઅલી અલાખદા, ખાન સાહેબ અગદુલકુરોન અબદુલઅલી મુકશલા, ખાન સાહેબ રૈયદ ઝેન એલ એદરસ. મિં એલફરેદ જરવીસ, રાવ સાહેબ અનુપરામ ખાલમુકદારા.

દેખવાયલા વર્ગ તરફના મેમ્બરો—ખાન ખહાદુર દોક્ટર ડોશાભાઈ પેસ્તનજી, મિં કાળાભાઈ લલુભાઈ વકીલ, મિં ઇંબરદારા જગજીવનદારા રટોર.

કરભરનારાની તરફના મેમ્બરો—મેરાઈ મેચેરજી દાદાભાઈ દાદીસેઠ. એ. જી. આલમદ, ગુલામદારા ભાઈદારા વકીલ. દીનશા જીવાજી એલ અહેસમ, ખલરામ મોતીરામ વકીલ, ભાંચંકર નારણરાંકર દવે, મંછરામ ઘેલાભાઈ અધીપતિ ગુજરાત મિત્ર, રામલાલ લલુભાઈ, હરીલાલ તુલજરામ દર, નરભેરાગ મનસુખરામ કંટરાકટર, ફીરોજશા જમશેદજી નાણાવટી, અનુપરામ કીરપારામ.

નામદાર સરકાર તરફથી ખેતાખ તથા ચાંદના માન પામેલાં ગ્રહસ્થો.

સી. એસ. આઈના ખેતાખવાળા—ત્રેયદ એદરસ.

સી. આઈ. ઇના ખેતાખવાળા—રાવ સાહેબ મહીપતરામ, રૂપરામ.

ખાન બહાદુરો—અરદેશર ધંજીરાહ, ખરજોરજી મેરંગાનજી ફેઝર,
મીર ગુલખાખાખાન, રસ્તમજી ખરશેદજી મોદી, દોસાભાઈ પેસ્તનજી દોકટર,
કુંવરજી કાવસજી સખાવાળા, ફોરમજી આદજી પટેલ યુસફખાલી અલાઈ કા.
રાવ બહાદુરો—જગજીવનદાસ ખુશાલદાસ, મુકુંદરાય અનીરાય, દોલતરા
ય સ પતરાય, પારવતીશંકર મનીશંકર.

પ્રકરણ ઓગણીસમું.

પારસીઓનું ધરમખાતું.

સુરતમાં લાંબા વખતથી પારસીઓનું ધરમખું ફંદ હતું. તે ઘણા
નાના પાયાપર હતું.

હાલનું ફંદ સને ૧૮૪૦ માં થયું. ટેણાગામના દોખમાને કાઠ અંબે
લાલ દેશાઈ ખાણી ખોદીને તેના પથરા કાઢી ગયલો. પેશ્વાએ સને ૧૮૧૨માં
તે દેશાઈને ડંડ કર્યો અને સુરતની પારસી પંચાયતને તુકરાનને પેટે રૂપી
આ ૬૦૦૦ અપાવ્યા. આ ૩ ૬૦૦૦ મુખાઈમાં ફોરબસ કંપનિમાં બાજે

નાખિલા તે તથા તેનું વ્યાજ તથા સીલક મલી સુરતની અંજુમન પાસે રૂ ૧૫૦૦૦ હતા.

હવે સુરતની સંવત ૧૮૯૩ની મોટી આગ વખતે મુંબાઈમાં જે ઉધરા છું થયું, તેમાંથી સુરતનાં ગરીબ લોકોને દાણો, વસ્ત્ર વગેરે અપાવ્યાં ઉપરાંત પારસીઓના રૂ ૫૯૦૦૦ વધેલા હતા તે તથા ચીનની પારસી અંજુમને રૂ ૨૫૦૦૦ મોકલ્યા હતા, તે મળી આશરે રૂ ૧૭૦૦૦૦ એકઠા કરીને તેમાંથી સુરતનું ધરમખાતું ઉભું કર્યું.

સને ૧૮૪૦માં મુંબાઈની પારસી અંજુમનના પ્રમુખ વાડીઆ નવરોજી જમશેદજી, ફરામજી કાવસજી જાનાજી, હોરમજી દાદાભાઈ શાંહેર, નરારવા નજી મચેરજી કામ્લા, જામજી હોરમજી, જમશેદજી જીજીભાઈ વર્જેરની સહીના એક કાગળ સુરતની અંજુમનના પ્રમુખ મોદી રસ્તમજી પર આવ્યો કે આગના ફંડમાં પારસીઓનાં વધેલા નાણામાંથી સુરતમાં ધરમખાતું ફંડ ઊભું કરી. ન માટે એક ટરસ્ટદીદ કરવું છે, માટે તેમાં ટરસ્ટી કોણ કોણને નીમવા છે તે લખવું. સુરતથી મોદી રસ્તમજી ખરસેદજી, શાપુરજી ફરદુનજી, પારખ મેરવાનજી રતનજી, પટેલ અસપંદીઆરજી હોરમજી, વાડીઆ એદલજી હીરજીભાઈ વગેરે અંજુમન તરફના વિચાર લઈ ટરસ્ટી દાખલ ૭ નામો સુચવ્યાં. મુંબાઈની અંજુમને ૧૩ ટરસ્ટીઓ કરી, એક ટરસ્ટ દીદ કર્યું, અને તે મુજબ એ ફંડનું કામ ચાલે છે.

એવી રીતે એ ફંડ ઉભું થયું. તેમાં મુંબાઈવાળા સખીવજીદ સર જમશેદજી જીજીભાઈ ખેરાનેટે આશરે રૂ ૧૨૫૦૦૦ ભરયા, અને બીજા પારસી અહુસ્થો એ ફંડમાં ભરતા રહ્યા. એ ફંડમાં હાલ નીચે મુજબ પુંજ છે.

રૂ ૪૧૪૪૦૮ સુરતની પારસીની અંજુમનના ધરમના ફંડના તથા પારસી સુરત ચેરીટી ફંડના મલીને રૂ ૪૧૪૪૦૮ છે તેમાં:—

૧૫૪૧૬૭ સુરતની પારસીની અંજુમનના ધરમના ફંડના.

૨૬૦૨૪૧ સુરત પારસી ચેરીટી ફંડના.

તેમાં જે ખાતે જમે છે, તે ખાતાં તથા નામ આ પ્રમાણે છે:—

- ૩ ૧૯૩૭૬ જનરલ ધરમના ફંડમાં.
- ૪૫૫૩૬ આંધલાં પાંગળાંના ફંડમાં.
- ૯૪૩૮ અવલમંજલ પહોંચાડવાના ફંડમાં.
- ૧૨૬૭ દોખમાના રસ્તાની મરામતના ફંડમાં.
- ૩૦૯૮ દુમસની ફરેમજેરના ફંડમાં
- ૩૬૦ મુકતાદમાં કપડાં આપવાના ફંડમાં.
- ૧૮૫ સગડી આગળના ખાગનું ફંડ.
- ૮૦૨૭ સર જમસેદજીએ ગણદેવીના નસેસાલાશેને પગાર આપવાના ફંડમાં.
- ૩ ૨૭૮૮ વાડીઆજ દાદાભાઈ તથા મ ચેરજ પેસ્તનજીએ ચોલાવના નસેસાલાશેને પગાર આપવા.
- ૨૯૧ મુરતના ગરીબ છોકરાંઓને દુળવણી આપવાના ફંડમાં.
- ૧૬૧૦૪ રોઠ પેસ્તનજી જાંગીરજી લીકીમ.
- ૧૫૦૦ નામદાર સર જમશેદજીએ પોતાના મીત્રના પુત્ર માટે.
- ૧૫૦૦ નામદાર સર જમશેદજીએ ખાં ખાં અરદેશરના પુત્ર માટે.
- ૫૦૦ ભાઈ માણિકજી દોસાભાઈ દરબારી.
- ૫૦૦ મોદી બેરામજી માણિકજીની છોકરી ડોસીબાધ.
- ૧૦૦૦ સેઠ નશરવાનજી મંચેરજી કામાજીના છોકરાંઓ.
- ૧૦૦૦ સેઠ જમશેદજી કાવરાજી એટી.
- ૫૦૦ રોઠ રતનશાહ પેસ્તનજી વકીલના પુણને માટે.
- ૧૦૦૦ રોઠ માણિકજી શાપુરજી જોડીવાળા.
- ૫૦૦ રોઠ જમશેદજી કાવરાજી એટી.
- ૩૦૦૦ ખાઈ ખરુખાઈ તે મેરવાનજી હોરખજી ફરેજરની બેટી.
- ૫૦૦ રોઠ પેસ્તનજી કાવરાજી દારૂવાળા.

૫૦૦ આઠ શાપુરજી રસ્તમજી મુખીઆ.

૪૯૯ શેઠ રસ્તમજી કાવસજી ઘડીઆલી.

૪૯૯ શેઠ માણિકજી શાપુરજી હોડીવાળા વગેરે.

૬૬૮૮ બાઈ ડોરીબાઈ તે ડોશાબાઈ એકલજી કીલાવાળાની.
ધણીઆણી.

૧૩૪૫૦ બાઈ આવાંબાઈ તે શેઠ મેરવાનજી હોરમજી ફરેઝરની
ધણીઆણી.

૧૦૨૦૫ શેઠ રતનજી રસ્તમજી મુખીઆના પુણેને સાર.

ઉપર મુજબ નાચાર પારસીઓને ગુજરાણ સાર દર મહીને પગાર આપવા, ગરીબ લોકોનાં છોકરાંઓને મફત કુંજવણી આપવા, તેમની નવજાત કરવા તથા નાચારેશ માણસ મરણ પામે તેના મરણની ક્રિયા કરવા વગેરેના એ ધરમખાતામાંથી ખરચ થાય છે. રૂઆનોને અવલ મંજલ પહોંચાડવાને નસાસાલારોને પગાર આપવામાં આવે છે, ગંબાર તથા જસનેા ચાપછે, છઠ્ઠા.

ગંબારનું જસને-ન્યાત.

સુરતમાં દર વરસ તીર મહીનામાં પહેલા ગંબારને દિવસે એક ગંબાર થતો. તેમાં સુરત તથા આસપાસના ગામોના પારસીઓ સામેલ થતા. એ ગંબાર ઊદરાણાથી થતો. તેમાં ઘટ પારસી અંબુમનદી દારલીમાંથી ઉમેરવામાં આવતી. એ ગંબાર રસ્તમપુરામાં પારસી પંચાયતની ખુલ્લી જમીન છે, તે ઉપર માંડતા નાખી કરવામાં આવતો. એમાં દેટલા પારસીઓ સામેલ થતા હશે, તેના વિચાર એટલાપરથી આવશે કે, સદીની સરખાતમાં એ ગંબારમાં ૩૦૦ માણ અને પાંચલા ભાગમાં ૧૫૦ માણ આવલ થતા.

સને ૧૮૫૦થી તીરમહીનાનો પહેલો ગંબાર સર જમશેદજીએ દર વરસ રૂ. ૫૦૦ સુધી ખરચી કરવો ચક્ર કર્યો. બીજો વરસથી તીર મહીનાને

પાંચમો ગંબાર રોઠ મેરવાનજ હોરમજ દ્રેઝરનો થવા માંડયો. એ ગંબાર ઉપ રાંત રોઠ ફીરોકશાહ ધંજશાહ તરફનો એક ગંબાર કંદગી તીર મહીનામાં થાય છે. એક ચોથી ન્યાત થાય છે, તે રોઠ રતનજ રસ્તમજ સુખીઆના કંદમાંથી દર વરસ થાય છે. સર જમશેદજીનાં કંદમાંથી દર વરસ છ ગંબાર થાય છે. હાલ દરેક ગંબારમાં ૧૦—૧૮ માણ ચાવલ ખપે એટલા નરપો સ્ત્રીઓ ભેગા મળે છે.

સુરતનાં નાચારોને કીપલા ગ્રહસ્થો મિત્રાંય હાલના મુખાંધના પણ સુર તના વતની નામદાર સર દીનશાહજી માણેકજી પીટીટ નાદે હરેક મુરદેલી વખતે ભારે સંખાવતો કરી છે. એ સખી વબ્બદ અકાબરે આસરે ૬૫ લાખ રૂપીઆની સંખાવત કરી છે, તેમાં સુરત જિલ્લામાં પણ ગેદરી રકમો આપી છે એ રકમોમાં સુરતના ગરીબ ગરબાને જે દાન આપ્યું છે, તે ટુકમાં ની એ લખ્યું છે.

૬૧૩ હીરા મલીદાની અગીઆરીમાં.

૬૦૦ ફારસી મદરેસાના કંદમાં.

૩૦૦ ભગસાથના મોખેદોના અવલ મંજલ પહોંચાડવાના કંદમાં.

૬૦ રસ્તમપુરા નરપોસ્તી રિદિંગરમમાં.

૧૨૦ નાનપુરા રિદિંગરમમાં.

૧૦૦ રસ્તમપુરામાં કૂવો ખાંધવાના કંદમાં.

૧૦૦ રસ્તમપુરામાં વાડી મોક્ષાના ગંબારની વાડી ખાંધવા.

૧૦૦ નાનપુરાના દવાખાનાના કંદમાં.

૫૦૦ દોખમાના રસ્તાના કંદમાં.

૨૫૦ સીગનપોરના રૂઆનો માટે સુરતલગી રસ્તો ખાંધવાના કંદમાં

૨૫૦ લાઇસંસ ટેક્સ ખાખત દુકાનવારેએ હુલ્લડ કર્યું, તે વખતે યેગુનાહ લોકોના ખચાવના કંદમાં.

૧૦૦૦ સુરતનાં રૂઆનોને અવલમંજલ પહોંચાડવાના કંદમાં.

૧૦૦૦ આંધળાં પાંગલાં તથા નાચારીના ફંદમાં.

૫૦૦૦ સને ૧૮૮૩ની મોટી રેલથી નાચારીમાં પડેલાંના છુટકારામાટે

૧૦૦ નાનપુરામાં તમનાની ધરમશાળાનાં ઉધરાણામાં.

૧૦૦૦ પાંજરાપોળ આંધવાના ફંદમાં.

૧૨૫ જીખીની વાડીના આદરીઆનના ફંદમાં.

૫૦૬ કંદમી પારસીઓના આતસખહેરામના ફંદમાં.

૩૦૫૦-સને ૧૮૮૮ની મોટી આગથી નાચારીમાં આવી પડેલાંઓ

ને અન્ન વસ્ત્ર અપાવવા તથા ઘર બાંધી આપવાનાં ફંદમાં, એ

સખી ઉમરાવે, એવનનાં નેકનામ મહોરદાર લેદિ, સાકરખા

ધ્વજ તથા સાહેબજદઓએ મળી.

એ આગને લગતી દુખનિવારણ કમિટીના સર દીનશાહજી પ્રમુખ હતા.

એમણે પહેલેથી દેહલે સુધી એને લગતાં કામકાજમાં આગ મહેનત લઇ પારસી મહમદન, હિંદુ વગેરેને એક સરખી રીતે ધનસાફ આપવાને કાળજી રાખી હતી.

ઉપલી વીગત મુજબની સખાવત ઉપરાંત એ સખી નરે સુરત તથા તેની આસપાસનાં ગામોમાં પારસી, હિંદુ તથા મહમદન એ ત્રણે કોમોનાં સામાન્ય સુખમાટે કૂવા, અવાડા, રસ્તા વગેરે બાંધવાના ઉધરાણામાં મદદ આપી છે.

હિંદુ નિરાશ્રિત ફંદ.

સુરતની હિંદુ મહાજનના ધરમના ફંદને હિંદુ નિરાશ્રિત ફંદ કહે છે. તેમાં ૩ ૧૮૧૨૪૩ છે. એ ફંદમાંથી બંગાળ બેંકના દર ૩ ૫૦૦ના ૧૪૪ સેર તથા ૩૨ નાટ લીધેલી છે. તેના વ્યાજમાંથી દર વરસ આસરે રૂપીઆ ૪૦૦૦ ઘણો કપડાં વગેરે હિંદુ નિરાશ્રિત લોકોને આપવાના કામમાં વપરાય

છે, તથા હિંદુઓના ગરીબ છોકરાઓને નિશાળમાં ભણવાની ફી તરીકે આ સરે રૂ ૫૦૦ આપવામાં આવે છે. તે ખાતાની એક કમિટી છે, તે કમિટીના વડા શેઠ દવારકાંદાશ લલુભાઈ છે. સુરતની ૧૮૯૭ની આગ પહેલાં પાંજરા પોળતું ફંદ હતું, તે ફંદમાં આગતા ફંદમાંથી હિંદુ દોમતા વધેલા રૂપીઆ ૫૧૩૦૦ નાખ્યા હતા, અને તે વધતાં વધતાં ઉપર મુજબતું ફંદ થયું છે.

મુખર્દના લોકોની સખાવત.

સુરતમાં નવારેળી કાઠ આફત પડી છે, ત્યારે મુખર્દ સુરતની મદદ આવી છે. હરેક આફતમાં મુખર્દના સખી ઘોડાઓ સુરતપર ખસેડાવવાનું કર્યું છે.

સડતાળા કાળ વખતે.

સડતાળા કાળ વખતે મુખર્દના પારસીઓએ ગરીબ લોકોને પાળવાને રૂ ૧૬૦૦૦ ખ.ચ્યા હતા, એવું નોંધાયલું છે.

સને ૧૮૯૭ની આગ.

સુરતના આગથી તુકરાનમાં આવેલાને માટે મુખર્દ, ચીન વગેરેમાં ઉઘરાણાં થયાં. મુખર્દના અકબરે.એ.એ. આગની વાત સાંભળી નામદાર ગવર્નરને અરજી કરી તેની મતલબ આ હતી:—

“ સુરતમાં તા. ૨૪મીએ મોટી આગ લાગી, તેમાં ૨૦૦૦૦ ઘરો જાળી ગયાં છે; સેંકડો માણસો મરી ગયાં છે, વગેરે. માટે નામદાર સરકારે એ આફતમાં મદદ આપવી. અમે અમારું જનતું કરીએ છીએ. ” (આ આંકડા બલભરેલા હતા, એવું એ કમિટીને માલમ પડ્યું હતું, અને તેથી એ ક

મિટિએ થોડી મુદતે એ આગના કંદના હેવાલ છપાવ્યા તેમાં બહેલાં ધ
રની સંખ્યા ૧૦૦૦૦ સખી છે. હરેક આકૃત વખતે તરતા તરતતા સહરાગાત
ભરેલી ખમરો ફેલાય છે).

આ અરજ પરથી નામદાર સરકારે રૂ ૫૦૦૦૦ રોકડા મોકલ્યા; તથા
બીજી મદદ કરી, તે ઉપર આવી ગયું. મુંબાઈ શહેરમાં મેટી જાહેર સભા
મળી તથા ઉઘરાણું થયું. તેમાં નીચે મુજબ રૂપીઆ ભરાયા હતા.

રૂ ૬૮૧૦૨. હિંદુઓએ.

રૂ ૬૨૧૫૨ પારસીઓએ.

૫૮૦૩ મુસલમાનોએ.

૨૩૩૨ પરબુઓએ.

૧૦૦૦ વહોરાઓએ.

૨૫૦૦૦ પાંજરાપોલનાં કંદમાં
પારસી, હિંદુ વગેરે સ
ઘળી કામના ભરાયલા
તેમાંથી.

એકંદર રૂ ૧૬૪૩૮૮.

યુરોપીયન લોકોએ ઉઘરાણું કર્યું, તેમાં રૂ ૮૯૦૦૦ થયા, ચીનના
પારસીઓએ રૂ ૨૫૦૦૦ મોકલ્યા. એવી રીતે સુરત, મુંબાઈ, ચીન, વગેરે
શહેરોમાં ઉઘરાણાં થયાં. સુરતમાં થયેલાં કંદમાંથી સરકારના રૂ ૫૦૦૦૦માંથી
અને યુરોપીયનોની સખાવતમાંથી સુરતની કમિટિએ નાચારીમાં આવી પડે
લાંને અનાજ, કાપડ વગેરેની મદદ કરી. તે ઉપરાંત મુંબાઈની કમિટિએ પ
ણ અનાજ, કાપડ વગેરેમાં રૂ ૫૪૦૦૦ ખર્ચ્યા. મુંબાઈના સખી લોકોના
પૈસામાંથી સુરતમાં જે ગરીબ લોકોને તરત મદદ આપી તે કામવાર નીચે
મુજબ:—

રૂ ૩૬૬૩૪ હિંદુ લોકોને.

રૂ ૪૧૬૨ મહમદન લોકોને.

૭૩૭૪ પારસી લોકોને.

૪૬૦૨ વહોરા લોકોને.

ખાકીના રૂ ૧૧૦૩૦૦ મુંબાઈવાળી કમિટિ પાસે રહ્યા. ગરીબ લોકોને
ઘર બાંધવાને રોકડા રૂપીઆ આપવાનો વિચાર હતા, તે અમલમાં આણી ન

રાકાચાથી, તે રૂપીઆમાંથી રૂ ૫૯૦૦૦ પારસીઓના જૂદા કાઠી પારસીઓ ને આપ્યા; તથા બાકીના રૂ ૫૧૩૦૦ હતા, તે હિંદુની મહાજાણને આપ્યા.

સને ૧૮૮૩ની મોટી રેલ વખતે.

સને ૧૮૮૩ની મોટી રેલ વખતે પણ મુંબાઈના સખી લોકોએ સુરતના ગરીબોને મદદ કરી. રેલના જે વે તાર ગયા કે લોકોમાંથી ઉત્તપન્ન થઈ ના મદદર સેઠ દીનશાહજી માણિકજી પીટીટે કોટમધેના પોતાના મકાનમાં એક સલા ભોલાવી, તે સલામાં તરત રૂ ૨૫૦૦૦ ભરાઈ ગયા. તેમાં સખી વજુદ ખાંઈ મોતલાંગાઈ તે સેઠ જાંગીરજી નસરવાનજી વાઘીઆની બેઠીએ રૂપીઆ ૧૫૦૦૦ની નાદર રકમ ભરી. તેવીજ રીતે સેઠ દીનશાહજી માણિકજી પીટીટે રૂ ૫૦૦૦ની રકમ ચૂકી કે લાગલું નાણું ભરાવું આદ્યું. એ રૂંડમાં રૂપીઆ ૧૦૦૦૦૦ થયા, તેમાંથી સુરતમાં સુરતના આગેવાન લોકોની મારફતે બ્રુખ્યાંએ ને દાણો, નાગાંચોને વસ્ત્ર અને ઘર બાર વગરનાંઓને ઘર બાંધવા રૂ ૧ થી રૂ ૫૦૦ સુધીની દરેકને મદદ આપી. એવી રીતે રૂ ૬૩૦૦૦ આપ્યા. બાકીના રૂ ૩૭૦૦૦ તે કમીટી પાસે બાકી હતા.

સને ૧૮૮૬ના મોટા અગ્નિ કોપ વખતે.

સને ૧૮૮૬ની મોટી આગ વખતે મુંબઈમાં સખીવજુદ ગ્રહસ્થ સર દીનશાહજી માણિકજી પીટીટેને ખબર પડતાંજ તેમણે અતરે રાવ જહાંદુર જગજી વનદારા ખુશાલદારા તથા રોઠ બેરામજી પેસ્તનજી દાકટરપર તાર મોડલીને કે હંવાડયું કે, હુખમાં ટવલતાંઓને તરતા તરત મદદ આપવાની અગત્ય હોય તો એકથી પાંચ હજાર રૂપીઆ સુધી તાબડનોખ મારી તરફથી આપવા. જો એથી વધારે રૂકમ તરત જોઈતી હોય તો ને લખવું. ખીજી તરફથી સર દીન

સાહજીએ પોતાના વાલદેશરના મહેલમાં સભા બોલાવી એક ફંદ કર્યું.

એ સભામાં મુખ્યમંત્રીના નામદાર ગવર્નર લોર્ડ રે પાણુજીજર થયા હતા. એ ફંદમાં રૂ ૧૫૦૦૦૦ થયા, તેમાંથી રૂ ૧૪૦૦૦૦ સુરત ખાતે જે નાચાર લોકોનાં ઘર આગમાં બળ્યાં હતાં, તેમને ઘર બાંધવાને આપ્યા. એ કામ મરે સુરતમાં પાણુ ફંદ ઉભું થયું હતું. તે ફંદમાં રૂ ૫૦૦૦૦ થયા હતા, તથા તે કામ પાર ઊતારવાને જે કમિટી થઈ હતી, તેના પ્રમુખ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર મિ. સી. બી. વીન્ચેસ્ટર હતા. આવી રીતે ગરીબો ને આશીર મળ્યાથી, ઘણાખરાએ પોતાના ઘરો બાંધ્યાં છે, અને તેથી સખી ઘાટાનો સમાજનો પૈસો ખરા ધર્મના કામમાં વપરાયો છે.

પ્રકરણ વીસમું.

બીજી અગત્યની નોંધો.

સુરતના પારસીઓ.

પંદરમી સદીમાં સુરતમાં પારસીઓનાં ઘણાં થોડાં કુટુંબો હતાં. તેઓ નાં નામો નવસારી ખાતે મલતી અંબુમનેામાં અને પારસી ઊમરાવ આં ગા આશાએ જરથોસ્તી ધર્મ બાબત શોધ ખોળ ચલાવી ઇરાન માણસો એ કુલી દીનને લગતા ખોલાસા મંગાવ્યા હતા, તેમાં જોવામા આવે છે. ત્યાં રખછીના વખતમાં યુરોપીઅન યુસાફરોએ પારસીઓ વિશે જે નોંધ કરે છે, તે પારસી પ્રકાસનથી નીચે આપ્યું છે.

“ આલખરટ ડી. માનડેલસો નામનો ફ્રેંચ એલથી પોતાની ઇરાની

તથા હિંદુસ્તાનની મુસાફરીનાં પુસ્તકમાં સને ૧૬૩૮ના ગુજરાતના પારસીઓ માટે લખે છે કે:—

“તેઓ ઘણાખરા કીનારા ઉપર રહે છે, અને સલાહ સંપન્ન થી ચાલે છે, તથા તમાણુની ખેતી અને તાડીના દારૂની આયવત ઉપર ઘણાખરા રહે છે. તેઓને દારૂ પીવાની છુટ છે. તેઓ વ્યાપાર વનજ, સરાફી, દુકાનદારી અને બીજા બધા ધંધાઓમાં ગુંટાયલા છે. ફક્ત લોહાર અને સોનીના ધંધામાં તેઓ પડતા નથી, કારણકે આતશને પુજવવા એ તેઓ માટે ગુનાહ સમજે છે.

પારસીઓ એકજ સર્વ શકેતિવાન ઓદાને માનનારા છે.

તેમના ઘરો નાઘલાં અને અંધારાં તથા તેમાં સામન ઘોડોજ હોય છે. તેઓ બધા એકજ ભાગમાં સાથે રહેવાને ચાહે છે. તેઓમાં દોષ એ કંઈ મહત્વરેટ નથી, પણ પોતાનીજ કોમો મધેથી બે સારાં માણસોને તેઓ પોતાના ઇનસાફ સોંપે છે, અને પોતાના ટંટાઓની બાબદ ઘણી ખરી બીજાઓ આગલ લાવતા નથી.

તેઓ આતશ જેવી પવીત્ર ચીજ બીજી દોષ ગણતા નથી. અને તેની તેઓ ઘણી જતન લે છે, કારણકે તેઓના કહેવા મુજબ ઓદાઈ તુર ખતાવવાને આતશ જેવું બીજું કંઈ નથી. અને તેથી તેઓ એક જાતી અથવા એ રાગને કુક મારીને પુજવતા નથી, તથા આતશને પુજવવા કદી પણ પાણી વાપરતા નથી અગર દોષ્ટનું ઘર આગથી બળી જાય તોખી તેપર પાણી ન મતા નથી, પણ ધુત્ર અથવા માટી તેપર દાખી દીએ છે, અને તેથી તેઓ ઘણું મુસીખત જેવું સમજે છે.

તેઓ બચ્ચોને નહાનપણથી પરણાવે છે, પણ તેમના સંબંધ ૧૫ કે ૧૬ વરસની વયે પુગા પછી થાય છે; તેઓમાં દ્વીધવાઓ નાતક કરી શકે છે. છીનાલું અને રંડીબાજ તેઓમાં મોટા ગુનાહ ગણાય છે, અને જો ઇનસાફ તેઓના હાથમાં હોય તો એવા ગુનેહગારોને તેઓ મોતની સજા કરે.

તેઓ અંગે ઘણા કદાવર નથી, તોપણ તેમનો દેખાવ હિંદુસ્થાનના ખીન્ન લોક કરતાં સોલઘનો છે; તેઓની ઓરનો દેશની ખીજ જ્ઞાતની ઓર તો કરતાં મુકાબલો નહીં થઇ શકે એવી સરેઈ અને ખુબસુરત છે. મરદો લાંબી અને ગોલ કાપેત્રી દાઢી રાખે છે, કે જે રીત આજ ૫૦ વર્ષ થયાં ફ્રાંસમાં દાખલ થયેલી છે. તેઓમાંના કોઇ ખાલ રાખે છે. અને કોઇ કાપે છે. જેઓ કાપે છે તેઓ માથાની તાલકી ઉપર એક અંગોથા જેટલી લાંબી પાળેલી ચોટલી રાખે છે.”

“ઓગીલખીસ આટલાસ”માં સને ૧૬૭૦ના સુરતના પારસીઓ વિશે લખે છે કે:—

“તેઓ હાયાંના દેરીઓની માફક છુટાપણે રહે છે અને મનપસંદ ધંધાઓ કરે છે. તેઓ ઘણા બુદ્ધીવાન અને ઘણાખરા ખેતી તથા દારૂ ગાળવાના ધંધામાં ગુનરોન કરે છે. કેટલોક પરદેશનો વ્યાપાર, સરાફી, ફુકા નદારી, અને લોહાર સિવાય તરેહવાર જતના હુન્નરોના ધંધા કરે છે, કાંચિકે લોહારના ધંધામાં આતશપર પાણી નામવું પડે છે. જે તેમના ધર્મથી ઊલટું છે.

અગર કોઇ વખતે બુલ્લચુકે કોઇથી ખીન્નતાં પીધેલાં પીચાલાંમાનું પીવાઇ ગયું તો તે પીચાલું ત્રણ વખત ઘોઘ, કેટલોક વખત ગુનરયા પછી ઉપચોગમાં લીએ છે.

મરદો મોટી ગોલ દાઢી અને માથાંપર લાંબા બાળ રાખે છે, તથા ઘણાખરાઓનાં નાક વાંકાં હોય છે કે જેપરથી તેઓ હજારો લોકોમાંથી ઓળખાઇ આવે છે. તોપણ કેટલાકો ટુક્રા બાળ અને તાલવાં ઉપર ચોટલી રાખે છે.”

ઓવીંગટન નામનું મુસાફર સને ૧૬૮૯માં સુરત ફરી આવ્યો હતો તે પોતાના મંથમાં વ્યાના પારસીઓમાટે લખે છે કે:—

“તેઓ ફક્ત એકજ ખોદાને માને છે, અને તેને સદળી ચીજોના

પેદા કરનાર તરીકે ગણી દર મહીનાના પેહલો દીવસ તેની આરાધનામાં ગુજારે છે, અને એ સિવાય બીજા દેટલાક દહાડાઓ (હમકારા) પણ ગરુડેર બદલીને માટે નમેલા છે.

તેઓ પોતાના પત્ની તોહવારો (ઘાડખાર) પર સો ખસો માણસો શેડર બાહરે પરમાં એકઠાં મળે છે. જ્યાં દરેક પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ભાણાં લાવે છે, અને પછી બધા સરખે ભાગે પીરસીને સાચે ખેસી ખાય છે. તેઓ પોતાના જાનભાઈઓ ઉપર ઘણી પ્રીતી રાખે છે, ગરીબોને મદદ કરે છે, અને જ્યો તંગીમાં હોય તેમને મદદ કરવાને હંમેશા તૈયાર હોય છે. જ્યો ગરબ ઉ અને કામ કરવાને શક્તિવાન હોય તેમને કામ સોંપે છે, તથા જ્યો મુશ્કેલ અને લાઈલાજ હોય તેઓને પુરછુટથી બખ્ષાર કરે છે કે જ્યો તેઓ પોતાની કુલમનાં એકબી માણસને ભીક્ષુ તરીકે રહેવા દેતા નથી, અને એ બાબદમાં પીઠગોરસની જે સડથી ઉમદા નથીહત કે “ પોતાના દોસ્ત આસનાઓમાં સરખાપણું રાખવું ” તે તેઓ પુરતી રીતે અમલમાં લાવે છે.

તેઓ ઘંઘાધાપામાં ઘણા મહેનતુ અને ચાલાક તથા પોતાનાં બચ્ચાં જ્યોને ઉદયોગ અને હુનરની તાલીમ આપવામાં ઘણી કાળજી રાખે છે. આ બા દેશમાં વણવાનાં કામપર મુખ્ય કરી પારસીઓ સરસ છે, અને સુરતનું ધણુંખરૂં રેરામી તથા બીજાં કાપડ તેઓને હાથનું બનાવેલું હોય છે. ”

કપટાંન એ. હેમીલટન પોતાના પુસ્તકમાં સને ૧૭૧૦ના ગુજરાતના પારસીઓ માટે લખે છે કે—

“ તેઓ સરસ સુધારો અને વહાણ બાંધનારા, તેમજ વણત અને ભરતના ધંધામાં ઘણા કુશલ છે, કે જે તેઓને હાથના બનાવેલા રેરામી અતલસાં બુતેરી તાકાઓ, તથા ભરૂં અને નવસારીથી આવતા સરસ ખાસતાઓ ઉપરથી માલમ પડે છે. તેઓ હાથીદાંત અને અકીક તેમજ લાકડાંની નકશીનાં કામો કરવામાં એકા છે. ”

કારસ્ટન નીખર નામનો યુસાફર કે જેણે આર્યસ્થાન તથા હિંદુસ્થાન

મધે ૪૦ સં ૧૭૬૨થી તે ૧૭૬૪ સુધી મુસાફરી કીધી હતી તે સુરતના પારસીઓ માટે લખે છે કે—

“ સુરતમાં સંખ્યાબંધ પારસીઓ, જેઓ ચાલાક વ્યાપારીઓ, ઉદ્યોગી કારીગરો અને સરસ નોકરો છે.

મુખ્યત્વે, સુરત, અને તેની પાસેનાં શહેરોમાં અસલી ધરાનીઓનું એ કે સંસ્થાન છે, જેઓ અગીઆર સદીની વાત ઉપર જ્યારે આરબોએ તેમના સ્વદેશ જુલ્હો દયારના હિંદુસ્થાનમાં આવી વસ્યા છે. તેઓને પારસી કહી કહે છે; અને હિંદુઓ તેમને ચાહે છે. તેમની સંખ્યા ઘણી વધતી જાય છે જ્યારે ફરમાનમાં તેઓના જાતબાધો મુસલમાનોની જુલસરી હેઠલ દેખાઈતા ઓછા થતા જાય છે. તેઓ ભલા, નરમ, અને ઉદ્યોગી તેમજ પોતા પોતામાં સુલેહ સંપન્નથી રહેનારા તથા પોતાની દોમના ગરીબોને મદદ કરનારા છે કે જેથી તેઓ ખીલ જાતના લોકો પાસે ભીખ માંગે નહીં.

તેઓમાં એકજ બાયડી પરણવાના ચાલ છે. જ્યાં સુધી તે બાયડી વાંજણી નહીં હોય ત્યાં સુધી તેઓ કદી ખીલ બાયડી કરતા નથી. તેઓ પોતાના બચ્ચાઓને છ વરપની વયમાં પરણાવે છે, પણ તે પરણેલાં જોડાં જ્યાં સુધી ઉમરે પુગે ત્યાં સુધી પોતાના માખાપના ઘરમાં જ જુદાં રહે છે. તેમના પોરાગ હિંદુઓના જેવો છે. ફક્ત ધરાનીઓની માફક તેઓ કાનની હેઠલ બે સુલકાં રાખે છે.

પારસીઓ એટલે જરથોસ્તના ધર્મ પાલનારાઓ એકજ સર્વ શક્તિ વાંન તથા અમર ઝિદાતાલાને માને છે.”

નામીઓ મુસાફર મીઠ જમસ ફારબસ કે જેણે ૪૦ સં ૧૭૬૫થી તે ૧૭૮૪ સુધી એરશીઆ, આફ્રીકા, અને અમેરીકાના જુદા જુદા ભાગોમાં મુસાફરી કીધી હતી, તે પોતાના લખાણમાં જણાવે છે કે—

“ મુખ્ય અને સુરત ખાતે મુખ્ય વ્યાપારીઓ તથા વહાણના ધણીઓ પારસીઓ છે. ઉટલાકો કારીગરોના હુન્નરો શિખેલા છે, અને તરેહવાર જા

તનાં વનાતનાં કામમાં ગુતેલા છે. હિંદુસ્થાનમાં સહીથી સરસા સુધારા અને વહાણ બાંધનારાઓ એ કામના છે.

તેઓની સંખ્યા મુંબઈમાં ઘણી છે, અને સુરતમાં તેમનાં ૨૦૦૦૦ કુટુંબો છે. હજી સુધી તેઓએ પોતાની જીંદગી હકુમત સ્થાપવાને કસ્ટી કો રોશ કીધી નથી. તેઓમાં ધર્મ સંબંધી માયાં ભાયગે એક મતફેરને લીધે એ તકાં પડેલાં છે.

તેઓ ઘણાખરા ઉંચા કદના, ખુબસુરત, કસરતખાજા સારા બાંધાના, અને હિંદુસ્થાનના ખીજ દેશીઓ કરતાં ગોરા છે. તેઓની ઓરતો પાક દામાની જે માટે વખણાયેલી છે. છોકરીઓ નાજુક અને દેખવણી હોય છે, પણ તેમની જીવાંનીના ખાહાર જલદીથી જતા રહે છે, અને ૨૦ વરસની ઊંમરથી અંદરતો નાજુકી જઈ તેઓ હિંદુ તથા મુસલમાની ઓરત કરતાં પણ વધારે આંગે ફેલાઈ પુરૂષનાં જેવી દેખાય છે.

હિંદુસ્થાનમાં જ્યાં જ્યાં પારસીઓ રહે છે ત્યાં તેઓ પોતાના પવી ત્ર આતશના કેમલાને માટે દરમેહર તથા સેવટના વીસાંમાને માટે દોખમું બાંધે છે. "

એજ મુસાફર સુરતના પારસીઓ માટે જણાવે છે કે:—

" થોડાં વરસ થયાં સુરતના સહીથી નાદર ખાગ ખગીયા હિંદુ અથવા મુસલમાનાના હાથમાં નથી, પણ શહેર ખાહેર ઘણીક જગીરો સાથે તે પારસીઓનાં હાથમાં છે, કે જેઓ આગલ જણાવ્યા મુજબ એક મોટી અને ઉદ્યોગી કોમ છે. આએ ધરાંનથી આવેલી કોમ હાલ અજીયબ રીતે વધી ગઈ છે. હિંદુસ્થાનના પારસીઓની પોતાના ધર્મના ખચાવને સારૂ નાશી આવેલાં મોઝંક કુટુંબોમાંથી મોટલી ખધી સંખ્યા વધી ગઈ, તેવો દાખલો ધરારાયલ લોકોના અજીયબ જેવા દાખલા સિવાય ખીજો કોઈખી મોજુદ નથી."

અઢારમી સદીમાં સુરતની આખી પારસી કોમને લગતા એ ખનાવ સને ૧૮૪૧ તથા ૧૮૪૨માં ખન્યા છે.

ઝોગણીશમી સદીના એ બંધે બનાવ પારસી પંચાયતની સત્તાને લગતા છે. એક મુબદ્દ સમાચાર તા. ૭ નવંબર ૧૮૪૧માં અને બીજો પારસી પ્રકાશ પાને ૬૦૪ થે છપાયેલા છે.

૧૮૮૯માં લોકોની વસ્તી, હાલત, પોશાક વગેરે.

સને ૧૮૬૧ની ગણતરી મુજબ વસ્તી નીચે મુજબ છે:—

હિંદુ ૮૧૪૯૬, મુસલમાન ૨૧૪૨૦, પારસી ૬૨૨૭, ખ્રિસ્તી ૫૧૯ બીજા ૧૬૯.

હાલત—સને ૧૮૮૮-૮૯ના સરકારી હીસાબ મુજબ સુરતખાતે વસ્તી ૩ ૫૦૦ અને વધારેની પેદારવાળા ૩૨૬૭ માણસો છે. તેઓની આવક પર સેંકડે ૨ તથા રા. ૮૬ લેખે ગણનાં સરકારને ૩ ૮૩૦૧૩ની ઊપજ થઈ છે. એ હીસાબે ૩ ૫૦૦ અને તેથી વધારે પેદા કરનારાની કમાઈ ૪૦ લાખ ૩ પી આની છે. પણ ૩ ૫૦૦થી ઓછી આવક વાળી વસ્તી બહોળી છે. એજ વરસમાં ૩ ૫૦૦ અને તેથી વધારે પેદા કરનારાઓ ઉપરનો ઇનકમટેક્સ મુબદ્દમાં ૩ ૧૭૩૮૮૬૮ અને અમદાવાદમાં ૩ ૧૬૪૮૩૪ છે, તે મુકાબલાથી સુરતની હાલત તરત જણાઈ આવે છે.

સને ૧૮૮૯માં મજૂરીનો દર નીચે મુજબ છે:—

				૬ કલાકના.	૮ કલાકના.	૧૨ કલાકના,
અંથારઆના	...	૧૦	૧૨૧	૧૫
કડિયો. ,,	...	૧૦	૧૨૧	૧૫
મજૂર. ,,	...	૬	૭૧	૯
ખેતીનામજૂર... ,,	...	૦	૪	૦
દરજી ,,	...	૮	૧૦	૦
ઝોચી ,,	...	૮	૦	૦

લોકોની હાલત તેમની કમાઈની સાથે તેમનાં ખાનપાણ, ઘરેણાં ગાંઠાં ત

થા પોશાક ઊપરથી ફટલેક દરજ્જે સમજાય, માટે. અને ગઈ સદીમાં લોકોનાં પોશાક, ઘરેણાં કૃષ્ણ હતાં, તેની સાથે, આ જમાનાના પોશાક વગેરેના મુકબલો કરવાને અને વળી આવતા જમાનાના મુકબલો માટે, તે સઘળું નીચે આપ્યું છે.

પોશાક—મહમદન તથા વહોરાઓના પોશાકમાં ઘણીજ થોડા ફરકાર થયો છે. વહોરાઓ તેજ જાત તથા રંગનાં પણ છાણાં કપડાં પહેરે છે. હિંદુ સ્ત્રીઓમાં નાગર, શ્રાવક, વગેરે રેશમી સાડી તથા પોલકા પહેરે છે. બાહ્યોમાં—ચાણિયાઓમાં પણ રેશમી લગડાં લખલ થાય છે. બીજાં-વર્ગમાં હજી કાં ચણી સિવાય સઘળાં લગડાં સુતરાઉ પહેરવામાં આવે છે. પારસી મરદોએ રેશમી પુખ્ત પહેરવાં બાંધે કીધાં છે; પાગડી રેશમી-કોઈ લાંબી, હાથની બાંધે લી, કોઈ બે ગજના કકડાનું બોધું, કોઈ ફેટા અને કોઈ ખાગડીને બદલે ટો પીજ પહેરે છે. લાંબી બાંહેના અંગરખા જવલેજ જોવામાં આવે છે; તેને બદલે સુતરાણી, ઉતના કે રેશમના ટુંકી વાંકી બાંહેના અને હમણાં હમણાં છેકે ટુંકા દગલા પહેરે છે. લેગાને કોઈએ સાંકડા પાયચાના પાટલુન, પગમાં મોજાં અને લગભગ સઘળા છુટ પહેરે છે. લગન તથા મરણની ગીજલસમાં જામા પીછોડીને પોશાક કાયમ રહ્યો છે. પારસીઓ માથાખાના તથા સદરા સિતાય સઘળો પોશાક ઘરમાં તથા જવે આવવે રેશમી પહેરે છે. ટીલીની કે રેશમી ચીકનની કાર મુઠેલી રેશમી સાડી, રેશમી પોલકા, રેશમી ધંજર, રેશમી મોજાં પહેરે છે. ઘણીખરી પગમાં વારનીશની સપાટ, થોડીએક છુટ પહેરી, ઘણીજ થોડી હાથમાં છત્રી લઈ નીકળે છે.

હિંદુ સ્ત્રીઓનાં ઘરેણાં—ગળામાં પહેરવાનાં—હાર, કાંટલી, કાળી ગાંઠી, પાટિયાં, કંઠી, મોહનમાળા. કાને—ઘોઠકાં, લોલીઆં, નખલી, ખુગરી, એરી ગ કુકડાં, વાળી, લોલકાં. નાકે—વાળી, નઠા કાંઠો. દાંતમાં—જડ અથવા રેખ. હાથે—કલાં, સાંકળાં, ગજરા, બંગડી, છત્ર, કંકણી, પાટલી, વાંક. ઘોડા વાક, ધુંધરી. વીંટી. પગે—અઘસીઆં. તોડા, ઝાંઝેર, લંગર, ગજરાં, ગંઠો ડા પગના અંગુઠામાં કરડા. બીજા આંગલીએ વીંટી, ત્રીજાએ માછલી, બે

૨. માથાના વાળમાં—ચાક, ગુલાબનાં ફુલ, વેણી. એ ધરેણું સોના તથા રૂપાના હોય છે. મોતીના ઢાગીના આ પ્રમાણે છે—છડો, નવસરો, સાતલડો, કાલીગાંઠી, તનમનીકે, હાર, બંગડી, જ્યોણ, કડક (વરરાજને કાને લગનને દડાડે). મરદોને પહેરવાની જાણસો—કંઠી, કડું, કંઠાં કંદારો, ખાબુખંધ, વીંટી, છોકરવું લવેંગ. છોકરાને ચાંદ, સુરજ, સીરપેચ (વરધાડામાં) જાળ સેર (સ્ત્રીમંતવખતે સ્ત્રીઓને). ધૃવ.

સો વરસપરે પારસણો નીચે મુજબ રૂપાની જાણસો પહેરતી.

હલકા, કંઠી, પુલસો, હાંસડી, નઠ, કાવડી, અઢારીઆં, તોડા, ઝાંઝર, પાટલી, વીંટલી, ચુરા, કાંકણ કારીકે, કારેલી, પોણાં, હલકા હીરાજડાવના, ચીતળ, ઘડિમાળા, ગુંગરી, સાંકડી. મરદો—રૂપાની વીંટી, કંદારા, પુરખા. છોકરાઓ—વીંટી, કડી, ખાળી, આંસડી, વાડા, તોડા, ઝાંઝર ધૃવ.

પારસી સ્ત્રીઓની હાલની જાણસો—સોનાની—સાંકળાં, વાડા, ખાંગડી ચીતળ, સાંકળી, લાકીટ, એરીંગ, કોરટ, વીંટલી, પંચી, ચોકડા, હાર, વીંટી. હીરા મોતીની જાણસો—હાર, સાંકળાં, ખાંગડી, કોરટ, વીંટી, ચોકડા, વાડા, પંચી.

રૂપાની જાણસો પારસણોમાંથી નીકળી ગઈ છે, અને મરદો કે છોકરાઓ છોડપણ જાણસો પહેરતા નથી. ફક્ત છોડ હાથે વીંટી પહેરે છે.

જાણસ પહેરવા પારસણો કાન અને ખીજ બધા વર્ગની સ્ત્રીઓ કાન તથા નાક વીંધાવે છે. ફટલાક હિંદુ મરદો હજી કાન વીંધાવી મોતીની જાણસો પહેરે છે.

જોરાક—પારસીઓમાં યોગાણીસમી સદીની સરખાતમાં ચાંદરમ, માસીસો, છમસી, વરસી, જંદરવાન, નવજોત, લગન, અઘરણી, નાતર, રાંદે લ(!)વગેરે ટાંકણે, ખાવાનું કરવું પડતું. તે વખતે ચાવલ, દાળ, એલું સાદું ખાતું હતું. દારૂ કે તાડી છોડી જાણતું નહીં. હમણાં તેમ નથી. ફટલાએક એવાં જમનવારો બંધ કીધાં છે. અને ફટલાએક લગન તથા નવજોતનાં કરે છે, તેઓ રે થી ૭ વાણીનાં ખીનાં દારૂ સાથે આપે છે. દારૂ મવડાંને અને છોડ કેકણે પ્રાંદી, આઈસ, સોદાવોટર સાથે પ થી ૭ ફેરા લેવાડવામાં આવે છે.

હિંદુ લોકો જમણવારમાં નીચે કહેલા માંહેથી એક અથવા વધારે જાતનાં ખવાડેછે. (પર્કવાન)-ખાન્નાં, ગેલર, જલેખી, ફરસીપુરી, દહીંત્રાં. લાખણુરીલાડુ કળીનાલાડુ, ગુદરપાક, અમરતપાક, મૂંદસુર મોહનઠાર; (મીઠાઈ)-ખરફી, પેંડા, છોપરાંપાક, માવો, ગુગરા, ઘારી, હલવાં; સીખંડપુરી, ખાસુદીપુરી, સીરાપુરી, ઘારી-મગજ-દુધપાક. ખરફી રસુ મોહનઠાર, માલપૂડા-દુધપાક. જલેખી દુધ પાક; દેળાં પોળી, રસપોળી, ખરફીપેળી ખીરજ-મઠો (અથવા) દુધ; સીરા પોળી ખીરજ, મઠો (અથવા) દુધ; ગેળરખાન્નાં ખીરજ—મઠો (અથવા) દુધ.

ખજરો.

ખરાનપુરી ભાગળનો, ઝાંપાનો, નાનપરાનો, વરીઆવી ભાગળનો, અ ઉટાનો, નવસારી ભાગળનો, ચોકનો, નાણાવટનો, મરદી ખજર. ગલેમંદીનો રામપરાનો, લાલ દરવાજાનો, ગોપીપરાનો, ખાંડખજર, એટલા ખજરો છે.

પીઠ.

કણપીઠ (ચણેટા આગળ.), થઉંની પીઠ (વરીઆવી ભાગળ), ભાત ની પીઠ (નવાપરામાં), દાણા તથા ઘાસની પીઠ (ખેગમપરામાં), માછલી પીઠ, ઘીના કાંટા (પીઠ) હરીપુરામાં.

વખણાતી વસ્તુઓ.

કિનખાખ, એલાયઓ, ગણ, છતારી, કસખ, કીનારી, ખુશબો, હાથીદાંત તથા લાકડાનું દોતરકામ.

મીઠાઈ (વિશેષ કરી ખરફી), તંબાકુ, પનીર, ઘાડવાનું દી, ખતાઈ, છુલ.

